

САЛМОРБЕКОВА РИТА БОБУЕВНА

**КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ
АНТРОПОСОЦИЕТАЛДЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР
(1990-2010)**

Бишкек – 2011

Иш Кыргыз Республикасынын эмгек, ишке орноштуруу жана миграция министрлигине караштуу социалдык өнүктүрүү жана ишкердик институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунушталган

Илимий кеңешчи: философия илимдеринин доктору, социологиянын профессору Исаев К.

Рецензенттер: социология илимдеринин доктору, профессор С.С. Нурова; социология илимдеринин доктору, профессордун милдетин аткаруучу К. Бектурганов.

Салморбекова Р.Б.

Кыргыз коомундагы антропосоциеталдык өзгөрүүлөр. – Б.: 2011.- 200 б.

Монография кыргыз коомундагы соңку 20 жыл ичиндеги социалдык-экономикалык, саясий, психологиялык өзгөрүүлөрдөгү кубулуштар социологиялык изилдөөнүн жыйынтыктары менен анализделип жазылган материалдарды камтыйт. Эмгекте антропосоциеталдык өзгөрүүлөрдүн маселелери, жаңы классификациялык топтор, миграциялык процесс, социомаданий интеграция ж.б. камтылган. Социалдык гуманитардык илимдерге кызыккандарга, мамлекеттик жана илимий кызматкерлерге, аспиранттарга, студенттерге сунушталат.

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
1 БАП. Коомду антропосоциеталдык бүтүндүк катарында изилдөө методологиясы	7
1.1. Социология илиминдеги антропологиялык парадигмалардын негиздери	7
1.2. Антропосоциеталдык бүтүндүктүн социалдык маселелерин изилдөө	24
1.3. Кыргыз коомундагы антропосоциеталдык өзгөрүүнүн маселелерин изилдөөнүн методологиясы	44
2 БАП. Кыргыз Республикасындагы социалдык көрсөткүчтөр антропосоциеталдык бүтүндүктө	51
2.1. Социалдык-демографиялык процессте антропосоциеталдык өзгөрүүнүн модификациясы	51
2.2. Кыргыз коомундагы социалдык өзгөрүүлөрдүн натыйжасындагы классификациялык топтор	69
2.3. Миграциялык процесс, адамдын күч кубаты антропосоциеталдык өзгөрүүлөрдө.....	78
3 БАП. Кыргыз коомундагы антропосоциеталдык өзгөрүүлөргө ааламдаштыруу процессинин тийгизген таасири	99
3.1. Ааламдаштыруу шартында калктын социалдык чыңалуу жана социалдык адаптация тенденциялары	99
3.2. Кыргыз Республикасындагы социомаданий интеграцияга ааламдаштыруунун тийгизген таасири	107
3.3. Антропосоциеталдык өзгөрүүлөрдө социозологиялык кырдаал	129
4 БАП. Кыргыз Республикасындагы аймактардагы бийлик уюмдарын модернизациялоо процесси	145
4.1. Кыргызстандагы бийлик органдарына болгон калктын ишеним деңгээли	145
4.2. Жергиликтүү башкаруу тарабынан өткөөл мезгилде калкка көрсөтүлгөн кызматтар	163
ЖЫЙЫНТЫКТОО	180
СУНУШТАР	185
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР	188
ТИРКЕМЕ	198

КИРИШҮҮ

Кыргыз Республикасы өз алдынча азаттыкка чыкканына жыйырма жылдын жүзү болду. Өткөөл мезгилде ааламдаштыруу процесси социалдык-экономикалык, саясий кубулуштардын, коомдук институттардын өзгөрүүсүнө чоң таасирин тийгизди. Дүйнөлүк, улуттук жана аймактык деңгээлде коомдук өнүгүүнүн маселелерин иш жүзүнө ашыруу, жашоонун агымына жараша жарандардын талаптарын канааттандыруу процесстери антропосоциеталдык бүтүндүк менен түздөн-түз байланышта. Азаттыктын жыйырма жыл аралыгында Кыргызстанда бир топ саясий, социалдык-экономикалык, маданий өзөрүүлөрдөн коомдогу абалдын туруксуздугу эки жолу чоң саясий-социалдык ыңкылапты алып келди. Саясий-укуктук деңгээлде 6 жолу Конституциянын жаңы редакциясы кабыл алынып, 3 жолу өзгөртүүлөр киргизилди, 5 жолу Жогорку Кеңеш жана үч жолу президент шайланды, акыры парламенттик республикага өттүк. Эки ыңкылапка катышкандардын 96 % жакыны аймактардан келгендер. Өкүнүчтүүсү, 2010-жылдагы элдик ыңкылап оңойго турган жок, 89 жаш жигиттердин өмүрү ок менен учуп, 1000 жакын жарандар майып болуп, анын артынан түштүктөгү кайгылуу июнь окуясы болуп өттү. 2010-жылдын апрель айындагы окуядан кийин элдин бийликке болгон ишениминин төмөндөшү өлкөдөгү абалды курчутту. Ушул аралыктын ичинде базар экономикасынын трансформацияларынын натыйжасында келип чыккан маселелерди Кыргызстанда чечүүгө багытталган программалар дүйнөлүк эксперттердин тажрыйбаларынын негизинде аныкталган боюнча жергиликтүү мүмкүнчүлүктөрдү жана өзгөчөлүктү эске албастан иш жүзүнө ашырылып келиши жергиликтүү элди канааттандыра алган жок. Ошондой эле, антропосоциеталдык бүтүндүктө ааламдаштыруу шарты жаңы милдеттердин көптүгүн, баш аламандыгын, туруксуздугун, талапка жооп бербегендигин, карама-каршылыктарын илимий изилдөөгө алууга мажбурлады.

1991-жылдан тартып Бишкек шаарынын айланасында 47 жаңы конуш пайда болду. Турукташып калган аймактардагы жергиликтүү айыл-кыштактарга караганда жаңы конуштардын 70 % бүгүнкү күндүн талабына жооп бере албаган акыбалда. Бирок, ошого карабастан ички жана тышкы миграциянын санынын өсүшүнө ааламдаштыруу процесси таасир калтыруудабы же жергиликтүү бийликтин өз алдынча орчундуу маселелерин чече албай калгандыгынын жыйынтыгындабы. Жергиликтүү башкаруу социалдык институт катарында калктын жашоо-шартын жана сапатын оңдоо маселесин бийик койгондо, мындай тобокелдик кубулуштар коомубузда болбойт эле.

Ааламдаштыруу шартында Кыргызстанды эл аралык стандарттарга салыштырганда эң негизгилерден болуп жакырчылык деңгээли көрсөткүч катарында ченелип келет. Жакырчылыктын деңгээли ар түрдүү бааланып, үй чарбанын бюджетине жана жумушчу күчүнө интеграцияланган тандалма изилдөө жүргүзүүнүн маалыматтары боюнча алып караганда 2005-жылга салыштырмалуу жакырчылыктын деңгээли 2010-жылы 11,4 % кыскарган. Ошону менен бирге жашоо минимуму жыл өткөн сайын дүйнөлүк макроэкономикалык абалдарга байланыштуу өсүүдө, алсак 2005-жылга салыштырганда 2010-жылга чейин 1666,02 сомго жогорулады. Ал эми калктын акчалай кирешеси 2009-жылы 2311,9 сомду түзсө, жашоо минимуму ошол эле жылы 3263,22 сомду түзүүдө. Демек, калктын акчалай кирешеси менен жашоо минимумунун ортосунда 951,32 сомго айырма болсо, жакырчылыктын деңгээлин кандай жол менен кыскарта алабыз.

Мына ушундай өлкө ичиндеги социалдык-экономикалык, саясий өзгөрүүлөрдүн көрсөткүчтөрү адам баласынын жашоосу, күч-кубаты менен тыгыз байланышта болгондуктан, кыргыз коомундагы антропосоциеталдык өзгөрүүлөр ылдамдыкта жүрүүдө. Антропосоциеталдык өзгөрүүнүн модификациясын изилдөөдө ааламдык өзгөрүүлөр социалдык жашоонун маңызы болгон «жашоо», «төрөлүү», «өнүгүү» жана «өлүм» сыяктуу социовиталистик көз караштар адам жашоосунун чордону катарында эң жогорку баалуулук бойдон калууда. Коомдук системанын кайраттуу, тең салмактуу, сызыктуу өзгөрүүсү барган сайын тең салмактуулугун жоготуп, сызыктан тышкары чыгып жана жогорку уюштуруучулук деңгээлде жүрүшү иликтөөчүлөрдү бир топ бушайман кылууда. Ааламдаштыруу шартында жарандардын өсүүсүндө социалдык система тарабынан карама-каршылыктар, порадаксалдуу кубулуштар, басымдар көбөйүүдө. Коом барган сайын кырсык тобокелдерин камтыган экологиялык, техникалык ж.б. дуушар болууда.

Социалдык өзгөрүү шартында калкынын катмары, саны жана сапаты өзгөрүүгө жана социалдык кабылдоосунун негизинде антропосоциеталдык жаңы топтордун классификациясы пайда болду: мигранттар (ички жана тышкы); ар кандай социалдык ооруларга чалдыккандар (куркак учук, наркологиялык жактан бузулгандар, алкогольдук ичимдиктен жапа чеккендер, жыныстык жактан жугуучу инфекциялык оорулар, ВИЧ/СПИД ооруларына чалдыккандар, неонтоалдык өлүмдөр); майыптардын топтору; кылмыштуулук топтор (уурулук, наркотикалык заттарга байланышкандар, талап тоноо, мал урдоо); үй жайы жок көчөдө калган бомждор; депрессиялык абалдан өз

өмүрүн кыйгандар; психикалык жактан жабыр чеккендер, стресстик синдромдорду алып жүрүүчүлөр; жумушсуздар; качкындар; жакырчылыктын деңгээлинде жашагандар; табигый кырсыктардан жапа чеккендер; жигит-кыздардын ар кандай диндердеги террористик топторго алданышы; адам сатуу топтору ж.б. Демек, ар бир мамлекеттин экономикалык, социопсихологиялык өнүгүп өсүшү – элдин бейпилдиги, коомдун активдүү мүчөлөрүнүн иш-аракетине байланыштуу. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда адам ресурсун өнүктүрүү, натыйжалуу жана рационалдуу колдонуу үчүн системалуу иш-аракет, жаңы кадрларды даярдоо, билим берүү деңгээлин тынымсыз өркүндөтүү зарыл.

Бул китепте алгачкы маалыматтарды чогултуу боюнча документтерди талдоо, социалдык-экономикалык, саясий өзгөрүүлөрдү байкоо, формалдуу интервьюлар жүргүзүлдү. Чогултулган алгачкы маалыматтарды жарандардын жашоо-тиричилигиндеги чындыгын аныктоодо Баткен, Джалал-Абад, Ош, Чүй, Ыссык-Көл, Нарын, Талас областарынан 18 айыл округун жана Бишкек шаарынан 18 жаңы конуштарынын тургундарын камтыган социологиялык изилдөө жүргүзүлдү.

2007-жылдан тартып Кыргыз Республикасынын аймактары боюнча аталган темада 3 630 респондентти камтыган анкеталык, 68 эксперттик сурамжылоо, 32 фокус-топ, PRA – айылдын муктаждыктарын изилдөө жана гендердик анализ методдору кеңири колдонулган социологиялык изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Китепте социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгын камтыган анализ төрт бапта чагылдырылган.

1 БАП. КООМДУ АНТРОПОСОЦИЕТАЛДЫК БҮТҮНДҮК КАТАРЫНДА ИЗИЛДӨӨ МЕТОДОЛОГИЯСЫ

1.1. Социология илиминдеги антропологиялык парадигмалардын негиздери

Коомду илимий иликтөө үчүн социология тармагында бир катар өз алдынча мектептер теориялык жана ыкмалык жактан изилдеп, тактап келишүүдө. Алардын ыкмалары бири-биринен айырмаланып, парадигмалар менен өзгөчөлөнгөн. Негизги теориялардын жыйындыларынын абалы жана принциптери бирдей түшүнүктөрдү ээлөчү методология, парадигма деп аталат. Социология илиминде парадигмаларды чоң үч топко бөлүүгө болот: 1. Түзүлүш-милдеттик парадигмалар (структурно-функциональный) коомду макро деңгээлде бирдиктүү бүтүм катары кароо менен анын өнүгүүсүн, милдетин жана уюмдашуусун карайт. 2. Интерпретивдик парадигмалар адамдын микро деңгээлдеги жүрүш-турушунун себептерин изилдөөгө басым жасалат. 3. Интегралдык жана бирдиктүү парадигмалар социалдык чындыкты объективдүү жана субъективдүү, түзүлүштөрдү жана адамдарды бирдиктүү карайт.

Социология илиминде ар кандай концепцияларга таянуу менен 5 негизги парадигма азыркы мезгилге ылайык иштеп келет. Булар социологдордун социалдык чындыкты кабыл алуусу менен тыгыз байланышта.

1. Социалдык факторлор парадигмасы – социалдык чындыкты социалдык түзүлүш жана социалдык институттар менен чыныгы нерселерди чагылдырат. Бул парадигманын негизинде эки теориялык багыт камтылган: түзүлүш-милдеттик талдоо жана социалдык конфликтер концепциясы.

2. Түзүлүш милдеттик парадигмасы (Т.Парсонс, Р.Мертон) Г.Спенсердин эмгектеринен башталат. Г.Спенсердин идеясы коом тирүү организм катарында, ар бир орган атайын милдеттерге ээ, ал эми организмдин ичиндеги бири-бири менен болгон байланыш жалпы системаны түзөт. Бул теориянын негизги жоболору: коом – бири-бири менен байланышкан бөлүкчө, ар бир бөлүкчө атайын бир милдетти аткаруугу, коомдун кандайдыр бир талаптарын аткарууга арналган.

Бүт бөлүкчөлөр коомдук түзүлүштүн туруктуулугун колдоого багытталган, бирок коомдо атайын ички көзөмөлдөө механизми болуш керек. Жалпы социалдык көзөмөл коомдо коркунучта турат. Идеологиялык жактан коомдун туруктуулугуна багытталган, ошол эле учурда азыркы коомдо көптөгөн массалык конфликтер болуп жатууда.

3. Социалдык конфликтер теориясы К. Маркстын идеяларында орун алган, коомдун негизги өнүгүүсү – жумушчу класс менен капиталистердин антогонистик конфликтери. Алардын жалпы баалуулуктары жок, ошондуктан алар конфликтерге, революцияга дуушар болушат.

Конфликтологдор коомдун өнүгүшүнүн негизинде карама-каршылыктар жатаарын көрүшөт, бирок негизги себебинде экономикалык эмес, саясий – бийлик үчүн күрөш экендигин билдиришти. Жалпы коомдук түзүлүш бир топтун экинчи топко болгон бийлигине негизделген (эне-бала, кожоюн-кул, офицер-аскер). Коомдо ар кандай социалдык топтордун кызыкчылыктары ар башка, качан адамдар жалпы кызыкчылыктарын түшүнгөндө алар бир коомдук уюмдарга биригишет (партияга, профсоюздарга ж.б.).

Коомдо болуп жаткан чыр-чатактар табигый кубулуш, алар коомду өнүктүрүүгө негизделген. Кандай гана конфликт болбосун, аны башкарууга болот, ал гана эмес өнүгүүнүн жана башкаруунун инструменти катарында колдонууга болот.

4. Социалдык дефиниция парадигмасы немец социологу М.Вебердин эмгектерине таандык. Социалдык чындык адамдардын социалдык факторлорду кабылдоосу аркылуу түшүндүрүлөт. Социалдык жүрүм-турум социалдык чындыктын ылайыгына карап түзүлөт. Бул төмөндөгүдөй теориялык багыттарды камтыйт: символдук интеракционализм, феноменология, этнометодология. Т. Парсонс, Г. Мед, Г. Гарфинкель ж.б. эмгектеринде кеңири колдонулган.

5. Социалдык жүрүм-турум парадигмасы психологиялык багытта америкалык социологияда чагылдырылат жана бихевиористтик социологияда, социалдык алмашуу теориясында камтылган. Парадигманын белгилүү өкүлдөрү катарында Б.Скиннер, Д.Хоманс эсептелинип келет. Бул парадигманын мааниси адамдын жүрүш-турушунда камтылган.

Парадигмалардын жоон тобунун ичинен биринчи түзүлүш-милдеттик диссертациялык иштин предметин илимий жактан изилдөөгө ылайык. Түзүлүш-милдеттик (структурный функционализм) – социологиялык ой жүгүртүүнүн багыты, социологиялык парадигма, ал өзүнүн маңызына социалдык карым-катнаштын элементтерин бөлүштүрүүнү, алардын жалпы коомдо же социалдык түзүлүштөгү ээлеген оордун жана социалдык милдеттерин айкындоону камтыйт. Коомду түзүлүш-милдеттик изилдөөдө биринчилерден болуп О. Конт жана Г. Спенсер баштаган. Г. Спенсер: «Ар бир түзүлүш өсүүдө милдеттендирилиш керек. Бир түзүлүштүн өзүнүн милдеттери болушу

абзел жана ошол бөлүнүп берилген милдеттердин так аткарылышы – бирдиктүү өнүгүү»¹.

М.М. Ковалевскийдин – коомду көп факторлу ыкмалары аркылуу анализдөө эмгегинде. Дүйнөлүк социологияда М.М. Ковалевский биринчилерден болуп социология илимин бир катар факторлор бир убакта карама-каршылыгын жана таасирин тийгизүүнү изилдөө менен иш алып барыш керек деген. Ошого жараша коомду изилдөөдө ар кандай ыкмаларды кенири колдонууну сунуштаган, алар: тарыхый – салыштырмалуу; кросс-маданияттуу; генетикалык.

Тарыхый – салыштырмалуу ыкма ар кандай адамдардын ар түрдүү мүнөздөмөсү (экономикалык, саясий, тарыхый ж.б.) аркылуу коомдогу өсүүсүн аныктайт. Кросс – маданий ыкмада, социология конкреттүү маданияттын чындыгы менен кармалып калбаш керек. М.М. Ковалевский социологдор Чыгыш элдеринин аз иликтенген жашоосун изилдөө менен алектенип, Батыш элдеринин жашоо деңгээли менен салыштырып келген. Коомдук мыйзамдарды негиздөөдө социолог чыныгы объективдүү негиздерди көрө алат. Генетикалык ыкма – илимий багыт, коомдук жашоонун, ар кандай адамдардын коомдук институттарда айырмаларынан келип чыгышын үйрөтөт².

М.М. Ковалевский «коомдук жүрүштүн мыйзамын» негиздеген. Карама-каршылашкан факторлордун жыйындысы объективдик жана субъективдик жактан караганда баардык мезгилдин жана элдердин арасында бирдей формадагы жүрүштө болбош керектигин билдирет³.

А.С. Звоницкая социалдык байланыштар изилдөөсүнө кенири токтолуу менен адамдын жүрүш-турушун бир нерсеге умтулуу – аракеттенүүсү катарында караган. Умтулуу адамдардын жашоо шарты менен түшүндүрүлгөн, ал эми аракеттенүүсү жана жүрүш-турушу социалдык байланыштын түрү катарында каралган. Жыйынтыктап алганда жогорудагылар коомдун маанисин камтыйт⁴. А.С. Звоницкая белгилегендей, бир адамдын жүрүм-туруму такай социалдуу, ал социалдык топто камтылган индивидди мүнөздөйт. Ошондуктан, инсандын өсүүсү коомдун өсүүсү менен тыгыз байланышта. Коомдон адам ар дайым «социалдык мурасты» ала алат. Мындай мурасты иштеп чыгуу менен адам социалдык байланышка киришет, анын негизинде эрежелери, баалуулуктары, коомдун институттары калыптанат⁵.

¹ Спенсер Г. Синтетическая философия. Киев: Ника-Центр, 1997.

² Ковалевский М.М. Социология. В 2-х т. Т.1. СПб., 1997. С. 15.

³ Ковалевский М.М. Политическая программа союза народного благоденствия. СПб., 1906. С.7.

⁴ Новикова С.С. История развития социологии в России: М. 1996. С. 89.

Эмиль Дюркгейм «...институт сөзүн кененирек караганда – бул турмуштун атайын бир агымы. Иш жүзүндө бурмалабаганда, атайын топ тарабынан калыптанган жалпы ишенимдерди, жүрүш-туруш ыкмаларын институт деп айтууга туура болот. Анда социологияны институттар жана анан коомдогу маанисин, милдеттендирүүсүн түшүндүргөн илим деп аныктоого болот»⁶. Жеке инсандардын мамилесинде институттар бийликке ээ жана институттардын бийлиги анонимдүү. Э. Дюркгеймдин ырастоосу боюнча, социологдун милдети бийликтин таасирдүүлүгү жөнүндө маалымдоо. Бирок, инсандардын институттарга болгон карым-катнашы бирөөгө көз карандылык эмес, андыктан институттар танууланган, элдер да аны баалашат, институттар чектейт, ал эми элдер өздөрүнүн милдеттендирүүсүндө мындай чектөөлөрдү жактайт жана жыргалчылык менен карайт⁷.

Институттар кандай кыймылда болуш керек, анын ичинде кандай сезиш жана ой жүгүртүш керектиги гана эмес, француз илиминин классиктери аныктагандай, институттар «сырткы» жана «ичкيني» негизги таянычка тууралаштырууга милдеттүү. Э. Дюркгейм биринчилерден болуп түзүлүш-милдеттендирүүнү теориялык жана методологиялык жактан негиздеген. Коомдук институттарды жана жүрүштөрдү ар кандай түзүлүшүн жана милдеттерин калыптандырууда тажырыйбалык маселелерди талдоодо жатат. Э. Дюркгеймдин милдетендирүү түшүнүгүндө социалдык чындык концепциясында айкылыштырылган. Ал эми социалдык чындык – бул объективдүү жашоо, адамга көз каранды болбогон жана мажбурлуу таасирин тийгизген, кандайдыр бир тартип менен түрткү берүү. Бир гана социалдык чындык менен адамдардын кыймыл-аракетиндеги, мамилелериндеги суроолорго жооп табууга туура келет.

Э. Дюркгейм «социалдык чындыктарды нерсе катары караш керек» деген кредону баяндаган. Социалдык чындык эки түрдө: 1) морфологиялык, башкача айтканда материалдык мүнөздө – территория, менчик, калктын көлөм жана жыштыгы, социалдык топтордун түзүлүшү, ж.б. 2) руханий – ишенимдер, адептик эрежелер жана укуктук мыйзамдар, коллективдүү сунуштар. Э. Дюркгеймдин оюу боюнча социологдун милдети – коом жана инсандын тегерегинде социалдык чындыктардын байланыштарынын себептерин иликтөө жана табуу⁸. Социалдык чындыктарды иликтөө менен коомдун

⁶ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. - М., 1991. С. 405.

⁷ Дюркгейм Э. Ошол эле жерде. - М., 1991. С. 403.

⁸ Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение. – М.: Канон, 1995. С.39.

өзгөрүшүнө, өнүгүүсүнө жаңы мезгил талап кылган мыйзамдарды иштеп чыгууга түрткү берет.

Э. Дюркгейм «ар бир коом өзүнүн түзүлүшүнүн кыймыл-аракетинде кадимкидей (нормальном) жана кадимкиден төмөнүрөөк (патологическом) абалда болот деп ырастаган. Кадимкиден начарыраак абалда (патология) себептери – өз кезегинде аномияга алып келе турган эмгекти туура эмес бөлүштүрүү. Аномия – дүйнөнүн баалуулуктарынын келишпестиги, базалык солкулдоо, үрп-адаттык идеялар, мыйзамдуулуктун жана мыйзамсыздыктын аралашмасы. Аномия социалдык түзүлүштүн элестеринин милдеттик келишпестигинде, социалдык топтордун жана муундардын ортосундагы чыр-чатактарда, девианттык тартипте, жашоого болгон үмүт үзүлгөндө, чындыктан качуу аракеттери. Саясатта аномия өзүн кысымдарда, саясаттык аша чегүүлөрдө, бийликтин деффузиясында (аралашмасында) байкалат»,⁹ - деп талкуулаган.

Социалдык чындыктын жыйындысы социалдык түзүлүштөн, анын институттарынан, баалуулуктарынан жана эрежелеринен турат. Социалдык түзүлүштүн маанисин жана айырмасын маалымдаш үчүн анын социалдык чындык, байланыш жана карым-катнаш сыяктуу элементтерин эмпирикалык түшүнүү керек. Социалдык түшүндүрүү – бул түзүлүштү милдеттендирүү түрдө талдоо. Социалдык чындыктарды себептик талдоо социалдык кубулуштардын айлана чөйрөдөгү көз карандылыгын издеп табуу.

Чыныгы демократиялык жана эркин коомдогу коомдук тартиптин мүнөздөрүнөн талкуулоого болот. Коом ар кандай маданиятта болгондуктан менталитетине, анын мүчөлөрүнүн жашоого болгон мамилесинен байкоого болот. Ушуга байланыштуу социологиянын орчундуу маселелеринен болуп: коомдук тартиптин иреттүүлүгү, саясий жана социалдык жаңылантуулардын пайда болушу жана инсандардын ага болгон мамилелеринин өзгөрүшүн жана кабыл алышын аныктоо.

Макс Вебер өзүнүн эмгектеринде капитализмдин орношун дыкаттык менен талдап, азыркы коомдун эң негизги ченемдөөсү институтташтыруу. Келечектин бирден бир максаты катары түшүндүрүүнүн өбөлгөсү – коомду ийгиликтүү институтташтыруу. Бул жерде институтташтыруу мыйзамсыз түзүлбөйт. Ар кандай коомдо жана ар кайсы маданиятта жашаган адамдардын чыныгы тажырыйбасынан, тарбиясынан алынган багыттардан Макс Вебер

⁹ Дюркгейм Э. О разделение общественного труда. Метод социологии. Пер. с фарн. - М.: 1991. С.36.

кийинки кыймыл аракеттердин түрүн бөлүштүрдү: бир маңыздуу максат; маңыздуу баалуулук; натыйжасыз; үрп-адат¹⁰.

Коомдо жана маданияттын тажырыйбасында бул бөлүнүштөр ар кандай кездешет. Саясаттын мейкиндигинде биринчи багыттын кыймыл-аракети кеңири таралган. Мисалы, адамдардын жүрүш-турушундагы, аң-сезимдүүлүк менен саясатка умтулган, өзүнүн чечимин кабыл ала алгандар.

Маңыздуу баалуулук негизинен ишенимдерге багытталгандыктан ал диний чөйрөдө, эстетикада ж.б. байкалат. Аффективдүү, эмоцияда басымдуулук кылат, инсандын эмоциялык кыймыл-аракети. Саясатта адамдардын ортосундагы чыр-чатактардын азыраак болушу, болочок ишти алдын ала айтууга, башкаруучуга да башкарылуучуга да мааниси түшүнүктүү болгондой болушу абзел. Үрп-адаттык күнүмдүк көнүмүш болуп калган өнөкөт кыймыл-аракеттер М. Вебердин ою боюнча уюшулган коомду «мейли бийликте» кесипкөйлүү, жакшы даярдалган же атайын билими бар адамдар башкарышы керек. Ошол үчүн алардан жогорку жоопкерчиликти талап кылышат да, ошол учурда гана алардан анык жоопкерчиликти күтүүгө болот. Андыктан натыйжалуу болочок ишти алдыга койгон жана текшерилүүчү башкарууга ээ болот. Ал эми башкаруу штабынан жыйындысы ар кандай төбөлдөрдөн натыйжалуулук ар кандай бюрократияга жол бошотот. М. Вебер анык бюрократиялык башкаруунун идеалдуу типтерин элестетти.

Г. Зиммель субъективдүү жана объективдүү маданияттын айырмасы бар экендигин аныктады. Субъективдүү маданиятта индивиддердин материалдык жана руханий баалуулуктарды өндүрүү жөндөмдүүлүгүн түшүндүрсө, объективдүү маданият – буюмдар, инструменттер, илимий, диний жана көркөм ойлор, тили, укуктук жана моралдык түзүлүш. Адамдар жараткан маданий элементтер көз карандысыз жашоого багытталып, өзүнүн өнүгүү логикасына ээ¹¹.

«Акчанын философиясы» деген эмгегинде Г.Зиммель экономикадагы акчанын маданиятка болгон таасирин изилдейт. Анын социологиялык методологиялык талдоосу акча субъективдүү жана объективдүү маданиятка өзгөчө баалуулук катарында таасир кылат. Аны менен бирге акча каражаты жашоонун компоненттери жеке боштондук, ач көздүк, жашоонун стили жана башкалар менен тыгыз байланышта. Азыркы акча экономикасы – «маданияттын трагедиясынын» катализаторы, же болбосо ал индивиддин тоталдуу

¹⁰ Вебер М. Избранные произведения. М.: «Прогресс», 1990. С. 628.

¹¹ Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения – М.: «Экзамен», 2007. С. 225.

объективдүү маданияттын жардамсыздыгын жаратат, адам баласынын келечегине жана абалды өзгөргүү үмүтүн чектейт. «Маданияттын трагедиясы» - бул капитализмдин же социализмдин жаралышы эмес, ал фундаменталдуу проблема, азыркы адамдын жашоосунда камтылган. Ал эми алардын жаратылышы төмөдөгүчө. Акча экономикасы эки анжылыкты жаратат: объектилерге болгон мамиледеги аралыкты сактайт, адамдар үчүн баалуулукту элестетет жана аны менен бирге каражаттарын камсыздандырат – акчанын жардамы менен ошол аралыкты жеңип чыгууга болот¹².

Р.М. Эмирсон социалдык бийликти изилдеген. Анын маңызында, биринчиден, бийликти ченөөгө болот, жетишээрлик объективдүү талдоо менен математикалык чагылдыруу. Экинчиден, бийлик социалдык мамиленин көз карандылыгында органикалык компоненти катарында каралат. Так ошол мамиленин көз карандылыгынын негизинде адамдар социалдык топторго бөлүнүп мамилелешшет. Ошону менен бирге мамилелер бийликтеги теңсиздикти жаратат, бара-бара конфликттерди жана социалдык өзгөрүүлөрдү жаратат. Үчүнчүдөн, бийлик бихевиористик модель социалдык сетти мүнөздөмөсүн аныктап камтыйт¹³.

Түзүлүш-милдеттик багытында Толкотт Парсонс социалдык түзүлүш теориясы жана социалдык кыймыл теориясы менен айкалыштырган. Т. Парсонстун теориясындагы биринчи эң чоң маселе – бул социалдык түзүлүштүн мааниси, жана милдеттендирилиши. Социалдык түзүлүш – социалдык карым-катнаштар менен субъектердин кыймылындагы түзүлгөн абал жана жүрүш. Түзүлүштөрдү төмөндөгү төрт түрлүү өзгөрүш менен талдоого болот: 1) баалулуктар; 2) ченемдер; 3) жыйындар; 4) роль. Социалдык түзүлүштүн ядросу жыйындык жашоонун уюшуусундагы чектелген түзүлүштүк эрежелер түзөт. Элдердин жыйындысы, чектелген түзүлүштү камтыган жана анын укуктук негизинде жаткан коом «социеталдык коом» деп аталат. Андыктан социеталдык коом түзүлүш катарында баалулуктарды, ченемдерди, жыйындарды жана ролдорду камтыйт. Бул төрт түзүлүштүк категория Т. Парсонстун концептуалдык схемасында кандайдыр бир муктаждыктарды милдеттендирет, аларга: адаптация; максатка жетүү; интеграция; үлгүсүн сактоо. Ушул төрт муктаждыктардын милдети жогорудагы

¹² Simmel G. The Philosophy of Money. – London: 1978. P. 128.

¹³ Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения – М.: «Экзамен», 2007. С. 550.

түзүлүштүн компоненттерин кандайдыр бир социалдык институттарда турмушка ашыруусун аткарат¹⁴.

Т. Парсонс «Социалдык түзүлүш» деген эмгегинде: «адамдардын карама-каршы иштеринен качып болбойт, бирок бул коомдогу кризиске жана социалдык вакханалияга да кирбейт. Негизгиси социалдык текшерүү механизми иштеш керек. Албетте, камсыз кылган артыкчылык күч материалдык, руханий тарбиялык каражаттарды эске алуу менен инсандарга таасирин калтырат. Татыктуу өзгөрүш акыр аягында жалпы түзүлүштүк баалулуктар менен камсыз болот, бирдей жүрүш-туруштарды, социалдык ролдорду калыптандырат»¹⁵. Т. Парсонсун теориясындагы экинчи бир чоң маселе – социалдык тартип маселеси. Социалдык тартип түзүлүштү институциялаштыруусуз иш жүзүнө ашпайт. Институциалаштыруу жүрүшү – материалдык, рухий, административдик мамилелерди социалдык көзөмөлдөө менен бирдей калыпта калыптандыруу. Институциалаштыруунун натыйжалуулугу жана укуктук түзүлүшү андагы адамдардын багытындагы баалулуктарында камтылган¹⁶. Социалдык түзүлүштөгү үчүнчү маселе – социалдык өзгөрүүнүн жана эволюциянын маселеси. Социалдык тартип, түшүнүү, жүрүш маселелери социалдык өзгөрүүнү пайда кылат. «Милдеттендирүү теориясынын өзгөрүүсү» деген эмгегинде Т. Парсонс тажырыйбада бир да социалдык түзүлүштүн абалы тең салмактуулукта турбайт деп баса белгилейт. Ошондуктан, социалдык өзгөрүү жүрүшү анын элесинде «кыймылдуу тең салмактуулук»¹⁷.

Т. Парсонсун түзүлүш-милдеттик парадигмасында диссертациянын максатына жетиш үчүн изилдөөдө кенири колдонулду. Социалдык институттар кандай тартипте иреттелүүдө, кандай ыкмалар аны колдоодо чечкиндүү көмөк көрсөтүүдө жана адамдардын кыймыл-аракетинин багыттарын камтыды.

Түзүлүш-милдет парадигма Роберт Кинг Мертондун «орточо денгээл» теориясында камтылган. Социологиялык теориядагы Р. Мертондун биринчи маселелеринен социолог деген ким, социолог түзүлүш же милдеттендирүү багытындабы? Экинчиден, теорияда социалдык түзүлүш кандай оорунду ээлейт жана түзүлүштүк талдоо

¹⁴ Парсонс Т. Некоторые проблемы общей теории в социологии.- М.: ИНИОН РАН, 1994. С. 80.

¹⁵ Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Под ред. Ковалевой М.С. – М.: Аспект Пресс, 1997. С. 24.

¹⁶ Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Современная западная теоретическая социология. – М.: 1994. С. 104.

¹⁷ Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Под ред. Ковалевой М.С. – М.: Аспект Пресс, 1997. С. 162.

кандай? Мына жогорудагы суроолорго жооп табуу менен Р. Мертон милдеттендирүү боюнча чыныгы теоретик. Милдеттенүү жана түзүлүштү бири-биринен ажыратып кароого болбойт. Милдеттендирүү – бул теориялык жана динамикалык жактан да социалдык түзүлүштө иштөө дегенди билдирет. Түзүлүш-милдеттендирүү парадигмасында милдеттенүү алгач ирет түзүлүшкө ээ болуш керек. Ал эми тескерисинче түзүлүшкө ээ болбой туруп, милдеттенүүчү болууга укуктуу эмес. Андыктан, түзүлүш менен милдеттендирүүнү бириктирип, Р. Мертон так жана социалдык түзүлүштө иштей турган теорияны иштеп чыкты. Социологдун айтуусу боюнча түзүлүш өтө татаал гана болбостон, өз ара ичинен асимметриалдуу: анда такай чыр-чатактар, милдеттердин бузулушу, чыналуулар, карама-каршылыктар, четтен чыгуулар болуп турат.

Экинчи чоң маселе, Р. Мертондун милдеттендирүү теориясына жалпы мүнөздөмө берүү. Милдеттендирүү теориясы бир-бири менен байланышкан эки аспекттен турат: сыңдоо жана чыгармачылык. Милдеттендирүү – бул түзүлүшкө ылайыкташтырылган натыйжа. Милдеттендирүүнүн бузулушу – түзүлүштүн ыңгайлаштырылышын басаңдатат. Милдеттендирүү эмес – каралган түзүлүштүн көңүл коштугу. Р. Мертон милдеттендирүүнүн он бир эрежесин иштеп чыкты: 1. Талдоонун объектисине «түзүлүштүк кубулуш, социалдык роль, институционалаштыруунун түрү, социалдык жүрүш ...» камтылат; 2. Милдеттендирүү талдоосу жарандардын иш аракетинин себептерине багытталган; 3. Милдеттендирүүнүн же милдеттендирүүнүн бузулушунун негизги маанисин объективдүү натыйжалар түзөт; 4. Социалдык бирдикти милдеттендирүү үчүн так элестетүү керек; 5. Түзүлүштөгү милдеттендирүүнүн талаптарын, милдеттендирүүнүн талаптарынын түрлөрүн талдоо; 6. Милдеттендирүү талдоосу милдеттердин аткарылышын анан социалдык механизими аркылуу карайт; 7. Милдеттендирүүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн түрлөрүн кароо; 8. Милдеттендирүү талдоосу түзүлүштүн багыттарына эсеп жүргүзөт; 9. Милдеттендирүү талдоосу социалдык түзүлүштүн статистикалык багытын изилдөө маанисин четке какпастан, аны изилдөөдөгү өзгөчө басымды динамикасына коюуга туура келет; 10. Негизги маани изилдөөнүн анык багытына көңүл бурулат, ал логикага ылайык ыкмалык талдоону талап кылат; 11. Милдеттендирүү талдоосу кандайдыр бир идеология менен байланышта болбоого тийиш. Бирок, ошого карабастан кээ бир

Социалдык түзүлүштүн өнүгүшүндө Роберт Мертон эки оош кыйыш белгилерди талдап чыккан: 1) түзүлүш кандай максаттарды өз алдына койот; 2) максатка жетиш үчүн кандай мыйзамдардын каражаттары керек. Максат менен каражаттардын бири-бири менен болгон карама-каршылыктары, алардын мүнөзүндөгү өткүрдүктү, курчтукту адамдар коомдук максат кылып алабы жана аларды мыйзамдуу түрдө пайдаланышабы. Азыркы саясий жашоо демократия, адам укугу сыяктуу жаңы баалуулуктарды талап кылса да, мурункунун мурастары түп-тамыры менен жоголуп кеткен жок. Салыштыра келгенде өз эркиндигин алгандан кийин жогору жактагы мамлекеттин буйругун күтө беришип, өз турмуш деңгээлдеринин начарлап кетишин байкабай, коомчулукта жакырчылык, аномия сыяктуу жаңы кубулуштардын пайда болушуна күбөө болуп олтурабыз. Инсандардын, коомдун максатын жана каражатын эске алуу менен бирге Р. Мертонго мүнөздүү болгон жүрүш-туруштун түрүн аныктап чыккан: Конформизм – бул инсандардын социалдык шартка көнүшү, коомдун бирдей деңгээлде болушу; Инновация – бул саясий жүрүш-турушка өтө басымдуулук кылып, максатында саясаттык капиталды көбүрөөк топтоо, кызмат оордун пайдаланып, натыйжалуу башкарууга жана башкаларга күчтүрөөк башкарууга умтулгандар; Ритуализм – бул тескерисинче саясий капиталды топтоо максатына умтулгандар жана ошол эле учурда мамлекеттин саясий абалын билүү жана ага өз салымын кошуу ар бир жарандын милдети деп эсептешкендер; Ретритизм – бул саясий максаттарга умтулбаган жана анын уйгу-туйгу жүрүм-турумдарына көңүл бурбаган өзгөчө бир адамдардын тобу; Мятеж – бул коомго кабыл алуунун кыйынчылыктарынын бирден-бир жалгыз тиби, анткени жашап жаткан социалдык түзүлгөн коомду бузууга жана өзгөртүүгө жигердүү катышкандар¹⁸.

Даагы бир бүгүнкү коомдун социологу П. Бурдые габитус – социалдык тажырыйбада өткөндү, учурдагыны, келечекти байланыштырууга мүмкүнчүлүк берээрин аныктаган. Габитус парадигмасында адамдын, коомдун басып өткөн тарыхында пайда болот. Объективдүү чындыкты социалдык талаадагы социалдык мамилелерди изилдөөдө аныкталат. Ал эми социалдык талаада чыныгы социал – экономикалык, саясий институттар жайгашкан. Басымды социолог институттар менен анын объективдүү

¹⁸ Р. Мертон. Явные и латентные функции. В кн.: Американская социологическая мысль.-М.: 1994. С. 413-418.

¹⁹ Мертон Р. Социальная теория и социальная структура // Социс, 1992, №3. С.105.

кызыкчылыктарына, адамдардын кыймыл – аракетине, андыктан – бийликке, экономикалык же интеллектуалдык ресурстарга койгон²⁰.

Социалдык чындыкты изилдөөдө П. Бурдьё эки принципалдык ыкманы сунуштаган:

1. түзүлүштүк – социалдык түзүлүштө объективдүү тиричилик кылат, элдин аң-сезимине жана эркине көз-карандысыз, кыймылына жана аракетине түрткү берет;

2. конструктивизм – адамдын кыймылын жашоонун тажырыйбасында, социализациянын жана калыптанган кыймылдардын жүрүшүндө божомолдоо же б.а. – уюштурулган принциптердин кыймылы, чынгы тажырыйбалык социалдык агентти түзүүдө объектерди конструкциялоо²¹. Габитус концепциясы «субъективдүү күтүүдөн» объективдүү изилдөөлөргө таянат. Мындан П. Бурдьё саясий жана экономикалык теорияларды четке кагып, «рационалдуу кыймылды» гана мойнуна алат. Социологдун оюу боюнча габитус социалдык тажырыйбада өткөндү, учурду жана келечекти бириктирүүчү. Бул теория коомдогу саясий жана экономикалык социалдык тажырыйбалары мүмкүнчүлүккө жараша болот.

Акыркы учурларда француз социологу П. Бурдьё, англиялык социолог Э. Гидденс жана башкалар түзүлүштүк жана интерпретивдик парадигмаларды бириктирүүгө аракет кылышкан. Мурунку классикалык теориялар жана ыкмалар «чынгы» жыйынтыктар бүгүнкү күндүн талабына жооп бере албай жана бифуркацияны (непредвиденных случайных колебаний) билбеген салттуу коомду изилдөөгө таандык болуп калды. Бирдиктүү парадигманы турмушка ашыруу үчүн социологиялык «постмодерн» мүнөздүү жана жаңы ыкма постклассикалык эмеске таандык. Ал өзүн өзү уюштуруучу түзүлүшкө буталган: 1. түзүлүш айлана-чөйрө менен, башка коом менен карым-катнашта ачык болуусу зарыл; 2. компоненттердин саны менен карым-катнаштын натыйжасынан тартиптүү кыймылдар келип чыгат.

Бул методология Э. Гидденстин, И. Валлерстайндын жана башка социологдордун ойлору боюнча азыркы коомдун абалын изилдөөгө ылайыктуу, себеби башка маданияттар, ал тургай транскультура өндүрүштөрдү уюштурууга, бирдиктүү дүйнөлүк базар мамилесин

²⁰ Бурдьё П. Социологии политики./ Пер. с фран.- М.: 1993, С.330.

²¹ Бурдьё П. Ошол эле жерде. С.72.

калыптандырууга жана катышууга, баалулуктарды жана башка элдердин эрежелерин интеграциялоого ачык мамиледе болуу²².

1990 – жылдын башында Э. Гидденс «Азыркы мезгилдин натыйжалары» жана «Азыркы заман жана өздүк идентивдүүлүк» деген эки ири чыгарма жазган. Мында маселе азыркы мезгилди анын маданий жана идеологиялык жагынан анализдөө²³. Айрым окумуштуулардын тобу азыркы коомдун социалдык чындыгынын жаңы түрү пайда болду жана аны информациялуу же талапчыл коом деп атап жатышат. Башкалар болсо, коомдун өнүгүүсүнүн багыттарындагы кийинки жаңы чындык постмодернизм, постиндустриализм, посткапитализм ж.б. деп аташат. Азыркы мезгил жана азыркы мезгилге чейинки чек коюу эреже катары институционалдуу өзгөрүүлөрдүн фактылары колдонулат, трансформациянын түзүлүшү материалдык байлыктарга негизделген, түзүлүштө негизги ролду маалымат ээлейт, анда илимдин оорду да өзгөрөт – бир гана тууралыкка басым жасалбастан, универсалдуу ыкмаларга, плюралисттик көз караш менен кароо чындыктын түпкү маанисине жетүүгө далалат кылат.

Э. Гидденстин оюу боюнча, азыркы мезгилдин интерпретацияларынын алсыздыгы – бардык дүйнөгө таандык социалдык чындыктын бирдиктүү ой жүгүртүлүүсүндө же уюмдардын жана трансформациялардын аныкталуу бирдиктүү принциптеринин чогулуусунда. Мында социолог салттуу коомдун азыркы учурдагы трансформациялык жүрүшүндөгү бардей ченемдүүлүгүн карайт. Ошондой эле, Э. Гидденс азыркы коомдун мүнөзүн негизги үч топко бөлөт: 1. коомдогу жүрүштөрдүн ылдамдык менен өзгөрүүсү; 2. мейкиндиктин ааламдашуусу, дүнүйө социалдык жана маалыматтык жактан бири бири менен тыгыз байланышта; 3. азыркы институттардын ички жаратылышында – мурда болуп көрбөгөн социалдык формалар пайда болду.

Андан тышкары азыркы коомдун негизги үч булагын көрсөткөн:

1. Азыркы коомдун маалына чейин мезгил менен мейкиндик бири-бирине чиеленишкен болсо, азыр «модериндин келиши мейкиндик менен мезгилди айрыды»²⁴. Андыктан социолог коомду бир түзүлүштүү институт катары талдабастан, мейкиндикте жана мезгилде социалдык жашоо кандай уюштурулгандыгына басым жасаш керек.

²² Социология: парадигмы и темы М., Издательство «АНКИЛ», 1998. С-19-24.

²³ Giddens A. The Consequences of Modernity. – Stanford: 1990; Modernity and Self – Identity. - Stanford: 1990. P. 45.

²⁴ Giddens A. The Consequences of Modernity. – Stanford: 1990. P.1.

Жергиликтүү элдин социалдык мамилелерин алыстагы социалдык формалар жана окуялар менен салыштырып изилдөө.

2. Социалдык жашоо жергиликтүү байлангандыктан бошонуп, жыйынтыгында социалдык мамиле мейкиндик жана мезгилге көз каранды боло баштайт. Социалдык институттар жергиликтүү чектен бошонот. Мындан бошонуу үчүн Э. Гидденс механизмдин эки түрүн табат:

а) символдук белгилик түзүлүш (акча, ар кандай саясий легитимизация ж.б.) жалпыга белгилүү баалулуктарды социалдык алмашуу;

б) эксперттик түзүлүш – кеңеш берүү түзүлүшү (кесипкөйлүк, диндик ж.б.) аны ар бир эле жаран колдонушу мүмкүн эмес, бирок модерн түзүлүшүндө стандарттык түрдө биздин жашоого кирип калды.

3. Билимди социалдык жашоо уюштурууда жана өзгөртүүдө туура жана өз убагында пайдалануу²⁵. Коомдун жигердүү бөлүгү мурун «бир нерседен эркиндик» үчүн күрөшсө, азыркы модерндик коомдо «бир нерсе үчүн эркиндик» күрөшөт – бул алардын чөйрөдөгү кызыкчылыгы жашоонун нугу же жашоонун стили жогорку оорунга чыккандыктан белги берет.

Э. Гидденс «түзүлүш» түшүнүгүн социологияда социалдык мамилелерди же кубулуштарды үлгүлөштүрүү катарында колдонот. Ал эми бул жерде термин коомдун институциалаштыруу мүнөзүндө колдонулгандыктан, социалдык тажырыйбада «түзүлүштүн» формасын мезгилде жана мейкиндикте берет. Мурунку тарыхтын булактарында калган социалдык мамилелер азыркы коомдун социалдык тажырыйбалары аркылуу муктаж болгон жаңыланган жаңы түзүлүштү түзөт. Ошону менен бирге Э. Гидденс түзүлүштүн жалпы мааниси социалдык мамилелер кандайдыр бир убакытка жана мейкиндикке көз каранды. Мурун социологдор институттарды кандайдыр бир убактагы жүрүш-турушу, мамилеси катары кабыл алышат. Социалдык жашоону айырмалоочу түзүлүш: 1. эреже – социалдык жашоонун мезгили менен мейкиндигине жараша кабыл алыныш керек; 2. ресурстар – адамдын кыймыл-аракетинин натыйжасында өзгөрөт. Ресурстар локалдуу (жер, товар, өндүрүш курулуштары) же бийлик (материалдык эмес ресурстар) түрдө. Андыктан бизде болгон байлыкты өзүбүз жигердүү иштетпесек, эч нерсеге жетише албайбыз жана өзгөрүүсүз калабыз. Бийлик ресурсу бир адам бир адамга үстөмдүк кылуусу, бирөөнү өзүнүн кызыкчылыгы менен пайдалануу. Ал эми бийлик болсо, башка адамды чындап пайдаланбаса, ал өзүнүн бийликтеги ресурстук баасын жоготот.

²⁵ Giddens A. The Consequences of Modernity. – Stanford: 1990. P. 20.

Бүгүнкү күндү мүнөздөгөн үч түрдү Э. Гидденс карап чыкты: коомдо бүт жүрүштүн өзгөрүш ылдамдыгы; мейкиндикти ааламдаштырууга, дүйнөлүк өнүгүш; ички жаратылыш. Социолог формациялык өзгөрүүлөрдү айтпастан, адамдардын жүрүш-турушунун социалдык тажырыйбадагы өзгөрүш темпин аныктаган. Саясий тармакта демократиянын институттары менен жалпы элдин башкарууга катышышы эсептелет. Коомду модернизациялаштырууда сапаттык тобокелдүүлүк коркунуч өсүшү мүнөздүү. Коомдо адамдардын жүрүш-турушу же жалпы эле социалдык кыймыл-аракеттин баардыгы бийликтин мамилелери менен тыгыз байланышта. Ошондуктан ал бийликти коомдун агенттери сыяктуу караган. Э. Гидденстин агент түшүнүгү түздөн-түз аркы же берки бийликти ишке ашыруусунда жатат. Агент болуш үчүн, саясий окуяларга катышыш керек, анын жүрүшүнө таасирин тийгизүү. Агент качан бийликке ээ болбой калганда баштап, агент боло албай калат. Эркин жүрүү жаңы, тереңдетилген саясий кыймыл-аракетти түшүндүрүүгө өбөлгө түзөт ²⁶.

Коркунуч парадигмасын изилдөөдө бир нече ыкмалар социологияда колдонулуп келе жатат. Биринчиден, түзүлүш – милдеттик парадигмасы аркылуу социалдык жана маданий мейкиндикте социалдык чындыкты табу аркылуу изилдөө. Эгерде коомдогу туруктуу корреляциянын бири кандайдып бир себептер менен милдеттүүлүгүн жоготсо же милдеттүүлүгү бузулса тобокелдүүлүк акыбалга барып калат. Экинчиден, теоретико-методологиялык синтезди колдонууга негизделген. Мында эки же андан көп социологиянын парадигмалары колдонулат. Орус социологу Ю.А. Макрушкина коркунучка төмөндөгүдөй мүнөздөмө берет: «аныкталбаган абалда индивиддердин кыймылы жана коомдун өнүгүүсүндөгү жүрүштүн дал келбестиги. Конкреттүү индивиддин ишкердигинин негизинде, коркунуч өзүнүн жаратылышында субъективдүү, бирок субъективдүү тобокелдүүлүктүн натыйжасынын негизинде системадагы объективдүүлүктүн жашашына жол бошотуп берүүгө аргасыз болот» ²⁷. Мында коркунуч социалдык чындык катарында башка бир социалдык чындыкты жаратышы мүмкүн. Үчүнчү ыкмада интегралдык парадигманы колдонууну шарттайт. Интегралдык парадигма тобокелдүүлүк тууралуу толук, комплекстүү элестетүүнү бериши мүмкү. Анын негизинде Э. Гидденс тобокелдүүлүк концепциясын аныктап чыккан. Төртүнчүдөн, тобокелдүүлүк таза социологиялык боло албайт. У. Бектин «Коркунуч

²⁶ Гидденс Э. Социология. / Пер. с англ. - М.: 1999. С.97.

²⁷ Макрушкина Ю.А. Риск как основополагающая общая категория исследования рынка. // Всероссийский социологический конгресс. – М.: «Альфа-М», 2003. Т.1. С. 422.

коом» теориясына дал келет. Азыркы мезгилдин тобокелдүүлүгүн бир илимдин денгээлинде кароого мүмкүн эмес, адам баласынын жашоосундагы коркунучтардын жыйындысын жана келечектеги коопсуздуктун маселелерин бир тараптуу баалоого болбойт. Бешинчиден, кандай гана социологиялык парадигма болбосун, социалдык тобокелдүүлүктү изилдөөдө кандайдыр бир салымын кошо алат.

Жалпылап келгенде, А.В. Мозговая белгилегендей, биринчиден, тобокелдүүлүк түшүнүгүнө жалпы илимдер тарабынан эч кандай бирдей түшүнүк жок. Экинчиден, тобокелдүүлүктүн заманбап ыкмалары негизги үч элементтен турат: тобокелдүүлүк абалдын жыйынтыктарынын адам баалуулуктарына тийгизген таасири, мындай абалдын белгисиз жана формуласыз түрдө пайда болушу, келтирилген эки элементтин биригүүсү²⁸. Демек, социалдык тобокелдүүлүк бул аныкталбаган абалдын, реалдуу чыныктын жана мүмкүнчүлүктүн негизинде түзүлүшү: социалдык акторлор (жекече жана коллективдүү) үчүн жагымсыз жыйынтыктардын объективдүүлүгүнө келиши катарында да, ошондой эле, балким пайдасын жана жыргалчылыгын табууга, кандайдыр бир баалуулуктардын негизинде акторлор тарабынан субъективдүү кабыл алынат, анын негизинде альтернативдүү кыймылдар иш жүзүнө ашат²⁹.

Э. Гидденс «онтологиялык коопсуздукту» күнүмдүк жашоонун агымындагы адамдардын сезиминдеги субъективдүүлүктү аныктайт. Коопсуздук объективдүү чыныгы коркунучтар менен да коштолот, коомдук абалдын бул же тигил фактылары да таасирленет. Р.Г. Яновский айкын белгилегендей, адам коопсуздугу объективдүү-субъективдүү байланыштардан түзөт – бул качан илдеттер жайылбаганда, жакырлар ачка калбаганда, адамды басынтпаганда ж.б.³⁰.

Бүгүнкү күндө ааламдашуу коркунучунун үч түрү бар: биринчиси, жетишпестиктерге болгон чыр-чатактар (алдынала алынбаган гендик инженериянын жана ретрансплантациялык медицинанын натыйжалары ж.б.). Экинчиден, айлана-чөйрөнүн булганышы жана индустриалдык техниканын коркунучтуусу. Үчүнчүдөн, курал-жаракты колдонуу менен массалык жоготуу (атомдук, биологиялык

²⁸ Мозговая А.В. Социология риска: возможности синтеза теории и эмпирического знания / Риск в социальном пространстве. – М.: Ин-т социологии РАН, 2001. С 21.

²⁹ Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения – М.: «Экзамен», 2007. С. 668.

³⁰ Яновский Р.Г. Глобальные изменения и социальная безопасность. - М.,1999.С.15.

жана химиялык). Н. Луман тобокелдик боюнча төмөндөгүдөй түшүнүктөрдү берет: 1. контингенция абалы (cotigere – чектешүү); 2. келечекте кааласада каалабасада белгисиз нерсеге чабуул жасоо; 3. белгисиз абалга көз карандылык; 4. убактылуу жана социалдык контингенциянын байланышы; 5. белгилүү жана белгисиз коркунучтарды моюнга алуу³¹.

Социология илиминде салтка айланып калгандай антропологиялык түшүнүктөргө маани бериле баштады. Антропология – бул адам жөнүндөгү илим, грек тилинен которгондо *antropos* (адам) жана *logos* (окуу) дегенди түшүндүрөт. Антропология эки өзгөчө вариант менен айырмаланат: эмпирикалык жана философиялык. Эмпирикалык антропология биологиялык эволюциянын өсүү процесстерине байланыштуу болгондуктан, социология илиминде биологиялык антропологияны – «социобиология» деп атоого жетишти. Социобиологиянын негизги ой жүгүртүүсү жүрүш-туруштун ар кандай стратегиясында тең салмактагы эволюциясы эсептелинет.

Философиялык антропология – адамдын философиялык көз карашынын эволюциялык өсүп-өнүгүүсү менен тыкыс байланышта.

Социологиялык антропологиянын өзгөчөлүгү эмпирикалык жана философиялык антропологиянын аралашмасынан келип чыгат. Бир жагынан К.Маркс же Дж.Г. Мид сыяктуу эмпирикалык антропологияга багыт алыш керек. Башка жагынан Макс Шелер философиялык антропологияны социологиялык антропология деп эсептесе, Мартин Хайдеггер социологиялык антропологияны эки багыттын биригишинде экендигин аныктайт.

Карл Маркстын негизги антропологиялык жоболору төрт тезисте чагылдырылып өткөн. Биринчиден, адамдын өнүгүүсү жана адам коому жаратылыштын үзгүлтүксүз эволюциясына жана эч кандай сапаттуу секириктерди жасай албастыгына негизделген. Экинчиден, адамдын негизги жашоосу – материалдык өндүрүү жолу менен күнүмдүк маселелерди үзгүлтүксүз чечүүгө мажбурдугунда. Үчүнчүдөн, эмгек куралдарын колдонуу, коомдук биргелешкен кыймыл, сезүү - өзүн өзүү сезүү жана тил адамдын өзгөчөлүгү. Төртүнчүдөн, коомдук өнүгүү социалдык өнүгүү катарында кабылданышы, бирок жаратылыштык эволюция эмес, тарыхый мыйзам катарында өнүгүү³².

Арнольда Гелен антропология боюнча төрт тезисте билдирген: биринчиден, адам үчүн кыймылдын жөндөмдүүлүгү; экинчиден, адам

³¹ Н.Луман. Понятие риска. 1994. Вып. 5. С. 136.

³² Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // Сочинения, т. 13.

муктаждык талаптарга муктаж; үчүнчүдөн, башка жандуулар менен бири-бирине түрткү болууда, кабыл алууда, көз карандылыгында; төртүнчүдөн, адамдын жүрүш-турушундагы туруктуулук институттар аркылуу гана болуш керек ³³.

Джордж Герберт Мид К.Маркс менен А.Гелендин жоболоруна эки негизги аныктаманы кошумчалады: биринчиси, адамдын кыймылы жана социалдык окуялар айлыны-чөйрө менен бирдей калыптанып бир багытка бет алыш керек; экинчиден, мындай адаптациянын негизги механизми адамдын организмдеги кыймылынын маселелерин чечүү.

Дж.Г.Миддин антропологиялык божомолдоолорун беш бөлүккө бөлүүгө болот. Биринчиден, социалдык акт – кыймылдын маселелерин чечүүчү катарында, өзгөчө бир топтун ичиндеги координация жана интеграция маселелерин чечүү кабылданат; экинчиден, социалдык кыймыл өз алдынча көнүмүш адатта жүрбөстөн, ар кандай бөлүкчөлөрдөн аныкталат: көңүл коюудан, сезимден ж.б.; үчүнчүдөн, ийкемдүү механизмден жана интеллекттин жөндөмдүүлүгүнөн, интеракция аркылуу калыптанган жана тажырыйба аркылуу пайда болгон тилдин мааниси чоң; төртүнчүдөн, кандай гана абалда болбосун адамдын физиологиялык сүрөттөлүшүнө байланыштуу; бешинчиден, социалдык кыймылдын координациясынын жана интеграциясынын маселелерин тилдин кыймылы жана символдор менен башкарууга болот ³⁴.

Социологиялык антропология, биринчиден - физикалык талаптардын негизинде адамдар коомдук мамилеге киришет – социалдык мамилелердин түрлөрү жана институционалдык салмакташтыруу. Экинчиден, адам баласынын өзүнүн айлана-чөйрөсүнө болгон көнүмүшү кыймылы аркылуу жүрөт жана биогенетикалык башкарууга баш ийбейт. Буга эки себеп бар: адам – муктаждыктарга талаптандырылган жан, социалдык колдоосуз жашай албайт. Мындагы жетишпестиктерди кыскартуу үчүн институттардын жардамы чоң. Үчүнчүдөн, адам баласындагы кыймылдардын маселелерин чечүүдө бири-бири менен көз карандылыгы символдук белгилер аркылуу кыскартылат. Төртүнчүдөн, билим жана тил адамдын кыймылындагы механизмдин борбору. Демек, социология илими антропология илими менен тыгыз байланышта жана анын негизги өзөгү катарында кала берет. Анткени кандай гана коом болбосун аны адамдардын жыйындысы, топтору түзгөндүктөн, жеке адамдын коомдогу абалы, шарты жалпы ошол коомго таандык.

³³ *Хартмут Эсер. Социология: общие основания / Перевод с немецкого Н.В. Поправко – Томск, 2003. 640 с.*

³⁴ *Американская социологическая мысль: Тексты. – М.: МГУ, 1994.*

Адамдын, инсандын учурдагы жашоо шарты коомду флуктуация кубулушуна дуушар кылат. Ошондуктан, бир адамдын чечилбей жаткан көйгөйлүү маселелери коом үчүн күтүлбөгөн өзгөрүүлөрдү алып келет. Коомго илимий баа берүүдө анын ичиндеги адамдардын, жеке адамдын маселелерин терең изилдөө менен жалпы коомдун өзгөрүү багыттарын аныктообуз зарыл.

1.2. Антропосоциеталдык бүтүндүктүн социалдык маселелерин изилдөө

Антропосоциеталдык ыкманын өзгөчөлүгү, анын индивиддердин аркетин/өз ара аракетин социомаданий (социеталдык) системадагы ачык байланыштарын карайт, үзгүлтүксүз кайра өндүрүүнү жана өзгөрүүнү камсыздайт. Ошого жараша, коом кеңири мааниде антропосоциеталдык система, ал өзүнө органикалык бирдикти элестетет, үч ажырагы компонентти камтыган: бири-бири менен аракеттенген индивиддер, маданият, социалдык.

Аны менен бирге, антропосоциеталдык ыкма өзүнө камтыйт, азыркы коомдогу индивиддин жекече өсүүсүндө социалдык система тарабынан карама-каршылык басымдар көбөйүүдө. Коом барган сайын кырсык тобокелдерин камтыган ар кандай тобокелдүүлүккө дуушар болууда. Мындай процесс коомду система катары түшүнүүсүн түп-тамырынан өзгөртүүнү талап кылат.

Мындай талаптар ХХ кылымдын 70-80-жылдардагы изилдөөчүлөрдүн эң маанилүү маселелеринен болуп калган. Системанын кайраттуу, тең салмактуу, сызыктуу өзгөрүүсү барган сайын тең салмактуулугун жоготуп, сызыктан тышкары чыгып жана жогорку уюштуруучулук деңгээлде жүрүшү иликтөөчүлөрдү бир топ бушайман кылды ³⁵. Антропосоциеталдык ыкма мындай тенденцияны изилдөөнүн багытында турат. Анын объектиси – тармактуу, тең салмаксыз, сызыксыз система; ал тобокелдик, кырсык коркунучун жолуктурган, бирок ал күтүлбөгөн жерден баш аламандык жана хаостон тартиптүүлүктү жана уюштурууну жаратууга жөндөмдүү, бул ийкемдүү система.

Антропосоциеталдык ыкма элдердин социалдык кыймыл аракети жана өз ара аракеттениши. Методологиялык негизде антропосоциеталдык ыкманын түшүндүрмөсү релятивдик-ишкердик чындыгы. П.Сорокин негиздегендей, ал эки ырастоодон турат: 1.

³⁵ Садовский В.Н. Смена парадигм системного мышления // Системные исследования. Ежегодник - М.: Наука, 1996. С. 71.

Индивиддердин реалдуулугу жана алардын өз ара аракеттениши; 2. Коом бул өзгөчө түрдөгү чындык ³⁶.

Башкача айтканда, коом индивиддерден турат, бирок алардын суммасы жыйынтыкталбаган, андактан кошумча компоненттерди камтыйт: алардын ич ара өз алдынча аракеттениши. К. Маркс, Г. Зиммель, Ф. Теннис бул идеянын негизинде иштеп келишкен, анын маңызын П.Сорокин кайрадан жандандырган ³⁷. XX кылымдагы социологиялык дискуссияны эске алсак коом бул чындык, кошумчаласак «индивиддердин өз ара аракеттениши» конкреттүү, эгер «социалдык аракет» түшүнүгү, М. Вебер жана Т.Парсонс тарабынын иштелип чыккан. Жогоруда айтылган эки ырастоону бириктирүүдө үчүнчү жаңы түшүнүк пайда болду:

3. Коом реалдуу, андыктан социалдык аракет жана өз ара аракетке кирген индивиддер жана социалдык коом да реалдуу. Бул ырастоону Лапин Н.И. релятивдик-ишкердик реализмдин антропосоциалдык ыкманын методологиясынын негизи деп атаган ³⁸. Мааниси жагынан, П.Штомпка тарабынан сунушталып, В.А. Ядов колдогон ишкердик парадигмасындагы коом дайыма турукташууда дегенге жакын ³⁹.

Аны менен бирге, антропосоциалдык ыкма ага негизги тактыкты киргизет. Бул тактык П.Сорокиндин: «инсан, коом жана маданият ажырагыс үчүлүк» - деген ситатасында камтылган ⁴⁰. Тезисте ырасталгандай, адамдын дүйнөсү үч нерседен түзүлөт: инсан, коом, маданият. Алар бир-биринен чыкпайт жана бир-бирин жойбойт, ошондуктан алар ашташкан. Ошол эле мезгилде алар ажырагыс байланышта, бирин-бири толуктайт. П.Сорокиндин үчилтигин төмөнкүчө чечмелесе болот. *Инсан* – бул аракеттеги индивид, башка индивиддер менен каймыл-аракеттеги. *Маданият* – жалпы элдин аракетиндеги кыймылдын жана өз ара кыймылдын жыйынтыктарынын

³⁶ Сорокин П. Социологический реализм и номинализм // Сорокин П. Система социологии. М.: Наука, 1993. Т. 1. С. 316.

³⁷ Маркс К. Письмо П.В. Анненкову 28 декабря 1846 г. // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Т. 27. М.: Политиздат, 1962. С. 402; Зиммель Г. [О реальности общества] Социальная дифференциация // Общая социология. Хрестоматия. Сост. А.Г. Здравомыслов и Н.И. Лапин. М.: Высшая школа, 2006. С. 32-36; Теннис Ф. Предмет обсуждения // Теннис Ф. Общность и общество. СПб.: «Владимир Даль», 2002. С. 9-15.

³⁸ Лапин Н.И. Проблема формирования современного социального порядка в России // Вопросы философии. 2006. № 11.

³⁹ Штомпка П. Становление общества // Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. М.: Логос, 2005; Ядов В.А. Современная социологическая теория как концептуальная база исследований российских трансформаций. СПб.: Интерсоцис, 2006.

⁴⁰ Сорокин П. Значимое социальное взаимодействие как родовое социальное явление // Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992. С. 218.

жыйындысы. *Коом* – кыймыл-аракет процессиндеги элдердин арасындагы мамилелердин жыйындысы: өзүнүн социалдык мамилесиндеги, ошондой эле экономикалык, саясий, идеологиялык, нравалык – мына бул социалдык. Социалдыктын жана маданияттын биригүүсү социомаданият системасын түзөт; эгерде аны объективдүү маанинин жыйындысы катары кабылдасык, анда ал социеталдык системаны элестетет.

Антропосоциеталдык ыкма – коомду ийкемдүү антропосоциеталдык система катарында түшүнүү, ал адамдардын кыймыл-аракетинин жана өзгөрүүгө жөндөмдүүлүгүнүн натыйжасында тобокелдик коркунучтарына жооп бере алат.

Антропосоциеталдык ыкманын принциптери.

Антропосоциеталдык системанын ийкемдүүлүгүн так далилдөө үчүн бир нече принциптерин карап өтсөк болот:

1. Социалдык кыймылдын милдеттеринин карама-каршылык принциби адамдык көп жактуулугунун түшүнүүсүндө негизделген, био-социо-маданий мааниде, өзгөчө жемиштүү аракетин чыгармачылыкка жөндөмдүүлүгүндө ⁴¹. Адамдын көп жактуулугу анын карама-каршылыктуулугунда, бир субъектилердин аракетинин мааниси башкалар үчүн карама-каршылыктуу түрдө сезилсе жана башка субъектилерге болгон кыймыл-аракетиндеги мамилесинде ачык жана латенттүү милдеттерин аткарышат.

2. Маданияттын жана социалдуулуктун жупташуу жана өз ара сиңишүү принциби, эки коомдун түзүүчүлөрү жупташкан, алардын бирөөсү да башканы жыйынтыктай албайт жана андан чыгы да албайт. Бул принцип иерархиясыз, коомдун түзүлүшүнүн тармактуу мүнөздөйт, ал адамдын көп жактуулугунан жана социалдык аракеттин милдеттеринин карама-каршылыктуулугунан келип чыгат.

3. Антропосоциеталдуулуктун толук эместигинен ылайыкташпай калган принциби социумдун мүнөзүн, түрүн түшүндүрүү үчүн негизги мааниге ээ. Ал инсандын-жүрүш-турушунун мүнөздөмөсүнүн толук эмес келишпестиги адам катарында социализациялашкан инсан жана социумдун мүнөздөмөсү, мүмкүн алардын карама-каршалыктары. Бара-бара мындай карама-каршылыктар чоң маселеге айланып кетүүсүн алып келет.

4. Антропосоциеталдуулуктун тең салмактуулугунун туруксуздуулук принциби, социалдык акторлордун ар кандай багыттагы аракеттери жана ресурстардын чектелүүсү коомду түзө

⁴¹ Вебер М. Понятие социологии и «смысла» социального действия // Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990.

турган аракеттер туруктуу теңдештирилген керектөөлөрдү канааттандырууну жана адамдардын кызыктарын камсыз кыла албайт. Болгону кыска мөөнөттө жетишерлик «кызыкчылыктар ортосунда өз канааттандырууларын көбөйтүү жана канааттандырууларынын болбой калуусун минималдаштыруу балансы»⁴². Көп учурда байкалгандай тең салмактуулук точкасынан тобокелдик абалын пайда кылуучуну алыстатуу, эгерде булл алыстаттуу болбой калса жалпы сапаттуу трансформацияга же кыйроого алабына алып келет.

5. Бинарность жана өз ара ыаштагы калыбына келүүнүн (инверсионность) социеталдык процесске тийгизген таасиринин принциби, ар бир процесске, социумдун ишке ашыруу динамикасы жана бар багыттарды аныктоо, карама-каршы багыттагы жүрүштөргө салыштыруу; алардын бири тиешелүү структураны кайра өндүрүүнү камсыздоо болсо, башкасы – алардын өзгөрүүсү. Бул процесстер өзүнүн эволюциясынын баскычтарында коомдо кайра өздөрүнүн баштагы калыбына келүүчү процесс: башында бирөөсү басымдуулук кылат, анан басымдуулук кылуучуга карама-каршы процесс жүргүзүлөт.

Антропосоциеталдык ыкманын полипарадигмалдык мүмкүнчүлүгү. Андыктан, антропосоциеталдык ыкма социумду ийкемдүү антропосоциеталдык бүтүндүк катарында методологиялык иштеп чыгууга багытталган. Мындай милдеттерин чечүүдө генетикалык-системалык жана субъективдик-аракеттик ыкма коомго карата кандай байланыштары бар, ошондой эле эмпирикалык изилдөөнүн жыйынтыктары социологиялык билим менен дал келүүшү.

Философиялык-антропосоциеталдык адамдын көп багыттуулугун түшүндүрөт, био-социо-маданий феноменде, үч ченемден турат: жаратылыш менен жуурулушу, маданияттын мүнөздөмөсү жана ошол коомдогу социалдык түрү. Адамдын философиялык көп жакту принциби жана коом милдеттеринин, структурасынын, социумдук процесстин жыйындыларынан конкреттүүлүктү алат.

Антропосоциеталдык ыкма цивилизациялык жана формациялык ыкмалардык байланышына шарт түзөт. Эгерде цивилизациялык ыкма, масштабдык деңгээлде адамдын тарыхындагы туруктуу компоненттерди камтыса (антропологиялык, этникалык, маданий), формациялык ыкма бир кыйла өзгөрүүгө дуушар болгон түзүлүшкө көңүл бурат (социалдык, инсандык), антропосоциеталдык ыкма

⁴² Парсонс Т. К общей теории социального действия // О структуре социального действия. М.: Академический проект, 2000. С. 434.

туруктуу жана өзгөрүүгө байланыштуу түзүлүштү түшүндүрөт (инсан жана коом, маданият жана социалдык) ⁴³.

Антропосоциеталдык ыкма социомаданий жана түзүлүш-милдеттик ыкмалар менен айкалышкан. Аларды адамды активдүү субъектинин аракети катарындагы түшүнүгү бириктирет. Антропосоциеталдык ыкма түзүлүш-милдеттик ыкмасындай эле коомдун милдетине жана түзүлүшүнө анализ жүргүзөт. Ал социомаданий ыкма сыяктуу, изилденип жаткан объектин принциптерин башынан эле камтыйт.

Андан тышкары антропосоциеталдык ыкма постмодернизмдин көптөгөн концепциялары менен айкалышкан. Ага аракеттеги адамдын багытын билүү, күтүүсүздөн социалдык тажырыйбадагы белгилүү деңгээлдеги орду. Ошону менен бирге антропосоциеталдык ыкма макротүзүлүштүн маселелерин четке какпайт, тескерисинче коомдогу субъективдүүлүктү жана объективдүүлүктү байланыштарын чечмелөөгө аракет жасайт.

Коом антропосоциеталдык бүтүндүк. Коом антропосоциеталдык түзүлүштө көп кырдуу. Анын милдети, түзүлүшү, процесси көп жактуу. Ал көп образдуулугу менен социологиянын бүт предметин, коом жана адам жөнүндөгү илимдердин баарын камтыйт.

Жалпы социология коомдун уюшкандуулугунун интегралдык деңгээли менен иши бар. Мындай деңгээлде коомду интегралдык өлчөө негизгилерден болуп эсептелет: инсан жана социеталдык коомчулук, алардын мүнөзүнүн өз ара байланыштары, же антропосоциеталдык түрдүн ылайыгына жараша; социеталдык милдет, структура, процесс. Бул чектелген система коомдун интегралдык өзгөрүүсүндө, алардын жыйындысы коомдун маңызын антропосоциеталдык бүтүндүк катарында түзөт. Ал коомдон өзүнчө жашай албайт, бирок чындыкты жана коомдун түрүн, анын түзүлүшүн жана динамикасын мүнөздөйт. Ал системаны көрсөткүчтөр аркылуу конкреттештирет, коомдогу социалдык маселелердин тиричилигин интегралдык өлчөө менен кабарлайт; бул көрсөткүчтөр эмпирикалык ченемден өтөт. Жалпы социологиянын социалдык фактылар системасы менен мамилелеш болушун камсыздайт ⁴⁴.

Ушуну менен жалпы социологиянын предмети, антропосоциеталдык ыкмада каралуусу бекемделет. Ошол эле убакта предметтин чектери аныкталат: милдеттери, системалашуусу, процесстер, кубулуштар, коомдогу окуялар, өзүн өзү баа берүүчү,

⁴³ Общая социология. Хрестоматия/Составители А.Г. Здравомыслов и Н.И. Лапин/Под общей ред. Н.И.Лапина. М., 2006.

⁴⁴ Лапин Н.И. Социология / Под общей ред. - М., 2006.

маанисиз алардын бүтүндүктө байланышы жалпы социологиянын предметине кирбейт. Алар ортонку денгээлдеги теориялардын компетенциясына, социологиянын тармактарына жана башка коомдук илимдерге таандык.

Социеталдык коомдо инсандын байланышы

Инсан жана социеталдык система – эки полюс, алардын ортосунда социологиянын бүт мейкиндиги жайгашкан. Адам жана социеталдык системанын мамилелеш болушу алардык кыймыл-аракетиндеги эки багыттын карама-каршылыгын элестетет. Бир жагынан коомчулук адам аркылуу ишке ашса, инсан катары калыптанса, өзүнө социеталдык мамиленин бөлүктөрүн тандап алат, өзгөчө маданияттын элементтерин жана социалдык түзүлүштү. Башка жагынан, инсан – активдүү субъект, ал мурунку муундан калган маданияттын жана социалдык түзүлүштүн элементтеринин бөлүгүн өзгөртөт, коомдун өнүгүшүн жана процесстердин иштешин социалаштырылган актор катарында аракеттенет. Ошону менен бирге индивид өзүнүн кандайдыр бир чектөөлөргө дуушар болот, ал чектөөлөр ага көз каранды эмес, ага чейин жана ансыз деле түзүлгөн тиричилик. Андыктан, антропосоциеталдык респонсивдин толук эместиги адамдын жаратылышынын тамырында жана социеталдык түзүлүштө, баштапкы мүнөздү камтыйт.

Бүгүнкү күндө антропосоциеталдык респонсивдин толук эместик принцибин социалдык экономист Марк Грановеттер чагылдырган. Ал адамдардын экономикалык жана башка жүрүм-турумундагы социалдык тамырлоонун концепциясын сунуштаган, болжол менен «социализациядан өткөн ыкма» менен «социализацияга жетпеген ыкма» ортосунда жүргүзүлөт⁴⁵.

Бизге белгилүү болгондой инсан менен коомдун толук келишпестигинин тарыхый эки түрү бар: салтык жана азыркы замандык. Салтык дал келбестиктин мааниси социум адамга түзүлгөн салтка ылайык аракеттенүүнү таңуулайт: эреже, норма, мыйзам, үрп-адат; бирок адам чындыгында кээ бир буйруктарды гана аткарат, баш тартат. Азыркы замандын дал келбестиги (модернистик, либералдык) индивид салыштырмалуу бошураак жана балким салттарды, эрежелерди, түзүлүштөрдү легитимдүү түрдө өзгөртө алат; Бирок, түзүлүш ага көз каранды эмес жана өзүнүн логикалык тиричилигине ээ боло алат, субъективдүү өлчөөлөргө каршы турат. Бул түрдүү коом ар

⁴⁵ Грановеттер М. Экономическое действие и социальная структура: проблема укорененности // Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики / Сост., науч. ред. В.В. Радаев. М.: ГУ ВШЭ, 2004.

башка өлкөлөрдө ар башкача ишке ашат, тарыхый эволюциолаштырылат, ааламдаштыруу шартында бир-бирине таасирин тийгизет.

Антропосоциеталдык ылайык келүү/келбөө түрү эки коомдун биринде түшүндүрүлөт. Салттуу коомдо салтты бузган, чектелген же жабылган мейкиндикте индивиддердин инициативи түзүлүштүн жыйындысын түзөт. (по Дюркгейму, «плотно облегают индивида»; по К. Попперу, образуют «закрытое общество»). Азыркы коомдо (modern society) приоритет эркиндике жана индивиддин жоопкерчилигине берилет, алар түзүлгөн коомду өзгөртүүгө абдан аракет жасашкандыгында, анткени алар өзгөргөн керектөлөргө жана элдердин мүмкүнчүлүгүнө жараша жооп берүүгө, себеби инновациялык мейкиндикке жол ачыш үчүн (принцип «открытого общества»).

Антропосоциеталдык функциялар. Антропосоциеталдык функция (мындан ары кыскача социеталдык) – социеталдык ыкманын элементтерин реализациялоодо балким абдан оор, кыйын. Түзүлүштүн синтезин коомдук интегралдык ченөө абдан оор максат.

Түзүлүш-милдеттик багытында Толкотт Парсонс социалдык түзүлүш теориясы жана социалдык кыймыл теориясы менен айкалыштырган. Т. Парсонстун теориясындагы биринчи эң чоң маселе – бул социалдык түзүлүштүн мааниси, жана милдеттендирилиши. Социалдык түзүлүш – социалдык карым-катнаштар менен субъектердин кыймылындагы түзүлгөн абал жана жүрүш. Түзүлүштөрдү төмөндөгү төрт түрлүү өзгөрүш менен талдоого болот: 1) баалулуктар; 2) ченемдер; 3) жыйындар; 4) роль. Социалдык түзүлүштүн ядросу жыйындык жашоонун уюшуусундагы чектелген түзүлүштүк эрежелер түзөт. Элдердин жыйындысы, чектелген түзүлүштү камтыган жана анын укуктук негизинде жаткан коом «социеталдык коом» деп аталат. Андыктан социеталдык коом түзүлүш катарында баалулуктарды, ченемдерди, жыйындарды жана ролдорду камтыйт. Бул төрт түзүлүштүк категория Т. Парсонстун концептуалдык схемасында кандайдыр бир муктаждыктарды милдеттендирет, аларга: адаптация; максатка жетүү; интеграция; үлгүсүн сактоо. Ушул төрт муктаждыктардын милдеги жогорудагы түзүлүштүн компоненттерин кандайдыр бир социалдык институттарда турмушка ашыруусун аткарат⁴⁶.

Т. Парсонс «Социалдык түзүлүш» деген эмгегинде: «адамдардын карама-каршы иштеринен качып болбойт, бирок бул коомдогу кризиске жана социалдык вакханалияга да кирбейт. Негизгиси

⁴⁶ Парсонс Т. Некоторые проблемы общей теории в социологии.- М.: ИНИОН РАН, 1994. С. 80.

социалдык текшерүү механизми иштеш керек. Албетте, камсыз кылган артыкчылык күч материалдык, руханий тарбиялык каражаттарды эске алуу менен инсандарга таасирин калтырат. Татыктуу өзгөрүш акыр аягында жалпы түзүлүштүк баалуулуктар менен камсыз болот, бирдей жүрүш-туруштарды, социалдык ролдорду калыптандырат»⁴⁷. Т. Парсонстун теориясындагы экинчи бир чоң маселе – социалдык тартип маселеси. Социалдык тартип түзүлүштү институциялаштыруусуз иш жүзүнө ашпайт. Институциялаштыруу жүрүшү – материалдык, рухий, административдик мамилелерди социалдык көзөмөлдөө менен бирдей калыпта калыптандыруу. Институциялаштыруунун натыйжалуулугу жана укуктук түзүлүшү андагы адамдардын багытындагы баалуулуктарында камтылган⁴⁸. Социалдык түзүлүштөгү үчүнчү маселе – социалдык өзгөрүүнүн жана эволюциянын маселеси. Социалдык тартип, түшүнүү, жүрүш маселелери социалдык өзгөрүүнү пайда кылат. «Милдеттендирүү теориясынын өзгөрүүсү» деген эмгегинде Т. Парсонс тажырыйбада бир да социалдык түзүлүштүн абалы тең салмактуулукта турбайт деп баса белгилейт. Ошондуктан, социалдык өзгөрүү жүрүшү анын элесинде «кыймылдуу тең салмактуулук»⁴⁹.

Т. Парсонс функционалдык ыкмасында төрт функционалдык аракеттин талаптарын жана ага ылайык системаларды көрсөтөт: Адаптация (А) – жүрүм-турум түзүлүшү; Максатка жетүү (G) – инсандык түзүлүш; Интеграция (I) – социалдык түзүлүш; Латенттик, үлгүсүн сактоо (L) – маданий түзүлүш. Бул төрт функционалдык парадигма (AGIL) индивидден коомго чейинки баардык деңгээлдеги социалдык аракеттин схемасын түшүндүрөт. Мындай универсалдуу жалпылоодо анын күчүндө жана анын алсыздыгында жатат. Күч – стабилдештирүүнүн бирдиктүү принциби. Алсыздыгы – абстрактуулуктун артып калуусунда, тажырыйбалык маселелерди чечүүдө жана эмпирикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө мүмкүнчүлүктөрүнүн төмөндөшү.

Ошону менен бирге социалдык функциялардын жыйындысын синтездөөгө башкача аракеттер жасалган. Жогоруда айтылган релятивдик-аракеттердин реализминин негизинде карап көрсөк. Алар үч деңгээлдеги социалдык аракетти божомолдойт: индивиддин аракети, индивиддер арасындагы карым-катынаш, социалдык өз ара

⁴⁷ Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Под ред. Ковалевой М.С. – М.: Аспект Пресс, 1997. С. 24.

⁴⁸ Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Современная западная теоретическая социология. – М.: 1994. С. 104.

⁴⁹ Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Под ред. Ковалевой М.С. – М.: Аспект Пресс, 1997. С. 162.

аракет. Социалдык аракет кандайдыр бир милдеттерди ар бир деңгээлде аткарат.

Антропосоциеталдык ыкманын терминдеринен биз индивиддердин социалдык аракеттеринин структурасынын функцияларынан төмөндөгүдөй сүрөттү ала алабыз: инсан рефлексүү жана коммуникациялык октордун кесилишинде жүрөт; ар бир полностун огуна адамдык негизги керектөөлөрүнө жооп берген экиден функция жүрөт⁵⁰.

Ар бир функция субъектке жана объектке социалдык аракет/өз ара аракетте кайрылат. Индивид субъекттик аракет катары баалулуктар жана эрежелер, статусу жана ролу, талаптары жана кызыктары, аракет жана шылтоо, өз активдүүлүгү жана анын жыйынтыгы, адамдын жашоосундагы ресурстардын калыптануусу жана анын канааттануусу, жана башка инсандын түзүлүшүнүн параметрлеринин социалдык-психологиялык түзүлүшкө (ойлонбостон) баш ийүүсү.

Индивид объектке социалдык аракеттин/өз ара аракеттин атайын учурдагы объект үчүн функциялар түзүлүш жана процесс аркылуу баш ийет. Индивиддердин аракеги бир типтүү функцияга ээ, анда коомдун баардык мүчөлөрүнүн көптөгөн аракеттеринин жыйынтыктары сунушталынат жана масштабдык деңгээлде - социеталдык функция. Бирок өзгөрүү түрүндө.

Социеталдык түзүлүш. Социеталдык функцияны камсыз кылган турмушка ашыруучу система жөнүндө суроо туулат. Сөз бул функцияларды факт боюнча алып жүрүүчүлөр туурасында болуп жатат, жөн гана формалдуу түрдө анын ишке ашышына «жооптулар» жөнүндө эмес (мамлекет сыяктуу). Коюлган суроого так жооп бериш үчүн «социеталдык функцияны турмушка ашыруу» деген эмне экендигин так элестетишибиз керек. Институционалдык аракеттин жана өз ара аракеттин ирээттүүлүк менен ишке ашышы, бир эле функция жетишээрлик, ал эми калгандарынын жыйындысы коомго белгилүү. Кыскача айтканда: бул көптөгөн субъектилердин коомдо функционалдык багытталган талаада институционалдык өз ара аракеттенүүсү. Мындай тала өзү социеталдык, социеталдык-функционалдык түзүлүш.

Чоң коомдун пайда болушу менен мындай үзүлүштүн жыйындысы келип чыгат. Башында, кичине коомдо алар ажыроолордон токтойт, бирок коомдун өсүүсүнө жана оорлошуна байланыштуу алар бир-биринен ажырай башташат, институционалдашат. Белгилүү болондой,

⁵⁰ Брушлинский А.В., Поликаров В.А. Мышление и общение. Самара: Самарский дом печати, 1999.

жашоону камсыздаган социеталдык түзүлүш экономика менен байланышта, рухий маданияттан - интеграцияланган, социалдык түзүлүштөн - дифференцияланган, бийлик-саясат түзүлүшүндө - башкарган. Коомдогу айланада ар бир функция ишке ашышында бардык түзүлүштөрдө катышат. Ар бир социеталдык-функционалдык түзүлүш ар башкача жана ошол эле учурда бири бири менен өз ара байланышта, аларга өзгөчө ыкмалары менен таасирин тийгизет. Бул парадигманы модификацияласак: жашоону камсыздандыруу түзүлүшү үчүн башкы каражат – акча; интеграциялык түзүлүш үчүн – баалуулук багыттары, аракет жолу (технологиялар), үлгүлөр; дифференциялык түзүлүш үчүн – социалдык талап, эреже, кадыр-барк; көзөмөлдөө түзүлүшү үчүн – бийлик, социалдык программалар.

Коомдун динамикалык формасы, социеталдык процесстеги бинарность. Коомдун динамикалык аспектиси чоң өзүн өзү уюштуруучу түзүлүш катарында негизги үч формада көрсөтүлөт: аракет кылууда (функционалирование), эволюцияда, трансформацияда. Аракет кылуу интегралдык сапаттарын сактоо менен коомду кайрадан өндүрүүнү түшүндүрөт. Эволюция болсо коомду кайра өндүрөт, анын айрым сапаттарын өзгөртөт. Трансформация – коомдун интегралдык сапаттарынын жыйындысынын өзгөрүшү, анын бир сапаттуу абалынан экинчисине өтүүсү.

Динамикалык формалардын арасында белгиленген чеги жок. Аракет кылуу өзгөрүүнү камтыйт жана эгерде ал туруктуу жана багыттуу болсо, анда ал эволюция коомуна айланат. Эгер эволюция коомдун көптөгөн сапаттарынын өзгөрүүсүн козгосо, ал аны трансформациялык абалга алып келет. Эволюциялык трансформация революцияны алып келиши ыктымал. Интегралдык өзгөрүүлөрдө социеталдык динамика кызмат кылат: социеталдык баланс (туруктуу тартип) жана социеталдык кризис (хаос). Кризис социеталдык трансформациянын формасы болушу мүмкүн.

Коомдук динамиканын бардык формаларынын мааниси социеталдык процессти түзөт. *Социеталдык процесс* – бүткүл коомдук масштабта субъектилердин социомаданий талаада өз ара аракеттениши жана анын социеталдык-функционалдык түзүлүшү; акыр аягы ал социеталдык-түзүлүш процесс катары алдыда турат. Ар бир процесс бир канча этаптарды басып өтөт, алар механизмдери же субъектилердин өз ара аракеттениш жолдору менен айырмаланат, багытын жана стадиясында процесстин темпин аныктайт.

Социалдык процесстер бинардуу: алар жуптарды жаратат, алар бирдей негизде жана карама-каршы багыттарын айырмалайт. Ар бир жупта бири коомду өзгөрүүгө дуушар кылса, экинчиси аларды

кайрадан өндүрөт. Алардын ар түрдүүлүгү, анан динимикасы жана ачыктыгы антропосоциеталдык бирдиктин кыйындыгын далилдейт.

3. Коом жана инсан, инсан жана коом.

Коом инсанда. Ар бир өлкөдө социализациянын өзүнүн өзгөчөлүгү бар. АКШда бул процесстин доминанты жетишкендик болуп калды. ХХ кылымдын экинчи жарым жылдыгындагы негизги социалдык институт катарында билим берүү тармагы кызмат кылды. Билим берүүнүн ар бир баскычында жетишкендиги тууралуу окуучулардын арасында дифференциация жүрүп турат: окуучулардын бир бөлүгү мүмкүнчүлүктөрүнө канааттанышса, мындан аркы жашоосунда пайдалангандыгы үчүн, ал эми башка бөлүгү мындан да квалификациясын жогорулатууга аракеттенишүүдө. Ошого байланыштуу, бирөөлөр орто билим алгандан кийин иштеп башташса, башкалар – колледжди, үчүнчүлөр – магистратураны, төртүнчүлөр – аспирантураны каалашат. Муну менен алардын социализациясынын биринчи баскычы аяктайт. Массалык түрдө жогорку билимге ээ болуу тенденциясы турат, америкалык коомду постиндустриалдык, маалыматтык стадияга өткөрүү даярдыгы болчу⁵¹.

Социеталдык трансформациянын башталышында азыркы Кыргызстанда (биринчи жарымында 1990-жылдардын) калктын улуу муундарынын арасында көбүнчө десоциализация, жаштардын арасында социализациянын кризиси тереңдеп кеткени байкалат. Бул процесстин мурунку механизмдери бузулду же талкаланды: комсомолдук жана пионердик уюмдар токтотулду. Өспүрүм курактагылар жана жаштар кандай окуунун, эмгектин, жашоонун багытысыз калышты; девианттык жана кылмыштуулук жүрүм-турумдар өсүп кетти. 1990-жылдардын ортосунан баштап, социализация процесси позитивдүү багытка карай багытталды. Жаштар үчүн билим социалдык капиталдын башталышы катарында кабылданды жана жигердүү күч алды, өзгөчө - экономикалык, юридикалык, психологиялык андан кийин технологиялык илимдерге. Ошол эле мезгилде чоңдордун жаңы жашоо шартына өтүү адаптациясы жүрө башташты, ресоциализация процесси күч алды.

Инсан коомдо. Чындыгында адамдын негизги сапаттарынын бири – анын активдүүлүгү, аракети. Бул сапат адамдын талаптары байланыштуу: биологиялык, маданий, социалдык. Индивиддер тарабынан керектөөлөрүн толугу менен сезбей калышы мүмкүн; ал

⁵¹ Парсонс Т. Процесс социализации и структура референтных групп // Социология сегодня. Американская социология середины XX века. Сост. Р. Мертон и др. Ред. русск. изд. Г.В. Осипов. М.: Прогресс, 1965. С. 58-65.

анын сезими аркылуу өтөт, алар анан кызыкчылыктарын жана аракетиндеги көз карандысыз себептери болуп эсептелет ⁵².

Жалпылаганда социалдык аракеттерди чечмелөөдө бир катар жыйынтыктарга жетишүүнүн каалосу катары каралат. Мындай каалоо максатты гана камтыбайт, баалулуктарды же аффекти камтыйт. Вильям Томас каалаган жыйынтыктарга жетүүчү төрт топко бөлгөн: жаңы тажырыйба; коопсуздук; жоопту реакция; моюнга алуу. Кандайдыр бир аракет жасоодо индивид өзүнүн каалосун баалулуктар менен коомдон чыккан нравалык эрежелер менен айкалышуусунда, б.а. ал өзү тандап алган абалды аныктайт ⁵³.

В. Томас жана Ф. Занецкий инсандын үч идеалдык түрүн иштеп чыгышты:

- филистердик (туруучу, жашоочу) – анын мүнөзү индивиддин чыгармачылыгын ачыкка чыгарууну аныктайт, ошондуктан кандайдыр бир жаңы багытты пайда болушун чеке кагат, абалды аныктоодо бир коюулган багыттын схемасына кармалат;

- богемдүү (цыгандуу) – анын мүнөзү бүтпөгөн, туруксуз, бардык колдон келген таасирлер үчүн ачык, чыгармачылык мүмкүнчүлүктөр жабык эмес, бирок көптөгөн жашоолук пландардан концентрациаланбайт;

- чыгармачылык – анын мүнөзү чыгармачылык эволюцияда бүткөн жана уюштурулган, ошондуктан ага туруктуу өзгөрүү жана өзүнүн жашоосундагы кээ бир максаттарга дал келген уюштурууну кеңейтүү таандык.

Инсандын эволюциясы – бул индивид жана коом ортосундагы күрөш – индивид тарабынан өзүн көрсөтүү үчүн күрөш жана коом тарабынан багынтуу үчүн күрөш. Мындай күрөштө инсан – статистикалык «мааниде», бирок такай өнүгүп жаткан динамикалык активдүүлүгү - өзүн жаратат жана көрсөтө алат ⁵⁴. Мындай күрөш ар түрдүү инсан үчүн ар кандай көрсөтүлөт. Филистердик жана богемдик инсан коомдун басымдуусуна баш ийет: индивиддин мүмкүнчүлүгүнүн мүнөзүн басандатат. Мындай социализациянын акыркы үзүрү, өзүнө ыраасы болгон инсан филистера, же туруксуздук нонконформистик богемдүү түр. Тескерисинче, бай мүмкүнчүлүктөр

⁵² Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. М.: Политиздат, 1985.

⁵³ Томас В. Четыре желания и определение ситуации // Общая социология. Хрестоматия. Сост. А.Г. Здравомыслов и Н.И. Лапин. М.: Высшая школа, 2006. С.203-210.

⁵⁴ Томас В., Знанецкий Ф. Три типа личности // Общая социология. Хрестоматия. Сост. А.Г. Здравомыслов и Н.И. Лапин. М.: Высшая школа, 2006. С. 182.

жана максаттуу мүнөздөмө, абалдын айырмачылыктарынын принуиптерин көзөмөлдөө жана социалдык жабык багыттарынын принциптери, өзүнүн темпераментинин багыттарын сактоо жана чыгармачылык инсандын түрүнө айланат.

Салттык жана инновациялык ишкердик. Инсандын типологиясын аныктоодо ишкердигин жогоруу баалоо мүнөздү: рутиналык (салттык) же инновациялык. Инновациялык ишкердик деген эмне? Көптөгөн ишкердиктин типтеринин жана формаларынын маанисин фундаменталдык бөлүүгө болот кайра өндүрүү жана натыйжалуу. Кайра өндүрүү ишкердик иштелип чыккан аракеттердин жана багыттардын белгилүү жетишкендиктерин белгилүү саражаттар менен схемасын кайталоо негизинде жатат. Натыйжалуу ишкердик жаңы максаттарды иштп чыгуу жана ага тиешелүү каражаттарга же жаңы каражаттардын жардамы менен белгилүү максаттарга жетүү менен байланышкан; андыктан, керектүү компоненти катарында чыгармачылык эсептелет. «Натыйжалуу жана кайра өндүрүү ишкердигинин компонентинин айырмасы жана мамилелешти ар кандай типтеги маданиятты аныктайт: салттуу цивилизациялык ишкердикте кайра өндүрүү четтетилген, ал эми аны өзгөртүү аракеттери социалдык ээликтен алып салуугу барабар; тескерисинче, өнүгүп жаткан, динамикалык маданиятта натыйжалуу ишкердик чоң салмакта мүнөздөлөт»⁵⁵.

Натыйжалуу ишкердик руханий жана тажырыйба-предметтик болуп бөлүнөт. Биринчиси, жаңы руханий баалулуктарды, билимди, ишенимди, көз карашты түзүү, өзгөртүү дегенди билдирет. Экинчиси, курчап турган дүйнөнү адам тажырыйбалык өзгөртүүсү – материалдык, социалдык жана маданий нерселер жана каражаттар аркылуу анын ишкердигин өзгөртүү; мына бул жаңылануу.

Жаңылануу инсаны коомдо өзгөчө тарыхый учурларда келип чыгат жана таркатуу учурларга ээ болот. Байкоолорго караганда, жазылган статустар кыйраганда, жабык коомго мүнөздүү, анын оордуна интенсивдүү социалдык кыймыл ачык класстарды жана социалдык стратификацияны алып келет.

Азыркы учурда, кыргыз коомунда да элдер массалык түрдө мурунку статустарынан абалынан чыгууда. Бул процесстин социалдык баасы бийик, инновациялык активдүүлүктүн жаңы инновациялык көтөрүлүшүн байкаса болот.

Дэвид Мак-Клеленд социализация процессинде жетишкендик мотивациясына өзгөчө маани берүү керектигин айтат: балдарга эрте

⁵⁵ Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. М.: Эдиториал УРСС, 1997.

эле өзүнө өзү ишенүүнү, коюлган максатка жетүүнү, чыңалуу эмгекти сыйлоону үйрөтүү зарыл. Мотивациянын жетишкендиктеринин уругун себепсең, экономикалык өсүүнүн түшүмүн аласың, ошондуктан жүрүм-турум аспектисинин мотивациясы мобилдүүлүк менен байланышкан, жогору багытталган: көп сааттык кызмат, капиталды топттоо каалосу, ишкердик активдүүлүгү ⁵⁶. Социализацияланган актер катары адам лидер, өз алдынча аракеттеги тарап, балким массанын, жыйындын катышуусу болуп калат.

Индивиддердин массага аралашуусу, коомдун индивидуалдашуусу. Индивиддердин массага аралашуусу, ал кокустуктан же максатту түрдө, төмөнүрөк деңгээлде индивиддердин жүрүм-туруму харизмалык башкаруучунун эркине жана оюна баш ийип калышат.

Бул маселенин фундаменталдык мүнөздөмөсүнө кайрылсак, жыйырманчы кылым көптөгөн элдердин жыйындысына кайрылуулар болгон. Бирден бир мындай муктаждыктарды изилдеген француз социалдык психологу Серж Московичтин эмгеги. Автор белгилегендей, XIX кылым жөгүнсүз жарылуунун кылымы *mobile vulgus*. Массалык көтөрүлүштөр харизмалык башкаруучуга жана деспоттук режимге жол ачып берген. XX кылымда деспотикалык демократия же батыштык деспотизм башталган, чыгыштан айырмаланып. Бул массанын психологиясына эки сызыктагы күчтү жаратты: индивид жана масса; масса жана башчы. Чогулган элдер башчыны издешет, ага өздөрүнүн берилгендиктери менен анын артынан жөнөшөт. Биринчиден башчы массаны алдайт, массанын көз алдында өзүнүн максаттарын ишендирүү менен демонстрацияга алып чыгат. Ал кыска, энергиялык жана таң калдырарлык сөздөр менен элди пропандалайт. Көпчүлүк элдин жыйыны массага айланып, аянтчада чыныгы саясий театр башталат. Элдер өздөрүн *Super-Ego* сезе башташат ⁵⁷. XIX кылымда кача деген массалык саясий окуяларга күбө болдук, саясий технологдор бир топ түрдөгү массалык митингдерди уюштурууга жетишишти. Массалык талаптар болмоюун кандай гана маселе чечилбести сезилет.

Коомдун индивидуалдашуусу. Белгилүү немец социологу Норберт Элиас белгилегендей, азыркы индивиддерди өстүрүү боюнча коомдун ишмердүүлүгү күнүмдүк кароодо жана бири-бири менен болгон байлаштары жаңыланууда. Мен жана Биз деген түшүнүктөр

⁵⁶ McClelland D. *The Achieving Society*. N.Y.: Free Press, 1967.

⁵⁷ Московичи С. *Индивид и масса* // Век толп. М.: Центр психологии и психотерапии, 1996.

Мен деген жакка көбүрөк ооп, баланс бузулуп бара жаткансыйт⁵⁸. Индивидуализация процессинин башкача түрүн Ульрих Бек сунуштагандай: мындай процесс тарыхтын бүтпөгөнүндөй алдыда турат, так стадияларына ээ, бирок максаттарынан ажыраган; коомдон тобокелдик жана карама-каршылыктар чыгууда, ал эми карыз жана аны жоюу индивидуалдашууда⁵⁹.

Зигмунд Бауман «индивидуалдашуу көпкө келди» деген диагноз койду. «Коомдук» «жекече» менен айкалышууда; «коомдук кызыкчылык» жеке адамдын жашоосундагы кызыкчылыгына айланууда «коомдук кызматкерлердин кызыкчылыктары». Анын экзистенциалдык түшүндүрүүсүндө адамдын эркиндиги жана коопсуздугунун карама-каршылыгында жатат. Алардын ортосундагы тендештирүү азыркы коомду сактап калуунун шарттарын түзөт⁶⁰.

Антропосоциеталдык системанын ийкемдүүлүгү. XX кылымдын аягында Батыш Европанын алдынкы өлкөлөрүндө альтернативдүү тенденция пайда болду: социалдык тарыхты жана жаңы байланыштарды түзүү үчүн, жалпы европалык үй – Европа Союзун, улуттук-мамлекеттик тоскоолдуктардан эркин жана адамдын жашоосуна бир канча ыңгайлаштырылган.

Салыштырмалуу бир континентте көптөгөн мамлекеттер чек-ара менен чектешип, кандайдыр бир чектөөлөр менен кан төөгүлөр, Экинчи Дүйнөлүк согуштан кийин элдердин эркин кыймыл-аракетине жана алардын эмгек ресурстарына, капиталдарына, товарларына жана кызматтарына тоскоолдук болуп келди. Европалыктар массалык түрдө мейкиндикти кеңейтүүнү, жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин башка маданий мейкиндикте кененирээк пайдаланууну талап кылышты.

Ошону менен бирге «улуттук мамлекет» чоң мейкиндикти капиталдары жана керектөө товарлары менен камтыган Жалпы базар түзүлдү. Андан соң ал Европалык коомчулукка айланууга мажбур болду, демек, мындай кошуундар Европалык саясий кызматташууну алып келди да Европалык Союзду түзүлдү. Аны менен бирге мамлекетке жана жарандарга таандык укуктук жана эркиндик, юридикалык Хартия пайда болду. Мына ошентип, жаңы эл аралык жана социеталдык коом түзүлдү.

⁵⁸ Элиас Н. Общество индивидов. М.: Праксис, 2001.

⁵⁹ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. М.: Прогресс-Традиция, 2000.

⁶⁰ Бауман З. Свобода и безопасность // Индивидуализированное общество. М.: Логос, 2002.

Кыргыз Республикасынын территориясы айыл-кыштак, район, област жана шаарчаларды, шаарларды камтыйт. Ар бир аймактын өзгөчө жана кайталангыс жашоо дүйнөсү бар. Чыныгы кыргыз коомунун мейкиндигин социологиялык көз карашта чагылдыруу үчүн «Адам, аймак, коом» - деген үч негизги мейкиндиктеги байланышты изилдөө керек. Бул мейкиндик татаал дифференциалдуу социомаданий жаратылышты түзгөндүктөн, аны изилдөө жана чагылдыруу абдан кыйын. Мындай ыкмалардын бири – аймактардын социомаданий портретинин чагылдырылышы.

Акыркы убактарды аймактарды изилдөө боюнча бир катар илимий изилдөөлөр, эмгектер жарык көрүүдө. Аларда аймактардын жаратылышын жана так маселелерин иликтөө боюнча бир катар ыкмалар берилип келет.

Аймак түшүнүгү, аны иликтөөнүн стратегиясы. Аймак түшүнүгү эки маанини түшүндүрөт: жалпы теориялык жана конкреттүү тажырыйбалык. Жалпы теориялык аймактын мааниси – чоң коомдогу тарыхый ирээттелген территориялык элдердин жыйындысы, мезоденгээлдин түзүлүшү жана коомдун динамикасы анын социомаданий мейкиндиги. Аймак элдердин этномаданиятынын иденттүүлүгүнүн негизинде, ошол территорияны жайлашкан, анын жашоочуларынын кыймыл-аракеттеринин жыйынтыктарынын негизинде өзгөрүүсү жана күн көрүүсү, шаардык жана айылдык байланыштар экономикалык кызыкчылыктар менен байланышкан (эмгекти бөлүштүрүү, алмашуу) жана социалдык уюштуруу (түзүлүшү, институттар менен). Аймак түзүлүшү боюнча элдердин жыйындысы (community) коомдун бир бүтүмдүгү катарында (Gesellschaft, society, социетальный уровень) баштапкы территориялык коомчулук катарында (die Gemeinschaften, communities)⁶¹.

Аймактар стандартка жооп бере тургандай коомдук милдеттерди аткарышат. Ар бир аймактын өзгөчөлүктөрү бар, башка аймактардан кандайдыр бир деңгээлде айырмаланып турат. Ал территориялык чектер менен чектелген жана өзгөчө жаратылыш шарты менен мүнөздөлөт, калкынын этникалык, диний жана салты менен айырмаланган, өндүрүмдүүлүгү, товар алмашуусу, социалдык инфраструктурасы жана калктын ар кандай катмарындагы жашоо

⁶¹ В последнее время в теории местного самоуправления и социальной политики используется также понятие "местное сообщество", содержание которого сближается с Gemeinschaft Ф. Тённиса. См.: *Латин В.А.* Местные сообщества и территории // Муниципальный мир. 1999. № 3; *Константинова Л.В.* Социальная политика: концепции и реальность. Саратов, 2004. С. 177-185.

сапаты, шарты жана саясий администрациялык башкаруунун уюштуруусу аркылуу айырмаланат.

Аймактардын көрсөткүчтөрүнүн жыйындысын мүнөздөө менен коомчулуктун динамикасын, жашоо сапатын жана социалдык абалын иликтөө аркылуу кыска жана узак мөөнөттөгү максаттарды аныктоо, калктын жашоо абалын жакшыртуу үчүн инвестицияларды тартууга шарт түзөт.

Изилдөөнүн объектиси катарында аймактарды жалпылап иликтөө абдан татаалдыгынан чалгындоо-баяндоочу стратегиясы аркылуу чагылдыруу шартка ылайык. Чалгындоодо өзүнө аймактарды тарыхый территориялык түзүлүш катарында карап, трансформация шартында кыргыз коомчулугу социалдык-экономикалык, саясий эки процеске дуушар болду:

1. Коом жана инсандын мамилесинин өзгөрүшү: мамлекеттик жана жергиликтүү башкаруу органдарына индивиддердин баш ийүү кыймылдарынын өзгөрүүсүнө болгон мамилеси (чиновниктерге). Азыркы баалулуктарга болгон мамилелерди колдоо, жашоодогу маанилүү маселелерди чечүүдөгү жүрүш-туруштарынын багыттары.

2. Аймактардын социомаданий милдеттеринин эволюциялык түзүлүшү жана алардын натыйжалуулугу: алардын милдеттери эмнеден турат, алардын байланыштары.

Баяндоочу стратегиясы аймактардын демографиялык жана маданий жыйындыларынын көрсөткүчтөрүнүн түзүлүшүн жана өзгөрүүсүндөгү конкреттүү маселелерди мамлекеттик, жергиликтүү бийликке көрсөтүүгө багытталган. Бул параметрлер жолду көрсөтүүчү карта катарында пайдаланууга маалымат катарында ыңгайлуу шарт түзөт.

Азыркы Кыргызстанда аймактардагы калктын жашоо турмушу элдин аракетине көз каранды, алар: инсандын өзүнө жана үй чарбачылыгына, социалдык топторго жана уюмдарга, мамлекеттик жана аймактык жергиликтүү бийликке. Мамлекет өзүнө Конституцияда жана негизги мыйзамдарда жазылгандай калкты социалдык жактан коргоого милдеттендирилген. Республикалык деңгээлде аймактардын абалына, географиялык жайгашышын эске алуу менен өнүгүүнүн стратегиясын иштеп чыгууда. Аймактык органдар жергиликтүү бийлик менен бирге айыл-кыштактарды өнүктүрүү стратегиясынын эволюциясын учурдун талабына ылайыкташтыруу менен мамлекеттик чечимдер кабыл алынат. Стратегиянын негизги максатынын эффективдүүлүгү комплекстүү критерийлерден турат: инсандын эркин өнүгүүсү, жарандык коом,

калктын бакубаттуулугунун өсүшү, мамлекеттин коопсуздугун, бирдиктүүлүгүн жана өнүгүүсүнө аймактардын салымынын кошуусу.

Кыргызстан жалгыз гана аймактардан түзүлгөн мамлекет эмес. Дүйнөдө АКШ 50 жакын штаттардан түзүлгөн жана ар биринин өзүнчө мыйзамдары бар. Франция – унитардык мамлекет катарында 95 департаментке бөлүнгөн. Италия жана Испания асимметриялык статуска ээ. Мындай шарт аймактын тарыхый-маданий жана географиялык жайлануусуна байланышкан.

Конституцияда белгиленгендей, 110-берененин 2 пункунда жергиликтүү өз алдынча башкаруу тиешелүү администрациялык-аймактык бирдиктин аймагында жергиликтүү жамааттар тарабынан жүзөгө ашырылат⁶², ошондуктан мамлекеттик бийликтен өзүнчө.

Конституциянын жоболоруна таяна турган болсок, калктын жарандык активдүүлүгүнө, алардын жергиликтүү деңгээлде инициативаларын ишке ашыруусуна мүмкүнчүлүк бар. Бирок, мындай мүмкүнчүлүктөрдү толугу менен пайдаланууга мүмкүндүк жокко эсе, себеби, муниципалдык менчиктин жана объектилердин так критерийлери такталбагандыктан. Бул жергиликтүү бийликтин бюджетин толтурууга да тоскоолдук көрсөтүүдө.

Аймактарда өз алдынча уюмдашуунун формасы катарында калктын партияларга, жамааттарга, кыймылдарга ж.б. уюшуусу болуп эсептелинет.

Алардын иш чаралары жергиликтүү, Жогорку Кеңешке шайлоо учурларында активдүү жүргүзүлөт. Башка багыты – нааразычылык кыймылдар (митингдер, демонстрациялар, тополоңдор ж.б.) калктын жашоо-турмушуна, экологиялык коркунучтарга, адам укугунун бузулушуна, кылмышкерлердин жазага тартылбагандыгына, террористерге байланышкан акциялар.

Мамлекеттик жана жергиликтүү башкаруунун ортосунда да көптөгөн маселелер бар. Алардын жакшы эмес байланыштарынын негизинде калктын жашоо-шарты, аймактардын экономикалык өнүгүүсү да жабыркаланууда. Мындай маселелер социалдык – экономикалык өнүктүрүү стратегиясына жаңы ыкмаларды киргизүүнү талаптайт.

Аймактардын экономикалык статусу республикалык бийлик менен тыгыз байланышта. Бюджеттик системада жергиликтүү бийликте атаандаштык маселеси түзүлө элек. Тескерисинче жер-

⁶² Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2010-ж.

жерлерде борбордук финансылык ресурсту пайдаланууда, алар трансферт түрүндө колдонулат. Адресстик жардам катарында калктын аз камсыз болгон катмарына таркатылат, аймактардагы өнүгүүгө болгон маанайды төмөндөтөт. Калктын дээрлик көпчүлүгү бюджеттик трансферттер жана алардын механизмдери тууралуу толук маалымат ала алышпайт.

Аймактардын социалдык жана маданий статусу мындан да азыраак аныкталган. Жаңы социалдык жана маданий милдеттер аймактарга жүктөлгөн, бирок аны менен бирге ошол милдеттерди аткаруунун булактары алынып салынган, социомаданий милдеттердин жана аймактардын экономикалык мүмкүнчүлүктөрдүн балансы бузулду, карама-каршы багыттар пайда болду.

Жалпылап келгенде Кыргызстандагы аймактардын абалы борпоң жана карама-каршылыктуу бойдон калууда. Салык саясаты жана көптөгөн текшерүүлөр, бюрократия жеке ишкерлердин жана жарандык коомдун өнүгүүсүнө тоскоолдук берүүдө.

Аймактардын социомаданий функциялары. Антропосоциеталдык ыкманын ⁶³ негизинде аймакка жана коомго негизги төрт функция таандык: жашоону камсыздандыруу, рухий-интегралдык, статустук-дифференциялык, бийликти-башкаруучулук. Ар бир функция аймактык-функционалдык түзүлүш аркылуу ишке ашат, ал өзүнө социалдык институттарды, уюмдарды, жамааттарды, жаратылыштык жана адам ресурстарынын негизинде түзүлгөн жыйындарды элестетет. Анын динамикасы жупташкан процесстердин өз ара байланышын таанытат. Мындай функциялардын жыйындары, түзүлүшү жана процесстери адам баласынын жашоосундагы социомаданий чөйрөнү жана мейкиндикте антропосоциеталдык түзүлүш катарында түзөт. Функциялар, түзүлүштөр жана процесстер территориялык коомчулукта үч конфигурацияда токтотулат: бирөө аймактын өзүнө байланышса, башкасы – адамга тиешелүү, дагы бири – коомго байланышкан.

Жашоону камсыздандыруу функциясы территориядагы ресурстары жана адам мүмкүнчүлүгүн колдонуу аркылуу аймактардагы биримдикти жана коопсуздукту колдоого багытталган: адамдын жашоодогу талаптарына, тамак-ашка, кийимге, турак жайга, ден-соолугуна болгон канаттануусу; коомдук мамиледе салык жана башка каторуулар аркылуу биримдикти жана коопсуздукту камсыздоо үчүн көрүлгөн чаралар. Бул функция аймактардагы жашоону

⁶³ Латин Н.И. Антропосоциетальные основания общей социологии // Он же. Общая социология. М., 2006. Часть I.

камсыздандыруунун комплекси аркылуу ишке ашат. Аймактарды сүрөттөөдө алардын аймакка кошкон салымдарын, маселелерин жана келечектүү багыттары камтылат.

Интеграция функциясы коммуникациялык байланыш (транспорттук, телефон, Интернет ж.б.) территориялык аймактарда, айыл арасында, үй чарбачылыгында кандай чагылдырылууда; адам баласындагы баалулуктар, эрежелер жана жүрүм-турумга тийгизген таасири. Коммуникативдик түзүлүш символикалык мүнөздө жана жалпысынан аймактын маданияты катарында кабылданат.

Дифференциация функциясы аймактардын тургундарынын социалдык-профессионалдык жана статустук-престиждик деңгээли менен ишке ашат. Айрыкча жергиликтүү калктын социалдык катмары, стратификациясы аркылуу чагылдырылат.

Бийликти-башкаруучулук функциясы аймактарды социалдык тартипке салып турган башкаруу жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасын координациялоону камтыйт. Аймактардагы жашоочулардын кыймылы башкаруучуларга, бийликке жергиликтүү жашоочулар үрп-адаттары, салттары аркылуу оң жана терс таасирлерин тийгизип турат. Бул функцияны алып жүрүүчү катарында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы эсептелет. Социомаданий функциялар жана түзүлүштөр жаратылышында жана өз ара байланышында жупташкан, өз ара баланшташтырылган. Алардын тең салмакташуусуна түздөн-түз бийликти-башкаруучулук түзүлүшү жоопкерчиликтүү.

Аймактардын статусун социомаданий коомчулук катарында көтөрүү зарылдыгы. Кыргызстандын саясий-экономикалык тажырыйбасында административдик-аймак катарында социалдык-экономикалык абалын өнүктүрүү эң орчундуу маселелерден. Жогору жактан келген буйруктар аткарылып, төмөн жактагы калктын көйгөйлүү маселелери жогорку бийликке жетпей жатат. Ошону менен бирге коомдогу ички жана тышкы коопсуздук коркунучу да ааламдаштыруу шартындагы эң орчундуу чакырык.

Демек, көтөрүлгөн маселелер: (1) аймактар боюнча жалпы мүнөздөмө; (2) калктын катмары, этномаданий өзгөчөлүктөрү; (3) жашоо деңгээли жана калктын социалдык абалы; (4) калктын маданий потенциалы жана аны колдонуу; (5) экономикалык активдүүлүк; (6) социалдык стратификация жана мобилдүүлүк; (7) аймактардагы мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун социалдык жана маданий чөйрөдөгү жашоосу; (8) жалпы жыйытыктар.

1.3. Коомдогу антропосоциеталдык өзгөрүүнүн маселелерин изилдөө методологиясы

Акыркы убактарда социологиянын багыттары жана методдору да жашоонун агымы менен чоң ылдамдыкта өзгөрүүдө. Сандык изилдөө менен бирге изилдөөнүн сапатына, шексиздигине, чындыгына барган сайын абдан чоң көңүл бурулууда. Социологиянын методдорунун алга жылуусу менен бирге – массалык сурамжылоодон сапаттык изилдөөнүн ыкмаларын кеңири колдоно баштадык, аларга: байкоо жүргүзүү, кейс-стади, интервью, эксперттик сурамжылоо, «эго-документтерди» чечмелөө, фото анализ, фокус-топ жана социалдык иконочөйрөнү талдоо ж.б.

Кыргызстандын шартында жергиликтүү өз алдынча башкаруунун эколого-социалдык маселелерин изилдөө методологиясы да көптөгөн социологиялык методдорду өзүнө камтыйт. Чалгындоочу жана баяндоочу ыкмалардын түрү кеңири колдонулду. Чалгындоочу суроолорду так билүү үчүн максатталган. Бул жерде, азыркы коомдун трансформация шартында эки топтогу процесс өзгөртөт: 1. Инсан жана коомдун мамилесинин өзгөрүшү: индивиддерди мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (түздөн-түз анан чиновниктери) аларды шартсыз түрдө аракеттеринде багындуулары байкалабы, индивиддер алардын аракеттерине мүмкүнчүлүктөрү аркылуу таасирин тийгизе алабы, соттор аркылуу? Азыркы баалуулуктарды баштапкы салттарга салыштырмалуу колдоо өсүп жатабы?

2. Аймактардын социомаданий функцияларынын эволюциялык түзүлүшү жана аларды турмушка ашыруунун эффективдүүлүгү: алардын функциялары эмнеден турат? Кайсы тармактар аркылуу алар аймактарда ишке ашууда? Алар бири-бири менен кандай байланышта, кандай түрдөгү мамиледе экендиги байкалуудабы?

Баяндоочу түзүүчү стратегия аркылуу аймактын этнодемографиялык жана маданий параметрлеринин жыйындысын, анын социалдык түзүлүшүн жана динамикасын, мамлекеттик башкаруу жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын өзгөрүүсү аркылуу конкреттүү-тажырыйбалык маселелерин аныктоо. Бул параметрлер керектүү маалыматтарды алууга жана анализ чыгарууга чоң салымын кошот.

Бул иште социологиянын сандык жана сапаттык методдору кеңири колдонулган: байкоо жүргүзүү, документалдык анализ, статистикалык талдоо, кейс-стади, эксперттик сурамжылоо, фокус-топ,

элдин пикирин билүүчү карточкасы, PRA – айылдын муктаждыктарын изилдөө ыкмасы жана гендердик анализ.

2007 жылдан берки Кыргызстандын территориясында жергиликтүү өз алдынча башкаруу маселелерине байланышкан долбоорлордун изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары кеңири талдоого алынды. Негизги донорлор: Мерсико, АРИС, ПРООНдун бир топ программалары, Кыргыз Республикасынын Өкмөттүн аппаратынын территориалдык башкаруу бөлүмү, Кыргызстан Элдериинин Ассамблеясы, Бишкек мэриясы ж.б. көз карандысыз уюмдар.

2007-жылы октябрь-ноябрь айларында Америка агентствосунун эл аралык кызматташтыгы (USAID), «Мерсико» тарабынан каржыланган долбоор «Жергиликтүү эл менен бийликтин мамилеси» жергиликтүү өз алдынча башкаруу бийлигине болгон жергиликтүү калктын мамилесин, калкты маалымат менен камсыздоо суроолору жана тышкы миграцияга болгон мамилени изилдөөгө арналган. Сурамжылоого түштүк аймактын Ош, Баткен жана Жалал-Абад областарынын калкы катышышты.

Айыл округдарды тандоо төмөндөгү индикаторлор менен чектелген:

1. Моно (< 20 % коомдогу азчылык)
2. Коомчулукта кыргыз улуту басымдуу кылгандар (> 70 %)
3. Коомчулукта кыргыз улуту басымдуу кылбагандар (< 70%)

Бул изилдөөдө атайын иштелип чыккан анкетанын негизинде жүргүзүлдү. Жалпысынан n = 600 респондент сурамжылоого катышты, изилдөөнүн валиддүүлүгүн аныктоо үчүн 10 айыл округу камтылды, төмөндөгү таблицада чагылдырылган:

Жергиликтүү өз алдынча башкарууну социологиянын объектиси катары «Айыл өкмөттө коомдук башкаруу» деген темада Ыссыккөл областындагы Темир айыл өкмөтүндө 2008-жылы ноябрь-декабрь айларында илимий социологиялык изилдөө жүргүзүлгөн. Темир айыл өкмөтүнүн үй чарбачылыгын изилдөөдө жалпысынан 230 респондент (үй чарбачылыгы) сурамжылоого алынды. PRA – айылдын муктаждыктарын изилдөө методу жана гендердик анализ методу кеңири колдонулду.

Жергиликтүү кызматтардын сапатынын жакшырышы жана жеткиликтүү болушу үчүн коомчулуктун добушу, таасири, ар тараптуу катышуусу талап кылынат. Мына ушул милдети аткаруу үчүн 2008-жылдын май-август айларында Ош областында (Мады, Көк-Жар, Кызыл-Тоо айыл өкмөттөрүндө) Ысык-Көл областында (Кереге-Таш, Түп, Тору-Айгыр айыл өкмөттөрүндө) 1800 адам катышкан сурамжылоо иштери жүргүзүлдү. Бул ишке чейин айылдардын жана

айыл өкмөтүнүн деңгээлинде кызмат көрсөтүүчүлөр, жергиликтүү коомчулуктун өкүлдөрү менен жолугушуулар, тегерек столдор, фокус-топтор өткөзүлүп, ар бир айылда Долбоордун максаттары, милдеттери боюнча түшүндүрүү иштери уюштурулду. Аткарылган иштердин жыйынтыгында жергиликтүү кызматтардын элге эң керектүүлөрү аныкталып, алардын негизинде анкета түзүлдү жана сурамжылоо иштери өткөзүлдү.

Жүргүзүлгөн изилдөөдө «элдин пикирин билүүчү карточка» методу кеңири колдонулуп, 1800 респонденттин, 900 Ош областынан, 900 сурамжылоого катышкандар Иссык-Көл областынан. Андан тышкары 6 пилоттук айыл округдарында 12 фокус-топ өткөрүлдү, анын ичинен:

- 2 ФТ 18 жаштан 30 жашка чейинки айылдык жаштардын катышуусунда;
- 2 ФТ жакыр жашаган үй-бүлөлөрдүн катышуусунда;
- 2 ФТ 50 жаштан өйдөкү курактагылардын катышуусунда;
- 2 ФТ айылдык аялдардын катышуусунда;
- 4 ФТ аралаш, ар кандай катмардагы жарандардын катышуусунда.

Бишкек шаарынын айланасындагы жаңы конуштардын көйгөйлөрүн, башка улуттар менен болгон байланышын, ички миграция жана шаардын көрктөнүшү, жаңы конуштун тургундарынын жаратылыш жана жергиликтүү бийлик менен болгон мамилеси, социалдык чыңалуу, адаптация суроолору изилденди. Ошону менен катар жергиликтүү деңгээлде негизги кандай маселелер бар жана жалпы эле адам зат баласынын өсүүсүнө шарттар сыяктуу маселелер көтөрүлдү. Бул социологиялык изилдөөдө Бишкек шаарынын төрт районунда 1991 – жылдан бээри калыптанып келе жаткан жаңы конуштар камтылган, 1000 респондент сурамжылоого алынды. Андан тышкары 48 эксперттик сурамжылоо болгон. Төмөндөгү таблицадан кененирээк тааныша аласыз.

Таблица 1.1.

Сурамжылоого камтылган айыл округдар жана Бишкектин тегерегиндеги жаңы конуштар

	Айыл округу	Үй чарбачылыгынын саны	Үй чарбачылыгындагы адамдардын саны	Респонденттер
		<i>«Жергиликтүү эл менен бийликтин мамилеси» (2007-ж.) – 600 респондент</i>		
1	Жаныжол	516	1685	90
2	Акбулак	919	5138	110
3	Ирилиш	465	2681	55

4	Конурад	272	1694	35
5	Кыргызстан	165	874	20
6	Кызылжылдыз	423	2623	50
7	Ленин	559	2660	65
8	Донкыштак	994	6902	120
9	Гулистан	219	1233	25
10	Питомник	259	1253	30
		«Айыл өкмөттө коомдук башкаруу» (2008-ж.) – 230 респондент		
11	Темир	700	3 790	127
12	Кашат	562	3 671	103
		«Жергиликтүү көрсөтүлгөн кызматтардын сапаты» (2009-ж.) – 1800 респондент		
13	Мады	1106		300
14	Көк-Жар	449		300
15	Кызыл-Тоо	251		300
16	Кереге-Таш	206		300
17	Түп	502		300
18	Тору-Айгыр	327		300
		«Жаңы конуштардагы социалдык чыңалуулар» (2010-ж.) – 1000 респондент Биринчи май району		
25	Колмо	1337		50
26	Касым	286		12
27	Ак босого	3260		120
28	Калыс-Ордо	1862		68
		Ленин району		
29	Ак-Орго	3171		72
30	Ала-Тоо	2047		47
31	Арча-Бешик	5100		116
32	Ынтымак	627		15
		Свердлов району		
33	Келечек	988		46
34	Эне-Сай	584		27
35	Дордой	1142		53
36	Бакай-Ата	1223		56
37	Ак-Бага	765		35
38	Учкун	712		33
		Октябрь району		
39	Кок-Джар	2489		120
40	Кара-Жыгач	1259		60
41	Рухий Мурас	720		35
42	Алтын Ордо	730		35
	Баары:			3630

Аткарылып жаткан иштер негизинен жергиликтүү кызмат көрсөтүүчүлөр, анын ичинен айылдык кеңеш, айыл өкмөтү, коомдук бирикмелер, бюджеттик жана жеке уюмдар менен айылдардын жашоочуларынын ортосундагы эки тараптуу байланышты, ачык-айкын

сүйлөшүүнү, пикир алмашууну түптөөгө жана өркүндөтүүгө багытталган.

Анкета - жергиликтүү бийликке жана айыл жергесиндеги тургундарга жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан көрсөтүлүп жаткан кызматтардын сапатын, жеткиликтүүлүгүн, туруктуулугун өз убагында элдин пикирлери аркылуу үзгүлтүксүз камсыз кылуучу, салыштыруучу, көрсөткүч ыкма.

Методологиянын максаты айыл жергесиндеги жергиликтүү тургундарга көрсөтүлүп жаткан кызматтардын сапатын, туруктуулугун, жеткиликтүүлүгүн, туруктуулугун жана эң негизгиси жашоо деңгээлин жогорулатуу үчүн изилденет.

Иштин максатына жетүү үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюулду:

- Көрсөтүлүп жаткан кызматтардын сапатын жогорулатууга жана кабыл алынган стандарттарды көзөмөлдөө үчүн кызмат көрсөтүүчүлөр менен алуучулар ортосунда натыйжалуу байланыштарды түзүү.

- Кызмат көрсөтүүчүлөргө көрсөтүлүп жаткан кызматтарынын деңгээли, карама-каршылыктары, тоскоолдуктары тууралуу ачык-айкын маалыматтар менен камсыз кылуу.

- Реформа жүргүзүүдө приоритеттүү багыттарды аныктоо жана коюлган проблемаларды чечүүдө кызмат адамдарына түрткүү берүү үчүн кызмат кылуу.

- Кызмат көрсөтүүчүлөрдүн кызмат алуучулардын арыздарына жана сунуштарына болгон жоопкерчилигин жана ага болгон мамилесин жогорулатат.

- Кызмат көрсөтүүчүлөрдүн алдындагы жарандардын өз укуктарын, милдеттерин толук пайдаланбагандыгы жана коюлган талаптарды аткарбагандыгынын негизги себептерин аныктоо (төлөмдөрдү өз убагында төлөө, келишимдеги эрежелерди жана нормаларды сактоо ж.б.).

- Көрсөтүлгөн кызматтарды жакшыртуу боюнча жарандардын альтернативдүү сунуштарын иликтөө жана рейтингин аныктоо.

- Кызматтардын мүнөзү, деңгээли, коррупциянын жайылышы жана башка жашыруун чыгашалар тууралуу анык маалыматтарды топтоо.

- Жаңыдан көрсөтүлүп жаткан кызматтардын натыйжалуулугуна жана таасирдүүлүгүнө баа берүү, ошондой эле кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө бүгүнкү күндүн талабына жооп бере турган жолдорду жана өзгөрүүлөрдү изилдөө.

- Ошондой эле элдин көрсөтүлүп жаткан кызматтардын түрлөрү, шарттары, сапаты жана өздөрүнүн укуктары, милдеттери тууралуу маалыматтары бар экендигин аныктоо.

- Кызмат алуучулардын көрсөтүлгөн кызматтардын сапатын жогорулатуу үчүн активдүүлүгү жана кошкон салымдары жогорулайт.

- Элдин көрсөтүлүп жаткан кызматтарга канааттангандыгы жана канааттанбагандыгы тууралуу анык маалыматтарды алуу.

Кызмат көрсөтүүчүлөр үчүн бул методологиянын жүрүшүндө жана жыйынтыктарынын негизинде төмөндөгүдөй пайдаларды ала алат:

- көрсөткөн кызматтары тууралуу оң жана терс жактарын аныктоо;

- кызмат алуучулар менен үзгүлтүксүз жана ишенимдүү байланышта болуу;

- көрсөткөн кызматтардын приоритеттүү кызматтарын аныктоо;

- кызматтарды жакшыртуу боюнча конкреттүү сунуштарды алуу;

- элдин талаптарын жаңы шартка ылайык канаттандыруу;

- кызмат алуучулардын коюлган укуктарын жана милдеттерин жоопкерчиликте аткарууга жетишүү;

- керектүү маалыматтарды элге туура жеткизүү жана өз кызматчыларынын жашыруун кирешелерин жана чыгымдарын аныктоо ж.б.

Кызмат алуучулар үчүн методологиянын жүрүшүндө жана жыйынтыктарынын негизинде төмөндөгүдөй пайдаларды ала алат:

- кызмат көрсөтүүчүлөр менен болгон байланышты бир калыпка салуу;

- көрсөтүлгөн кызматтардын сапатын жана жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу;

- кызматтар тууралуу чечимдерди кабыл алууда жана аткарууда таасирин тийгизүү;

- жаңы кызматтардын түрүн алууга жардам берет;

- айтылган арыздарга, сунуштарга тез аранын ичинде адекваттуу чечимдерди кабыл алууга таасирин тийгизет;

- көрсөтүлгөн кызматтар тууралуу өз укуктары жана милдеттери жөнүндө кошумча маалыматтарга ээ болуу, ашыкча төлөмдөргө жол бербөө ж.б.

Фокус-топтун сандык жана сапаттык курамы

Фокус – топтун максаты көрсөтүлүп жаткан кызматтардын приоритеттүүлүгүн, проблемаларын, багыттарын аныктоо жана кеңейтилген деңгээлде элдин пикирин билүү үчүн ыкмаларды, анкетанын мазмунун тактоого маалыматтарды алууга жүргүзүлөт.

14 айыл округдарында 18 фокус-топ өткөрүлдү, анын ичинен:

- 4 ФТ жергиликтүү бийликтин өкүлдөрүнүн катышуусунда;
- 3 ФТ 18 жаштан 30 жашка чейинки айылдык жаштардын катышуусунда;
- 2 ФТ жакыр жашаган үй-бүлөлөрдүн катышуусунда;
- 2 ФТ 50 жаштан өйдөкү курактагылардын катышуусунда;
- 3 ФТ айылдык аялдардын катышуусунда;
- 4 ФТ аралаш, ар кандай катмардагы жарандардын катышуусунда.

Эмпирикалык социологиялык изилдөөнүн маани-маңызы – кандайдыр бир социалдык маселени сапаттуу анализ жасоо үчүн эң татаал коомдук пикирдин абалы менен коомдун, топтордун аң-сезиминин өзгөчөлүктөрү менен маалымат чогултуу. Социологиялык изилдөөнүн ыкмалары: документтерди талдоо, байкоо жүргүзүү, эксперимент жана сурамжылоону камтыйт.

PRA – айылдын муктаждыктарын изилдөө, социологиялык изилдөөнүн улундысы. Бул ыкма бир топ айылдын чечилбеген маселелериндеги түшүнүксүз, карама-каршы маселелерин аныктоо үчүн колдонулду. PRA ыкмасы топтор ичиндеги дискуссияларды өткөрүүдө, атайын иштелип чыккан көнүгүүлөрдү жазоо менен маалыматтарды сапаттуу чогултууга шарт түзөт. Жамааттардын маселелерин тез ылдамдыкта баалоого жана так маалыматтарды ийкемдүү шартта чогултууга өбөлгө түзөт. Тарыхына кайрыла кетсек, 1970-1980-жылдарда жергиликтүү программаларды иштеп чыгууда так маалыматтардын жетишпегендигин иштеп чыгууда ийкемдүү шартта талдоо жүргүзүү үчүн жергиликтүү калк менен болгон пикир алышуудан келип чыккан. Ошондуктан мындай ыкмаларды сырттан келген эксперттер жана социологдор кеңири колдонуу менен жергиликтүү бийликке жана калкка жакшы шарт түзүп берүүгө жардам берет. Даагы бир өзгөчөлүгү анча чоң каражатты талап кылбайт. PRA ыкмасын айыл жана шаар жергесинде колдонууга толук мүмкүн.

PRA ыкмасынын негизги принциптери катарында жергиликтүү өкүлдөрдүн катышуусунун милдеттүүлүгү, себеби изилдөө мезгилинде ошол аймактын маселелерин толугу менен чагылдырууга, мүнөздөөгө жана пландаштырууга чоң өбөлгө түзөт.

PRA ыкмасын жүргүзүүнүн ыкмасы билген маалыматтары менен бөлүшүү жана көнүгүүлөрдү аткаруу. Изилдөөгө гендердик, жаш курактык, мүлктүк деңгээлине жараша респонденттер камтылды. Талаа иштерине эки күндө Темир айыл өкмөтүнүн жергиликтүү калкы камтылды. Дискуссияга аралаш топтордон фермерлер жана жумушсуздар катышышты. Демек, коюлган максаттарга жетишүү үчүн социологиянын сандык жана сапаттык ыкмаларын кеңири колдондук.

2 БАП. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ СОЦИАЛДЫК КӨРСӨТКҮЧТӨР АНТРОПОСОЦИЕТАЛДЫК БҮТҮНДҮКТӨ

2.1. Социалдык-демографиялык процессте антропосоциеталдык өзгөрүүнүн модификациясы

Өлкө ичиндеги демографиялык процесстер социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн баарына таасирин тийгизет жана демографиялык өзгөрүүлөр менен өлкөнүн деңгээлин баалайбыз. Кыргыз Республикасынада трансформация жүрүшү үй-бүлө куруунун төмөндөшүн, ажырашуунун өсүшүн жана аз балалуулукту, төрөт учурундагы өлүмдүн өсүшү сыяктуу маселелерге таасирин тийгизбей койгон жок. Антропосоциеталдык өзгөрүүлөрдүн модификациясын изилдөөдө демографиялык процесстин теориялык жана практикалык жактан иликтөө абдан маанилүү.

Социалдык-демографиялык түзүлүштүн өсүүсүнө негизинен төмөндөгү факторлор таасирин тийгизет: физиологиялык (жыныстык жетишүүнүн орточо кургы, тукум улоочу инстинктин өнүгүүсү жана өзүн өзү сактоо, калктын картаюусу); экономикалык (өнөр жайдын өнүгүү деңгээли жана ВВП, калктын кирешеси, саламаттыкты сактоо системасын инвестициялоо деңгээли); демографиялык (калктын жынысы, жаш-курагы, миграция, демографиялык түзүлүш); социалдык-саясий (социалдык түзүлүш, калктын социалдык мобилизациясынын деңгээли, калкты социалдык коргоо деңгээли, саясий режимдин өзгөчөлүгү, укуктук эрежелер, саясий демографиянын мүнөздөмөсү); маданий (динге болгон мамиле, идеология, баалулуктардын түзүлүшү, каада-салт, үрп-адат). Социалдык-демографиялык өнүгүүдө факторлордун дээрлик баардыгына ааламдаштыруунун таасири тийбей койбойт жана алар бири-бири менен байланышта, биздин коомдо жашап келе жатат.

Жергиликтүү айыл коомунун түзүлүшүнө жана айыл калкынын социалдык мүнөздөмөсүнө өлкө ичиндеги демографиялык өзгөрүүлөр абдан чоң таасирин тийгизет. Аны изилдөө менен ааламдаштыруу шартында айыл калкынын катмарынын, санынын өзгөрүшүнө жана социалдык мобилдүүлүгүн, кабылдоосунун негизги тенденциясын аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Айыл калкынын абсолюттук жана салыштырмалуу санынын өзгөрүүсү социалдык-экономикалык, социалдык-демографиялык өзгөрүүлөрдүн факторлору менен байланышкан: экономикалык абалдын өзгөчөлүгү; материалдык абалдын деңгээли; миграция айыл ичинде, айылдан шаарды карай жана тескерисинче, эркек жана аялдар

арасндыгы жаш курактын айырмасы, жашоо ыңгайы ж.б. Жергиликтүү калктын деңгээлин изилдөөдө эмгекке жарамдуу катмардын келечегин аныктоо менен негизги көрсөткүч катарында жаш-курак түзүлүшүн талдоо чоң мааниге ээ. Айыл калкынын жаш-курак түзүлүшү анын маданий деңгээлин, ар кандай эс алуу формаларын, рухий талаптарын жогорулатууга шарт түзөт. Ааламдаштыруунун шартында ар кандай деңгээлде эски маданий формалар жаңы формалар менен толукталууда, бирок, алар кандай таасирин тийгизип жаткандыгын талдоо керек.

Демографиялык көрсөткүчтөр ар бир аймактын өзгөчөлүгүнө жараша ар кандай мүнөздөмөлөрдү бериши керек.

Таблица 2.1.

Түруктуу калктын саны

жылдар	миң адам	шаардык (%)	айылдык (%)
1985	3975,7	-	-
1991	4422,2	37,8	62,2
1992	4484,5	36,9	63,1
1993	4502,0	36,1	63,9
1994	4463,0	35,6	64,6
1995	4450,7	35,3	64,7
1996	4512,4	35,1	64,9
1997	4606,8	34,9	65,1
1998	4634,9	34,8	65,2
1999	4850,7	34,7	65,3
2000	4895,2	34,8	65,2
2001	4935,4	35,3	64,8
2002	4974,2	35,4	64,7
2003	5012,1	35,2	64,6
2004	5065,0	35,4	64,8
2005	5120,5	34,6	65,4
2006	5189,2	34,4	65,6
2007	5247,6	34,2	65,8
2008	5289,2	34,1	65,9
2009	5362,8	34,1	65,9
2010	5418,3	34,1	65,9

Мамлекеттин чыныгы байлыгы - Адам, адам ресурсу. Кандай гана илимий иликтөө болобу же мамлекеттик деңгээлдеги документтер болобу адмдарды камтыйт жана адамдардан түзүлгөн калкка арналыш керек. Азаттыкты алгандан кийин мамлекеттик саясатта адам ресерсун четте калтыруу менен экономикалык өнүгүү же

төмөндөө менен Ички дүң өндүрүү индикаторун эң жогорку көрсөткүч катары карап келгенбиз. Адамдын өнүгүүсү маселеси көмүскөдө калып, мамлекет тарабынан макро деңгээлдеги маселер үстөмдүк кылуу менен микро деңгээлдеги маселелер каралбай келди. Мамлекет тарабынан адам колунан келсе өз жашоосунун сапатын өз ыңгайы, амалы менен курууга аргасыз кылган мыйзамдар кабыл алына баштады.

1996-жылдан баштап адамды инсан катарында кабылдап, кадимкидей жашоо шартана муктаж экендигинен эстеп, негизги көрсөткүч катарында республика боюнча адамдын өнүгүү деңгээлин ден-соолук, билим жана калктын кирешеси аркылуу бааланып келүүдө. Бириккен Улуттар Уюму тарабынан, ааламдаштыруу саясаты менен бирге «Адамдын өнүгүшүнүн» концепциясы иштелип чыккан. Иштелип чыккан индикаторлор менен Кыргыз Республикасында социалдык өнүктүрүүнүн негизги эл аралык көрсөткүчтөрү катарында Адам өнүгүүсүнүн индекси (ИЧР), Гендердик факторду эске алуу менен өнүгүү индекси (ИРГФ) жана Калктын жакырчылык индекси (ИНН-1) кабыл алынды.

Адамдын өнүгүшү улуттук кирешенин жогорулашынан же төмөндөшүнөн өзгөчө бир парадигма болуп саналат. Мында адам потенциалын толук өнүктүрүү, өзүнүн керектөөлөрүнө жана таламдарына ылайык үзүрлүү, чыгармачыл жашоого жетиш үчүн жагымдуу чөйрөнү түзүү жөнүндө болуп жатат. Адамдар ар бир улуттун эң башкы байлыгы болуп саналат. Алсак жашоо ыңгайын тандоо мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү өнүгүү болуп саналат муну алар өздөрү үчүн кыйла баалуу нерсе деп эсептешет. Демек, мында кеп каражат гана болуп саналган экономикалык өсүшкө караганда кыйла көлөмдүү нерсе – адамдын тандоо мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүчү кыйла маанилүү нерсе жөнүндө болуп жатат.

Адамдын өнүгүшү үчүн эң негизги жөндөмдүктөр узак жылдар бою саламаттыкта жашоо мүмкүнчүлүгүндө, сапаттуу билим алууда, татыктуу жашоо деңгээли үчүн зарыл болгон ресурстарга ээ болууда жана коомдун турмушуна катышууда болуп келген. Мына ушуларсыз тандап алуунун көп мүмкүнчүлүктөрүнө жетүү мүмкүн эмес жана турмуштук келечектердин көпчүлүгү ишке ашпай калат.

Товар топтоо жана каржылык байлыктын артынан түшүү менен көп убакытка четке кагылып келген өнүгүүгө мындай көз караш жаңылык эмес. Философтор, экономистер жана саясий лидерлер максат, натыйжа, өнүгүү катары адамдын бакубаттуулугуна өзгөчө мани берип келген.

«Өнүгүүнүн негизги максаты адамдардын тандоо мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүдө турат. Чындыгында мындай мүмкүнчүлүктөр чексиз жана убакыттын өсүшүнө жараша өзгөрүп турушу мүмкүн. Көп учурда адамдар байкалбаган же дароо эле жетишкендиктерди, эсеп сандардагы киреше же өсүштү: билимге кыйла жеткиликтүүлүк, кыйла сапаттуу тамак-аш жана саламаттыкты сактоонун кызмат көрсөтүүсүн, кыйла ишенимдүү эмгек акыны, кылмашкерден жана зомбулуктан коргонууну, канааттануу менен эс алууну, саясий жана маданий укуктарды жана коомдук турмушка катышуу сезимин баалай алышат. Өнүгүүнүн максаты болуп узак мезгил бою ден-соолукта жана чыгармачыл өмүр сүрүү үчүн жагымдуу чөйрө түзүү саналат»⁶⁴.

1995-жылдан баштап Адам өнүгүшүнө арналган тогуз Улуттук баяндамалар жарык көргөн. Адам өнүгүшүнүн индекси (ИЧР) эң негизги көрсөткүч, өлкөнүн жарандарынын өзүн-өзү реализациялоо мүмкүнчүлүктөрүн чагылдыруу. Бул индикатор 1995-жылдан баштап Кыргызстандагы Бириккен Улуттар Уюму тарабынан сапатталып келе жатат. Адам өнүгүшүнүн индекси (АӨИ) – негизги интегралдык көрсөткүч ал өлкөнүн жарандарынын канчалык деңгээлде өзүнүн мүмкүнчүлүн чагылдырышынан кабар берет. Ал жашоонун узактыгын, билим деңгээлин жана АКШ долларына сатып алуу жөндөмдүүлүк паритети боюнча калктын киши башына иски дүң өнүмгө (ИДӨ) негизделип эсептелген киреше деңгээлин мүнөздөгөн көрсөткүчтөрдү жалпылайт.

Адам өнүгүшүнүн индекси таблицанда чагылдырылгандай, 1993-1995 жылдары 2000-жылдан кийинки көрсөткүчтөргө салыштырмалуу төмөнүрөөк, ал негизинен калктын киши башына реалдуу ИДӨнүн өсүшүнүн басаңдашы менен шартталган. Адам өнүгүшүнүн индексинин динамикасын регионалдык аспете карай турган болсок, Бишкек шаарынын көрсөткүчү калган областардын көрсөткүчтөрүнөн алда канча жогору (0,828).

Ошол себептен, Бишкектин айланасындагы жаңы конуштардын чоңоюшу жана жергиликтүү башкаруунун модификациясы мына ушунда. Баткен, Нарын жана Ош (Ош шары менен бирге) областарынын деңгээлин көтөрбөсө таблицанда көрсөтүлгөндөй эң төмөнкү көрсөткүчтөрдү көрсөттүүдө. Ыссык-Көл областынын 2000-2004-жылдардагы көрсөткүчүнүн жогорулашы «Кумтөр Голд Компани» алтын казып алуу ишканынсынын эсебинен башка региондогу салыштырмалуу ИДӨнүн өсүшүнүн басымдуулугунан.

⁶⁴ Махбуб уль Хак, адамдын өнүгүшү жөнүндө Баяндаманын негиздөөчүсү. – <http://hdr.undp.org/en/humandev/>

Эгерде жер-жерлерде адам өнүгүшүнүн индексинин тенденциясына жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан көңүл бурулбасы региондорду өстүрүү маселеси оор жана чечилбестен кала берет.

Аялдардын ден соолугунун начарлашы түздөн-түз репродукция функциясынан чоң таасирин тийгизет. Көпчүлүк аялдар төрөнгө чейин жана төрөгөндөн кийин сапаттуу кызматтарды, айрыкча жогорку квалификациядагы акушердик жардамдарды ала алышпайт. Мындай кубулуштардын коомго тийгизген таасиринен жетим балдар, жесир аталар, толук эмес үй-бүлө сыяктуу көрүнүштөр көбөйүүдө. Андан тышкары, дүйнөдө ар бир үчүнчү аял заты социалдык-экономикалык, сексуалдык зордукчулукка кабылууда, анын кесепетинен түрмөгө түшкөн аялдардын да саны күн санап өсүүдө.

Эркектер аялдардан айырмаланып, социалдык жана экономикалык бийликке ээ, ошондуктан үй-бүлөнү пландаштыруу, үй-чарбачылыгындагы ресурстарды пайдалануу, ал гана эмес дарылануу жана балдарды окутууга кеткен чыгымдарды да көзөмөлдөшөт. Мындай шартта, аял өз алдынча чечим кабыл ала албайт жана жакыр үй-бүлөлөрдө бул маселе абдан курч турат.

Кыргызстанда да аялдар башка өнүккөн өлкөлөр сыяктуу эле көптөгөн маселелер менен кездешишет. Өлкөдөгү оор социалдык-экономикалык абал медициналык камсыздоонун сапатын жана жоопкерчилигин түшүрүп жиберди, жыйынтыгы катарында балдардын жана жаш энелердин өлүмү өсүп кетти. Статистикалык маалыматтар көрсөткөндөй Борбордук Азия чөлкөмүндө энелердин өлүмүнүн деңгээли жогору турат. Анын 80 % жакыны айыл аймагында катталган. Жаш балдардын өлүмүнүн негизги саны төрөлгөндөн кийинки маалда катталууда, себеби ар кандай инфекциялык оорулардын, аз кандуулуктун ж.б. натыйжасында.

Ааламдаштыруу шартында 1995-жылдан бери гендердик саясатты күчөтүү максатында БУУнун бир топ программалары Кыргызстандын айылдарын каптады. Экинчи бир негизги индикатор – гендердик факторду эске алуу менен өнүгүү индекси БУУнун бир катар программаларында иштелип жатат. Өлкөнүн илгерилөө деңгээлин аныктоо үчүн ГФӨИ бакубаттуулукту өлчөөчү жана эркектер менен аялдардын теңсиздигин чагылдыруу аркылуу адам өнүгүшүн өлчөөчү көрсөткүч. Адам өнүгүүдө жыныстардын ортосундагы теңсиздик канчалык деңгээлде жогору болсо, ГФӨИнин көрсөткүчү ошончолук төмөн болот. БУУнун эксперттеринин берген баасында Кыргызстанда ГФӨИнин ортосундагы айырмачылык анча чоң эмес. Бирок, ошого карабастан, БУУнун бир топ программалары өкмөткө жана жарандык

коомго жардам иретинде жакыр үй-бүлөлөргө жардам кылуу аркылуу (айрыкча аялдарга) бизнес менен алектенүүгө жана ар кандай киреше булактарын издөөгө үйрөтүп, шарт түзүп берүүдө.

Калктын жардылык индекси (КЖИ-1) эл аралык шериктештик тарабынан кедейликти сүрөттөө же татыктуу жашоо деңгээлинин көз карашынан алганда жардылыктын деңгээлин өлчөө үчүн сунуш кылынган. Бирок ал, республикадагы кедейликтин бүткүл көрүнүшүн чагылдыра албайт, болгону өтө жакыр шартта жашаган калктын аз санын гана көрсөтө алат. КЖИ-1 40 жашка чейинки жашаган адамдардын үлүшүн, бойго жеткен калктын сабаттуулук деңгээлин жана жакырчылыктын жалпы көрсөткүчүн (коопсуз ичилүүчү суунун жоктугу, саламаттыкты сактоонун кызматтарына жетпегендик жана салмагынан кемчил болгон 1 жаштан 6 жашка чейинки балдардын үлүшүн) камтыйт.

Таблица 2.4.

КЖИ-1 аймактар боюнча ⁶⁵

Регион	1995	2000	2004	2005	2006	2007
Кыргыз Республикасы	10,3	8,4	8,7	7,8	7,1	6,9
Баткен		10,1	11,7	8,9	7,5	7,9
Жалал-Абад	10,3	7,2	8,7	5,5	5,5	5,9
Ыссык-Көл	9,6	6,5	8,2	7,5	8,1	7,8
Нарын	10,8	7,7	9,6	8,3	12	8,2
Ош (Ош шары менен)	14,0	11,7	11,9	12,5	9,8	9,0
Талас	13,0	5,9	6,8	7,6	6,4	6,8
Чүй	7,2	9,4	7,9	9,3	8,4	8,2
Бишкек	6,9	7,5	5,3	5,3	5,3	5,2

Аймактар боюнча алып караганда Бишкек шаарына салыштырмалуу 65,9 % элет жериндеги айырмачылык абдан жогору. Айрыкча Ош областы менен Ош шаары, Нарын жана Баткен областары жогорку көрсөткүчтөрдү көрсөтүүдө. 1995-жылы Ош шаары менен Бишкек шаарынын айырмасы дээрлик 7,1 % жогору, 2007-жылкы көрсөткүч менен салыштырсак 3,8 % жогору. Демек, Бишкек шаары менен аймактар арасындагы айырмачылык теңсиздикти сактап келүүдө. 2007-жылы кедейликтин чеги айына 963 сомду түзсө, өтө жакыр чеги 640 сом чегинде катталган. Ушул көрсөткүчтөр боюнча 2007-жылы бүткүл калктын 35 % кедей деп эсептелсе, 2008-

⁶⁵ Кыргыз Республикасында Миң жылдык өнүктүрүү максаттарына жетүүдө прогресс жөнүндөгү экинчи иш баян. БУУӨП, 2009.

жылы кедейликтин кыскарышынын божомолдук көрсөткүчү 34,8 % түздү, ушул эле көрсөткүч 2003-жылы 49,9 % көрсөткөн.

Каралып жаткан жылдар мезгилиндеги калктын реалдуу кирешеси жыл сайын 17 % өскөн⁶⁶ бул жеке керектөөнүн өсүшүнө алып келген. Негизинен эмгек мигранттарынын трансферлеринин өсүшү менен түшүндүрүлөт, булл мезгилдин ичинде бир нече олуттуу салымдарын кошушкан. 2003-жылы ИДӨ 6,9 % түзсө 2007-жылы 27 % чейин өскөн. Бүгүнкү күндө ааламдаштыруунун маселелерин чечүүнүн мүмкүнчүлүгү – туруктуу өнүгүү. Туруктуу өнүгүү – бул азыркы учурдагы талаптарды, керектөөлөрдү канаттандыруучу, бирок келечек муундарга өздөрүнүн талаптарын канааттандырууга коркунуч алып келбеш керек. Бул эки түшүнүктү өзүнө камтыйт: 1. мутаждык, керектөө түшүнүгү, приоритеттүүлүктүн биринчилеринен болуп калктын жакыр жашаган катмарынын күн көрүүдөгү керектөөлөрүн камтыш керек; 2. чектелүү түшүнүгү, технологиянын абалына жана коомдун уюшкандыгында жатат, курчап турган керектөөлөрдүн бүгүнкүсүн жана эртеңкисин канааттандыруудагы жөндөмдүүлүгүнүн ыңгайы⁶⁷.

Жергиликтүү кенештеринин ишин жаңыча уюштуру, аларды өнүгүп жаткан базар мамилелердин шарттарына көндүрүүгө тийиш. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу курамын уюштурууга жаңыча мамиленин зарылдыгы коом демократиялашкан сайын, жер жана агрардык реформа ишке ашып, өлкөдө чакан жана орто ишкерлик күч алган сайын улам актуалдуу боло берди. Дыйкандар менен ишкерлердин күндөлүк көйгөлүү маселелери Борбордо эмес, дал жер-жерлерде тез, ийкем чечилүүгө тийиш эле. Коомчулуктун талабына шайкеш келген жергиликтүү башкарууну өнүктүрүүнү турмуш өзү талап кылып жатты.

Кыргызстандан эл аралык стандарттарга салыштырганда эн негизгилерден болуп жакырчылык деңгээли көрсөткүч катарында алынат. Жакырчылыктын деңгээли ар түрдүү бааланып келет. Үй чарбанын бюджетине жана жумушчу күчүнө интеграйияланган тандалма изилдөө жүргүзүүнүн маалыматтары боюнча алып караганда 2005-жылга салыштырмалуу жакырчылыктын деңгээли 2009-жылы 11,4 % кыскартылган. Ошону менен бирге жашоо минимум жыл өткөн сайын дүйнөлүк макроэкономикалык абалдарга байланыштуу өсүүдө,

⁶⁶ Кыргыз Республикасында Миң жылдык өнүктүрүү максаттарына жетүүдө прогресс жөнүндөгү экинчи иш баян. БУУӨП, 2009.

⁶⁷ Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию «Наше общее будущее» (1987), выполненной по заданию ООН под представительством Г.Х. Брундтланд.

алсак 2005-жылга салыштырганда 5 жылдын ичинде 1666,02 сомго жогорулады. Ал эми калктын акчалай кирешеси 2009-жылы 2311,9 сомду түзсө, жашоо минимуму ошол эле жылы 3263,22 сомду түзүүдө. Демек, калктын акчалай кирешеси менен жашоо минимумунун ортосунда 951,32 сомго айырма болсо, 2005-жылдагы салыштырууда 880,73 сомго айырма бар. Кандай көрсөткүчтөр менен жакырчылыктын деңгээли кыскарып жаткандыгында бир сыр болсо керек. Так маалыматтар менен төмөндөгү таблицалардан тааныша аласыздар. Жакырчылыктын деңгээли аймактар боюнча бирдей көрсөткүчтө эмес. Алсак жакырчылыктын деңгээлинин кыскарышы баардык аймактарды камтый алган жок, 2009-жылы салыштырмалуу Талас областында – 10,0%, Жалал-Абад областында – 3,2% жана Бишкек шаарында 2 % төмөндөгөн. Ошол эле учурда, тескерисинче, Баткен областында – 10,7 %, Чүй областында – 5,5 %, Нарын областында – 1,4 % жана Ош областында – 0,8 % жакырчылыктын деңгээли жогорулаган.

Таблица 2.5.

Аймактар боюнча жакырчылык деңгээлинин өзгөрүшү ⁶⁸

Регион	2007	2008	2009
Кыргыз Республикасы	35,0	31,7	31,7
Баткен	40,4	20,7	31,5
Жалал-Абад	53,0	40,1	36,9
Ыссык-Көл	38,6	52,2	46,1
Нарын	45,2	42,7	44,1
Ош (Ош шары менен)	46,6	37,5	38,3
Талас	35,3	43,0	33,0
Чүй	15,0	15,8	21,2
Бишкек	5,0	15,2	13,2

Улуттук статистикалык комитеттин берген маалыматтарына таяна турган болсок, микрокредиттер өнөр жайга, айыл чарбасына, транспорт жана байланышка, курулушка, сода жана коомдук тамактанууга, калкты тиричилик жактан тейлөөгө жана башка чакан бизнести өндүрүүгө берилүүдө. Бирок, берилип жаткан кредиттердин пайызынын жогорулугу, биздин шартка кээ бир талаптары туура келбестиги, кредит алуучулардын аны пайдалануу боюнча билимдеринин төмөндүгү да кепилдиктерди түзүүдө.

⁶⁸ Уровень бедности в Кыргызской Республике в 2009 г.

Таблица 2.6.

Жакырчылыктын деңгээли ⁶⁹

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Жашоо минимум (орто эсеп менен айына сом менен) ⁷⁰	1836,63	2377,24	2795,88	3570,95	3263,22	3502,65
Калктын акчалай кирешелери	955,9	1111,5	1417,3	2028,6	2311,9	
Жакырчылыктын жалпы деңгээли	43,1	39,9	35,0	31,7	31,7	
Жакырчылыктын акыркы деңгээли	11,1	9,1	6,6	6,1	3,1	
Жакырчылыктын тереңдиги	10,5	9,1	6,6	7,5	6,1	
Жакырчылыктын курчтуулугу	3,6	3,1	1,9	2,6	1,8	
Шаар жерлери						
Жакырчылыктын жалпы деңгээли	29,8	26,7	23,2	22,6	21,9	
Жакырчылыктын акыркы деңгээли	6,5	5,5	3,2	3,2	2,7	
Жакырчылыктын тереңдиги	7,1	5,7	3,8	4,5	4,2	
Жакырчылыктын курчтуулугу	2,4	1,9	1,1	1,4	1,3	
Айыл жерлери						
Жакырчылыктын жалпы деңгээли	50,8	47,7	41,7	36,8	37,1	
Жакырчылыктын акыркы деңгээли	13,8	11,3	8,5	7,7	3,3	
Жакырчылыктын тереңдиги	12,4	11,1	8,2	9,2	7,2	
Жакырчылыктын курчтуулугу	4,3	3,7	2,3	3,3	2,1	

⁶⁹ Үй чарбанын бюджетине жана жумушчу күчүнө интеграцияланган тандалма изилдөө жүргүзүүнүн маалыматтары боюнча. Улуттук статистикалык комитеттин маалыматтары.

⁷⁰ Калктын жашоо деңгээлинин негизги социалдык-экономикалык индикаторлору. Улуттук статистикалык комитеттин маалыматтары. 2005-2009.

Таблица 2.7.

Калктын акчалай кирешелеринин түзүмү (2009-ж.)⁷¹

Регион	Эмгек ишмердиги		социалдык трансферттер	жеке көмөкчү чарбадан алынган киреше	Башка кирешелер
	Баардыгы	КРна тыштан келген киреше			
Кыргыз Республикасы	67,9	10,8	9,9	14,8	7,4
Баткен	62,3	21,6	9,2	22,5	6,1
Жалал-Абад	75,1	20,9	8,2	12,9	3,8
Ыссык-Көл	42,8	0,0	12,0	39,6	5,6
Нарын	45,7	0,1	19,5	27,5	7,4
Ош (Ош шары менен)	70,0	20,5	7,7	14,7	7,6
Талас	39,2	0,4	8,3	45,4	7,1
Чүй	66,6	1,0	12,4	12,7	8,3
Бишкек	78,8	0,4	10,6	0,1	10,5

⁷¹ Уровень бедности в Кыргызской Республике в 2009 г.

Калктын жакырчылык деңгээлин алардын кирешелери менен аныкталат. Акчалай кирешелерге эмгек ишмердигинен алынган киреше, социалдык трансферттер, жеке көмөкчү чарбадан алынган киреше жана башка кирешелер эсептелинет. Негизги булак катарында эмгек ишмердигинен алынган киреше Кыргызстанда басымдуулук кылат, алсак 67,9 % түзөт. Агрардык мамлекет болуп эсептелсек да кирешенин болгонун 14,8 % жеке көмөкчү чарбадан алынган киреше түзөт. Аймактар боюнча салыштырып карасак Кыргызстандын түштүк аймагындагы калктын акчалай кирешесинин 20 % жакынын тышкы эмгек ишмердигинен келген кирешелер түзөт. Өзгөчө, Баткен – 21,6 %, Жалал-Абад – 20,9 %, Ош – 20,5 % кирешеси сырттан мигранттардын салган акчалары болуп эсептелинет. Жалпы республика боюнча калктын акчалай кирешесинин 10,8 % тышкы мигранттардын эмгек ишмердигинен алынган кирешеси камтыйт. Социалдык трансферттердин негизинде Нарын областы – 19,5 %, Чүй жана Ысык-Көл областтары - 12 %, Бишкек шаары – 10,6% акчалай кирешелер менен жашашат. Жеке көмөкчү чарбадан алынган кирешени өзгөчө Талас областы – 45,4 % жана Ысык-Көл областы – 39,6 %. Төмөндөгү таблицалардан тааныша аласыздар. Акчалай кирешелердин башка түзүмүнө негизгилерден болуп, сода-сатык, чакан өндүрүштүк ишканалар жана микрокредиттөөнүн негизиндеги иш аракеттерден келип түшкөн кирешелер.

Жергиликтүү кеңештердин сандык курамы. Кыргыз Республикасында тиешелүү административдик-аймактык бирдиктин калкынын санын эсепке алуу менен жергиликтүү кеңештердин төмөндөгүдөй болжолдуу сандык курамы белгиленет:

- 1) областтык, Бишкек шаардык кеңеши - 30-45 адам;
- 2) областтык маанидеги шаардык, райондук кеңештер- 15-30 адам;
- 3) райондук маанидеги шаардык кеңештер -11-21 адам;
- 4) айылдык, шаарчалык кеңештер - 9-21 адам;

Жергиликтүү кеңештердин аймактык деңгээлдери Кыргыз Республикасында жергиликтүү кеңештердин төмөндөгүдөй аймактык деңгээлдери белгилери боюнча 2004-жылдын 10-октябрь айындагы Республика боюнча болуп өткөн жергиликтүү кеңештердин шайлоосунун жыйынтыгы боюнча 8814 депутат эмгектенүүдө: 1) 257 областтык кеңештердин депутаттары; 2) 1126 райондук кеңештердин депутаттары; 3) 575 шаардык кеңештин депутаттары; 4) 358 поселоктук кеңештердин депутаттары; 5) 6498 айылдык кеңештердин

депутаттары ⁷².

2011-жылдагы Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун Улуттук Агенттигинин берген маалыматтары боюнча республикада 524 жергиликтүү кеңештер бар. Төмөндөгү таблицанда кеңири келтирилген.

2011-жылкы Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун Улуттук Агенттигинин берген маалыматтарына таянсак, бүгүнкү күндө республика боюнча 441 айыл округу бар. Административдик-территориалдык реформалардын негизинде 2007-жылы 472 айыл округу болсо, 2011-жылы 441 ге чейин кыскарды, тактап айтканда 31 айыл округу жоюулуп кетти. Анын себептерине айыл округдары 4 категорияга бөлүнөт. Алардын айрым биринчи категориядагы айыл округдарын 2-категорияга кошууга реформа түрткү берди. Аймактык-территориялык маселелер бүгүнкү күндө да так такталып бүтө элек. Кененирээк төмөндөн таанышсаңыз болот.

Административдик муниципалитеттердин аппаратындагы кызматкерлер 8937 адамды түзсө: анын 61,95 % эркектер, аялдар – 38,05 %; жогорку билими барлар 44,25 %, атайын орто билимдүүлөр – 38,38 %, ал эми орто билимге ээ болгондор – 17,36 %. Төмөндөгү таблицаны караңыз.

Кыргыз Республикасы боюнча административдик муниципалитеттердин аппаратындагы кызматкерлердин түзүлүшүн жаш курагы боюнча алсак, 30 жашка чейинки кызматкерлер - 13,27 %, 30-45 жаштын тегерегиндегилер – 38,33 %, 45 жаштан жогоркулар – 48,41 %. Проценттик катышта караганда тең салмактуулук сакталгансыйт. Улуту боюнча ала турган болсок, 86,41 % кыргыз улутундагылар иштешесе, 6,25 % - өзбек улутундагылар, алар айрыкча Ош жана Жалал-Абад областарында басымдуулук кылат. Чүй областында жана Бишкек шаарында 3,6 % орус улутундагылар басымдуулук кылса, 138 башка улуттун өкүлдөрү да Чүй областында эмгектенишет. Төмөндөгү таблицаны караңыз.

⁷² Өмүралиев Т. Элдик бийлик өз алдынча башкаруудан башталат. // Эркинтоо., 29-октябрь 2004 – жыл.

Таблица 2.8.

**Кыргыз Республикасындагы областар боюнча
жергиликтүү кеңештердин саны (2011-жыл)**

	Областар	Шаардык кеңештердин саны	Айылдык кеңештердин саны	Шаар түрүндөгү кыштактардагы кеңештердин саны	Райондук кеңештердин саны	Баары
1	Бишкек	1	-	-	-	1
2	Баткен	4	29	4	3	40
3	Жалал-Абад	7	66	3	8	84
4	Иссык-Көл	3	58	3	5	69
5	Нарын	1	61	2	5	69
6	Ош	4	86	2	7	99
7	Талас	1	37	-	4	42
8	Чүй	4	104	4	8	120
	Баары:	25	441	18	40	524

Таблица 2.9.

**Кыргыз Республикасындагы областар боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын
саны (2011-жыл)**

	Областар	Республикалык жана областык маанидеги шаарлар	Райондук маанидеги шаарлар	Айыл округдары	Шаар түрүндөгү кыштактар
1	Бишкек	1	-	-	-
2	Баткен	3	1	29	4
3	Жалал-Абад	4	3	66	3

4	Иссык-Көл	2	1	58	3
5	Нарын	1	-	61	2
6	Ош	1	3	86	2
7	Талас	1		37	-
8	Чуй	1	3	104	4
	Баары:	14	11	441	18

Таблица 2.10.

Айыл округдар боюнча маалымат (2007-жыл)

Област	Айыл округдар	Калктын саны:			
		5 миңге чейин	5 - 10 миңге чейин	10 - 20 миңге чейин	20 миңден ашык
Баткен	38	4	18	13	3
Жалал-Абад	68	16	20	22	10
Иссык-Көл	64	35	25	4	
Нарын	63	49	11	3	
Ош	93	15	32	32	14
Талас	36	21	13	2	
Чүй	110	53	42	14	1

Таблица 2.11.

**Кыргыз Республикасы боюнча административдик муниципалитеттердин аппаратындагы
кызматкерлердин түзүлүшү (2011-жыл)**

Областар	Админ. муницип. кызматтагы аппараттын кызматкерлери	эркетер	аялдар	Билими		
				Жогорку	Атайын орто	Орто
Галас	525	287	238	173	284	68
Чүй	1626	687	939	691	730	205
Иссык-Көл	877	459	418	384	347	146
Нарын	792	509	283	343	332	117
Ош	1793	1354	439	689	716	388
Баткен	737	578	159	283	236	218
Жалал-Абад	1704	1190	514	647	647	410
Ош шаары	81	57	24	76	5	-
Бишкек	802	416	386	669	133	
Баары:	8937	5537	3400	3955	3430	1552

Таблица 2.12.

**Кыргыз Республикасы боюнча административдик муниципалитеттердин аппаратындагы
кызматкерлердин түзүлүшү (2011-жыл)**

Областар	Жаш курагы			Улуту				
	30 ка чейин	30-45	45 жаштан жогору	кыргыз	орус	өзбек	казак	башка улуттар
Талас	49	219	257	509	-	4	8	4
Чуй	234	658	734	1236	214	13	25	138
Иссык-Көл	102	379	396	813	31	2	17	14
Нарын	65	370	357	789	-	1	-	2
Ош	175	570	1048	1488	4	262	-	39
Баткен	87	259	391	637	2	65	1	32
Жалал-Абад	189	657	858	1493	4	195	-	12
Ош шаары	11	25	45	64	3	14	-	-
Бишкек	274	288	240	694	63	3	6	36
Баары:	1186	3425	4326	7723	321	559	57	277

Ааламдаштыруу шартында 1993-жылдан бери мамлекеттик, муниципалдык жана саясат таануу боюнча атайын адистер даярдалып келет. Бирок ошого карабастан жергиликтүү өз алдынча башкаруу тармагында официалдык маалыматтар боюнча жогорку билими барлар - 44,25 %, атайын орто билимдүүлөр – 38,38 %, ал эми орто билимге ээ болгондор – 17,36 % пайызды түзүүдө.

Таблица 2.13.

Изилдөө боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматкерлеринин кесипкөйлүгү

Билим деңгээли	%
Экономика	31,2
Айыл-чарба	13,5
Юридикалык	12,6
Гуманитардык	42,7
Total	100

Жогорку билими барлардын социологиялык изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча 31,2 % экономикалык багытта, 13,5 – айыл-чарба тармагы боюнча, 12,6 % - юридикалык жана 42,7 % гуманитардык багыт боюнча (педагогдор, медиктер ж.б.) билими барлар түздү.

Таблица 2.14.

Иш алып барууда профессионалдык иш деңгээлинин жетиштүүлүгүнүн баасы

	%
Ооба	63,6
Жок	36,4
Баардыгы	100,0

Изилдөөгө катышкандардын иш алып барууда профессионалдык иш деңгээлинин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматкерлери жетиштүүлүгүнүн 63,6 % белгилесе, 36,4 % жетишпестигин белгилешти. Профессионалдык иш алып барууда респонденттердин 68,2 % документтер менен иштөөдө кыйналарын айтышса, 18,1 % - жаңы маалыматтар менен өз убагында тааныша албай калышат, 9 % - тажырыйбанын аздыгын белгилешти.

Таблица 2.15.**Иш маалында тоскоол болгон профессионалдык
жетишпестиктин себептери**

Индикаторлор	%
Документтер менен иштөөдө	68,2
Жаңы талаптар менен өз убагында тааныша албайбыз	18,1
Тажырыйбанын аздыгы	9,0
Укуктук маселелерде	4,5
Баардыгы	100,0

Таблица 2.16.**Кайсы тармакта билим алгыңыз келет**

Индикаторлор	%
Муниципалдык башкаруу боюнча	27,3
Иш кагаздары боюнча	22,7
Укуктук маселелер боюнча	13,6
Психология боюнча	13,5
Жарандарды социалдык коргоо боюнча	9,1
Компьютердик курс	9,0
Салык жана тарифтер боюнча	4,5
Баардыгы	100,0

Акыркы 5 жылдын ичинде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматкерлери квалификациясын жогорулатуу боюнча атайын курстардан болгону 9,1 % - окудук дешсе, 90,1 % - эч кандай курстарга катышып, билимин жогорулаткан эмес. Изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй 77,3 % жергиликтүү өз алдынча башкаруунун кызматкерлери эл менен иштөөдө кайрадан билим деңгээлин жогорулатуучу курстардан окуну каалашат жана жаш жогорку деңгээлдеги адистерди аймактарга жөнөтүү керек. Кайсы багытта билим деңгээлин жорулаткылары келээрин жогорку таблицадан карасаңыз болот. Демек, адистеринин билим деңгээлин жогорулатмайын жергиликтүү өз алдынча башкаруу институтунун сапатын жогорулатуу кыйын.

2.2. Кыргыз коомундагы социалдык өзгөрүүлөрдүн натыйжасындагы классификациялык топтор

Социалдык өз ара аркеттердин элементтери тиешелүү милдеттер менен чектелгендиктен коомдук процесстер жана мыйзамдар ошого жараша жооп бериш керек. Милдеттердин өзгөрүүсү (мурунку абалдан башка абалга же таптакыр жоголушу) өз ара аркеттердин маани-маңызын өзгөртүүнү билдирет. Башкача айтканда, ар кандай милдеттердин кыймылы коомдук мамилени гана түшүндүрбөстөн, анын багытын аныктайт, ал эми милдеттердин жыйындысы коомдун түзүлүшүн жана өзөгүн түзөт.

Коомдук түзүлүш ар дайым кыймылда өзгөрүүгө дуушар, коомдо милдеттерди жана элементтерди кайрадан бөлүштүрүү процесси, эволюция механизмдери жүрүп турат: дифференциация, адаптациянын өсүшү күч алат.

Т.Парсонс жана анын жолдоочулар коомдун өзгөрүшүн анын өнүгүүсүндөгү жетишкендиктерди катарында карашат. Бирок, жетишкендиктер менен гана чектелсек социалдык трансформация болобу? А.Н.Данилов ырастагандай, коомдун өзгөрүүсү системалык жакдайда трансформациялык процессти аныктайт. Негизинен трансформация төмөндөгү жаңы сапаттык стадияларды басып өтөт:

- коомдун абалына, анын маанисине жана кризистик масштабтарга баа берүү;
- социалдык диагноз, бүгүнкүсүнө, өткөнүнө жана келечектеги кризистик абалдан чыгуу жолдоруна объективдүү мүнөздөмө берүү;
- жашап өткөн түзүлүштүн эскирген элементтеринен сортоо;
- коомдук жаңы аныктамаларды иштеп чыгуу, мындан аркы өнүгүүнүн жолдорун аныктоо жана көрсөтүү⁷³.

К.Маркс, социалдык трансформация биринчиден, объективдүү экономикалык жана социалдык карама-каршылыктардын негиздери адамдын бышып жетилген эрки жана акылына көз карандысыз форма катарында каралат. Экинчиден, алар коомдун жалпы жактарын камтыйт. Үчүнчүдөн, сандан сапаттык секириктик өзгөрүүлөр эсептелет. Ошондуктан реформалардын баардыгын социалдык трансформация дегенге болбойт, алар коомдун объективдүү талаптарына жооп бербей калышы мүмкүн, болгону бир нече катмарын канааттандырса калганы канааттанбай калышы мүмкүн⁷⁴.

⁷³ А.Н. Данилов. Переходное общество: проблемы системной трансформации. - Минск, 1998

⁷⁴ Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // Сочинения, т. 13.

Демек, диалектикалык материализмдин көз карашы боюнча социалдык трансформация сандык жана сапаттык өзгөрүү бирдиктеринин жыйынтыктары, объективдүү жана субъективдүү жактардын талаптарынын катышуусу, жөн гана карама-каршылыктарды чечүү эмес. Мындай аныктамада экономикалык факторлор жана социалдык революция гана эмес, башка күчтөрдүн дагы тийгизген таасири таасирленет: маданий, маалыматтык, технологиялык, экологиялык ж.б..

П. Штомпка социалдык өнүктүрүүнүн фактору катарында коомдогу төрт түрдөгү өзөгүн болжолдойт: каршы-терши идеялар, эрежелер, каймылдар жана кызыкчылыктар. Коом динамикалык болгондуктан, төмөндөгү талааларда социалдык өзгөрүүлөрдү байкайбыз. 1) идеологиянын пайда болушу же жоголушу; 2) институтташтыруу, эрежелердин нормаларын кайрадан карап чыгуу, этикалык жана укуктук эрежелердин жаңыларынын пайда болушу же жоголушу; 3) өз ара аракеттенүү кыймылдарынын каналдарынын жаңыланышы же сорттолушу, жаңы пикирлешүү жана жеке байланыштагы топтордун пайда болушу; 4) социалдык иерархияда статустук жогорулоо же төмөндөөнүн күч алышы, жашоонун келечегине, кызыкчылыктарына жана мүмкүнчүлүктөрүнө жараша топтошуу жана бөлүнүү, кристалдашуу⁷⁵.

Ошону менен бирге П.Штомпка социалдык революцияны социалдык өзгөрүүнүн тереңирээк формасы катарында кабылдайт. Революция убагында коом активдүүлүктүн чокусуна жетет; өз алдынча трансформациялоо жарылуусу болуп өтөт. Революциянын толкунунда коом кайрадан жаралат. Мындай революциянын ролу социалдык өзгөрүүлөрдө төмөндөгүчө аныкталат:

1) коомдун баардык аймагын жана деңгээлин камтыйт: экономикасын, саясатын, маданиятын, социалдык уюмдарды, адамдардын күнүмдүк жашоосун;

2) революциялык өзгөрүүлөр родикалдуу, фундаменталдык мүнөздү камтыйт;

3) революциялык жол менен өзгөрүү тезирээк;

4) революцияга катышкандарга жана анын күбөлөрүнө өзгөчө бир реакцияларды жаратат. Бул массалык активдүүлүктүн жарылуусу, энтузиазм, дүүлүгү, көңүлдүн көтөрүлүүсү, кубаныч, оптимизм, үмүт,

⁷⁵ Штомпка П. Визуальная социология: фотография как метод исследования. - М.: Логос, 2007.

күчтүн бар экенин сезүү, жашоонун маанисинин кайрылуусу жана жакынкы келечектеги утопиялык элестетүүлөр.

Трансформациялык процесстин социалдык детермининты катарында социомаданий шарт, каада-салт, калктын жашоо сапаты, басымдуулук кылган баалулуктар өзгөрүүнүн булагы катары болуп калат.

Социалдык трансформация социалдык өнүгүүгө караганда коомдогу түзүлүштөгү өзгөрүүнүн шартын түзөт. Социалдык трансформация социалдык өнүгүү процессинде социалдык өзгөрүүнүн түрү катарында кабылданат жана аны сапаттык жактан өзгөртүүгө далалаттайт. Сапаттуу социалдык өзгөрүүсүз трансформацияны иш жүзүнө ашыруу кыйын.

Чындыгында адам – социалдык гана эмес, жаратылыштык, биологиялык жандык. Эгерде, адам жаратылыш жана маданиятты, жаратылыш жана өндүрүштү коэволюциялык өнүгүүсүн камсыздай албаса, жаратылыштын бузулушуна, экологиялык катастрофаларга алып келүүгө шарт түзөт. Ошондуктан, социалдык өнүгүүдө ички алгоритм талаптандырылат, бул жаратылыш менен коомдун гармониясында өзгөрүүгө жардам берет.

Жаратылыш менен адамдын ортосундагы гармониянын бузулушу коркунучту алып келет, ал келечектеги цивилизацияны түзөт. Биздин жаңы жашоодогу үлгүлөр жаратылыш менен адамдын байланышына жана бири-бири толуктаган бирдикти элестетүү зарыл.

Социалдык трансформация – мейкиндиктеги секириктик кыймыл болгондуктан, төмөндөгүлөрдү камсыз кылат: социалдык тынчтыкты алып келүүгө; азыркы менен келечектин мамилелерин аныктоого; карама-каршы мамилелерди аныктоого жана аларды чечүүгө; коомдун мүчөлөрүнүн дүйнөтааным жана баалулуктарынын алмашышын алып келүүгө; өзгөрүүнүн темпин трансформациялык процессте тездетип өзгөртүүгө; айрым бир салттардын терендигин сактап калууга. Алардын ичинде – эркиндиктин өнүгүүсүн, убакытты үнөмдөөнү ж.б.

Социалдык трансформациянын негизги түрткүсү болгон заманбап процессиндеги ааламдаштыруу, анда жаңы мейкиндиктеги эл аралык мамилелер, жаңы жашоонун багыты жана стили, массалык маданияттын жана субмаданияттын өзгөрүүсү, талаптардын эрежелери ж.б.. Бүгүнкү күнгө чейин ааламдаштыруу процессинде техникалык формалар өзүнүн социалдык-маданий негизинде бир кыйла озуп келүүдө, ошондуктан, ааламдаштыруу дегуманизация процессине

айланууда. Трансформациялык ыкма – келип чыккан маселелни комплекстүү чечүү жана ишке ашыруунун жолдору.

П.Сорокин коомду кароодо негизги маселе катарында интеграцияга, бүтүмдүгүнө, тартиптүүлүгүнө көңүл бурган. Андыктан, П.Сорокин маданият катарында гана кабылдабастан, коомдук өзгөрүүдөгү маданияттагы шартты, трансформация абалындагы ички баалулуктардын өзгөрүшү катарында караган. Маданият – бул бүтүндүк, алдынкы баалулуктардын өзгөрүүсү аркылуу өзүнүн түзүлүшүн түзөт. Трансформация маданияттын бир этабынан экинчисине өткөндө иш жүзүнө ашат ⁷⁶.

Социалдык трансформация – социалдык субъектилердин түздөн-түз айырмасынын натыйжасы, ошондуктан трансформация чыныгы абалды корректировкалаган жобо.

Н.И.Лапиндин социомаданий ыкмасы социалдык трансформациянын субъективдүү негизи катарында карасак болот, адамдын тиричилигиндеги үч ченем менен багытталат: адам жана коомдук мамиленин түрү, маданияттын мүнөзү, социалдыктын түрү. Н.И.Лапин субъективдүү-объективдүү негиздерди чечмелөөчү бир нече принциптерди бөлүп чыгат: адамдын активдүүлүгүнүн принциби (адамдын био-социо-маданий жандыгындагы көп жактуулук жана инсан кыймылдын субъектиси катарында башка адамдар менен өз ара аракеттенишинде); маданияттын өз ара сиңишүү принциби; антропосоциеталдык принциби (коомдогу адамдын инсандык жүрүм-турум мүнөзү катарында); социомаданий теңдештирүү принциби (маданий жана социалдык компоненттер арасындагы тең салмактуулук коомдун туруктуулугунун шарты катарында); социеталдык процесстердин кайра баштагы өз калыбына келиши принциптери ⁷⁷.

Бул принциптер жалпысынан социалдык субъектилердин активдүүлүгүнүн негизинде трансформация шартын түзөт. Мындай процесстер революция менен байланышкан, бирок ал реформа формасында чагылдырылат коомду модернизациялоого багыттайт. Трансформациянын механизми бир нече принциптердин негизинде ишке ашырылат. Биринчиден, тарыхый принцип. Кайсы доордо болбосун, ошол мезгилдин агымы менен социалдык өзгөрүүлөр жүрүп, тарыхта кала берет.

⁷⁶ Сорокин П. Социологический реализм и номинализм // Сорокин П. Система социологии. М.: Наука, 1993. Т. 1. С. 316.

⁷⁷ Лапин Н.И. Проблема формирования современного социального порядка в России // Вопросы философии. 2006. № 11.

Экинчиден, доордун абалы, анын өзүнүн маданий менталитети, дүйнө таанымдык, технологиялык мейкиндиги, социалдык субъектилердин коомдогу орду, келечекке жалпы жайгашуу, жаңылыктарды иштеп чыгуу жана талаптарды оорундатуу.

Үчүнчүдөн, коомду кайра өзгөртүү механизминин принциби – субъективдүү трансформация.

Бүгүн социалдык трансформацияда коомдун бүтүмдүгүн кармап калууда өзгөчө маанилүү. Социалдык трансформация – заманбап коомундагы социалдык өзгөрүүлөр: текстердин жаңыланышы, жашоонун жаңыланышы ж.б. Чындыгында биздин коомдун «кайра куруу» саясаты менен революциялык жолду чеке кагып, революциялык зордуктоо, массалык кан төгүүлөр, жарандык согуштар болгон жок. Капитализмге өтүүнүн «үстүртөн» массалык ар кандай мифтер жана тарыхый фактыларды бурмалоо, мурунку идеологияны массалык түрдө башка саясатка буруу, жашоонун негизги айланасын башкачалап өзгөртүү жолдору менен алектендик. Бул жерде маалыматтык революция күч алды.

Социалдык трансформация «кайра куруунун» жыйынтыктары катарында жаңы механизмди кабыл алды: коомду дискомфортко алып келди, объектилердин баардыгын кайрадан жаңы ысым менен атоого, субъектилерди жаңы топторго бөлүүгө, социалдык жаңы статуска ээ кылууга жана коомдо башка ролдорду ээлөөгө түрткү берип, өзгөртүүдө.

Капитализмге өтүүнүн жолдорун ааламдаштыруу саясаты аркылуу коомду психологиялык жактан социалдык өзгөртүүгө алып келди. Жаңы жашоонун чындыктарын коомдогу социалдык топтор ар башкача кабылдоо менен өз тиричилигиндеги ыңгайлуулукка ээ болууга аракеттенишүүдө.

Азыркы социалдык трансформация тездик менен өзгөрүүгө дуушар болду, коомдун баардык талаптарын, тараптарын ылдамдык менен алмашууга айланууда. Приватизация механизми төмөнкү экономикалык деңгээлде КМШ өлкөлөрүндө саясий-социалдык көңтөрүштү жасоого чоң өбөлгө болду. Коомдун чордонунда болгон бир топ жаңы социалдык менчик ээлерин калыптандырды жана алар: экономикалык, маданий, саясий бийликтерди бөлүштүрүп, башкаруунун бутактарын тартып алып, социалдык мамилелердин механизмдерин өзгөртүүгө чоң салымдарын кошушту.

Бүгүнкү биздин коомдогу өткөөл мезгилдин жогорудагы борбордошкон катмардын эволюциясынын артыкчылык абалы,

алардын уюшкан кызыкчылыктарынын жана өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүн келишинче кызыкчылыктарынын ишке ашырылышы. Субъектини борбордоштуруу – коомго трансформация шартын түзүү үчүн баалулуктарды, дүйнө таанымды, маданиятты жана башка жүрүм турумга тиешелүү элементтерин өзгөртүү. Бирок, анын негизги өзгөчөлүктөрү катарында капитал, акча мындай коомдун субъектиси катарында таанылат. Ошондуктан, коомдогу трансформация технологиялык, уюшкандык жана башка коомдук тармактардын сызыктары менен өтүп, маданиятка, коомдун гуманитардык өнүгүү факторлоруна тийишпейт: биздин ата мекендик капиталистер «гуманитардуу эмес» себеби, акча, бийлик, капитал субъектилери кыймыл жана бийлик аркылуу тейлейт.

Социалдык трансформациянын механизми социалдык субъектилерди өзүн өзү аныктоого жана табууга үйрөтөт. Канчалык коом үзгүлтүксүз өз тиричилиги, анын маанилүү байланышы өзгөрсө, анда субъектилер түп тамыры менен сызыктары өзгөрсө социалдык трансформацияга жол ачат. Демек, социалдык трансформациянын механизми – бул татаал, көп факторлуу кубулуш, анда субъектинин жана объектинин курамдары туруктуу кыймылда. Бул жерде субъект кайра өзгөрүүнүн булагы жана багыты катарында каралат, бир жагынан, коомдогу жаңы түзүлүштү, мамилени жана институттарды өздөштүрсө, башка жагынан бул түзүлүштү өзүнүн максатына жараша багыттайт. Ошондуктан, кандайдыр бир келечек калыптанат.

Социалдык трансформациянын механизми түшүнүү жана билбестик деңгээлде ишке ашат. Трансформациянын механизми жалпылап келгенде – азыркы сейрек адаптациялык багытына карабастан – карама-каршылыктарды чечүүдө жана аныктоодо диалектикалык процесстер менен байланышта. Мындай өзгөрүү аргасыздан этаптык баскычтарга бөлүнөт. Адам баласынын коомдогу абалын изилдөөдө социологиянын бир катар парадигмаларысыз далилдөө кыйын. Анткени ал адам баласынын тагдырына байланышкан татаал мамиленин маселелерин чагылдырат, аларды кеңири мааниде карабаск бир багытту бойдон кала берет. Жогорудагы парадигмалардын бир катар жыйынтыктарынын негизинде кыргыз коомундагы ааламдаштыруу саясатынын таасиринде келип чыккан бир топ коркунучту жаратуучу топтордун классификациясын санап өтүүгө туура келди:

1) өлкөдөгү миграциялык абал 1990-жылдан баштап, бүгүнкү күнгө чейин уланып келет. Статистикалык маалыматтар боюнча тышкы миграция 1990-жылдан бери Кыргызстандан чыгып

кеткендердин саны 975 647 миң адамды түзсө, кайра келгендер 258 493 миң адам, демек 717 154 миң адам кайра мекенине келбей калды. Эң жогорку көрсөткүчтөр 1993-жыл (143 619 миң адам), 2010-жылы өлкөдөгү саясий-экономикалык окуялардан кийин 54531 адам Кыргызстандан мигрант катарында катталган. Ошону менен бирге, ички миграциянын абалы да аябагандай өзгөрүүгө дуушар болду, себеби Бишкек шаарынын айланасында 47 жаңы конушу пайда болду. Бирок, ар кандай себептер менен калктын саны боюнча так маалыматка ээ боло элекпис.

2) ар кандай ооруга чалдыккандар: а) кургак учук оорусу менен ооругандар 1991-жылы 2490 болсо, 2010-жылы 5510 адам катталган. Анын эң көбөйгөн жылдары 2001-жылы 8266 адамга жетсе, ичинен жаш курагы боюнча 20 жаштан 55 жашка чейинкилер, жынысы боюнча эркектер көп жабыркашат. б) наркологиалык жактан бузулгандардын саны да өсүүдө, алсак 1991-жылы каттоодо тургандардын саны 29776 адам болсо, 2010-жылы 49982 адамга жетти. Анын ичинен 39304 алкогольдук ичимдиктери менен жапа чексе, 10678 адам наркомандар. Салыштыра келсек, Бишкек шаарында 25083 адам наркологиалык жактан бузулгандар боюнча каттоодон өтсө, экинчи Чүй областы, үчүнчү Ош шаары жана Жалал-Абад областары катталган. в) жыныстык жактан жугуучу инфекциялык ооруларга чалдыккандар. Сифилис оорусуна чалдыккандар 1990-жылы 1 303 адам, 2010-жылы 2 864 адамды түзсө, 1998-жылы 15 250 адамга жеткен.

3) ВИЧ/СПИД ооруларына чалдыккандар 1999-жылдардан бери Кыргызстандыктардын үрөйүн учуруп келет. 1999-жылы 2 аял жана 8 эркек ВИЧ/СПИД оорусу менен каттоодо болсо, 2010-жылы 554 адамга жетти, 11 жылдын аралыгында 55 эсеге өстү. 2001-жылдан 2010-жылга чейинки убакыт аралыгында ВИЧ жугузуп алгандардын саны 4 эсе өстү. Алсак, ВИЧ жугузгандар 2001-жылы 100 миң адамдын үчөөсүн түзсө, бүгүнкү күндө бул көрсөткүч 12 адамга жетти. Мында ооруга чалдыккандардын дээрлик 78 пайызы 20 жаштан 39 жашка чейинки адамдар. Ал эми ВИЧ жугузгандардын арасында аялдардын саны он жыл ичинде 9 пайыздан 30 пайызга өстү.

4) Кыргыз Республикасындагы саламаттык сактоо системасынын өнүгүшүнүн бирден бир приоритеттүү багыты болуп неонаталдык өлүмдү кыскартуу эсептелет. Өлүмдүн көбү неонаталдык мезгилде бала төрөлгөндөн соң 24 саат ичинде болот. Мындай окуялардын көпчүлүгү жетилбей төрөлгөн балдарга таандык. Эрте жетилбей төрөлгөн балдардын өлүмгө дуушар болушу биринчи оорунда турат.

Өзгөчө 1 500 гр. болуп төрөлгөн ымыркайлардын чарчап калышы арбын. Мисалы Бишкек шаарында эле 2009 – 2010-жылдар аралыгында аталган паталогиянын күчөп кетишинен 505 ымыркай өлсө, алардын ичинен 1500 гр. болуп төрөлүп өлгөн ымыркайлар 319 түзгөн.

5) инвалиддердин топтору жана себептери да өзгөрүүгө дуушар болду. Инвалиддердин да саны жыл сайын өсүүдө, алсак 1994-жылы 7750 инвалид каттоодон өтсө, 2010-жылы 14437 ге жетти, 16 жылдын ичинде эки эсеге өстү. Экинчи топтогу майыптардын саны 2010-жылкы маалымат боюнча 10004 адам, себептери боюнча жалпы ооруга чалдыккан майыптар басымдуу кылат. Салыштыра келсек, шаардагы абалга караганда айылдагы абал начар, майыптардын 10 256 адам айыл жеринен катталгандар. Анын негизги себептерине: экологиялык абалдын начарлашы, эмгек шартынын жоктугу, ар кандай оорулардын жогорулашы, травмалардын көбөйүшү, айрыкча энелердин ден-соолугунун начарлыгы жана кокустук кырсыктардын жогорулашы.

6) трансформация учурунда кылмыштуулуктун жаңы, башкача багыттары пайда болду. 1990-жылы 13 175 кылмыштуулук катталса, 2010-жылы 14 627 кылмыштуулук катталды, өзгөчө 1996-2000-жылдары кылмыштуулуктун саны 20 миңден кемиген жок. Эң өкүнүчтүүсү 18–24 жаш курагындагылар басымдуулук кылууда. Кылмыштуулуктун түрү боюнча 2010-жылда соттолгондордун басымдуулугун уурулук (1590), наркотикалык заттарга байланышкан (1175), тартип бузуу (хулеганство–860), талап тоноо (700), мал урдоо (397). Ошону менен бирге эң өкүнүчтүүсү статистикалык маалыматтар боюнча эркектер менен катар аялдардын саны жыл сайын өсүүдө. Кылмыш кылап кармалган адамдардын 71,7 % эч жерде окуп жана иштебегендер жана 97 пайызы Кыргыз Республикасынын атуулдары.

7) үй-жайы жок, көчөдө калгандардын саны да барган сайын көбөйүүдө. Бишкек шаарынын аймагында 2006-жылкы маалыматтар боюнча 360 адам туруктуу жайы жок болсо, 2007-жылы болжол менен 500 адамга жеткен. Бирок, мындай категориядагы адамдар боюнча так статистикалык маалыматтар жокко эссе жана мамлекет тарабынан эч кандай чаралар көрүлбөй келет. Трансформация шартында Кыргызстандагы жаңы пайда болгон жарандардын тобун бомждор түзөт.

8) айрыкча 1990-жылдардын кийин өз өмүрүн кыйгандардын катары да жыл санап өсүүдө. Өткөөл мезгилдин кыйынчылыктарынан депрессиялык абалдан өз өмүрүн кыйгандар көбөйдү. Мындай абалга саясий-экономикалык жана үй-бүлөлүк психологиялык абал абдан чоң таасирин тийгизет. 2010-жылы 192 адам өз өмүрүн кыйуу боюнча катталса, 2011-жылдын 6 ай аралыгында 205 адамга жетти. Мисалы, 2010-жылдагы Ош окуясынан кийин статистикалык маалыматтар боюнча 2011-жылдын жарым жылдыгында өз өмүрүн кыйгандардын саны 4 эсеге өскөн. 2011-жылы 6 айдын ичинде Ош шаары боюнча 57 окуя катталса, ошол эле көрсөткүч 2010-жылы 15 жолу катталган. Айрыкча, 16 жаштан 35 жашка чейинки эркектер басымдуулук кылат.

9) психикалык жактан жабыр чеккендер, стресстик синдромдорду алып жүрүүчүлөр официалдык маалыматтар боюнча 1991-жылдан баштап каттоого алына баштаган. Ошол жылдары 6 794 адам психикалык жактан жабыр чегип ооруша, 2007-жылы 12 452 адамга жетип эки эсеге көбөйгөн. 2010-жылкы маалыматтар боюнча 8 739 адам психикалык жактан жабыркагандар.

10) жумушсуздар айрыкча 1990-жылдардан баштап коом арасындагы эң көйгөйлүү катмар бойдон калууда. Өндүрүштүн кыйрашы, айыл-чарбанын таркашы, эбегейсиз жумуш оорундарынын кыскарышы жана жаңы профессионалдык кадрлардын талаптандырылышы менен жумушсуздардын саны өстү. Алсак, 1991-жылдары 136 адам жумушсуз деген статус катарында каттоодон өтсө, 2006-жылдары 73 358 адамга жеткен. Башкача айтканда, 540 эсеге көбөйгөн, ал эми каттоодон өтпөгөн жумушсуздар канча. Эмгекке жарамдуу калктын 2011-жылкы маалыматтар боюнча санынын 2,7 % жумушсуздар түзөт. Эмгек, ишке орноштуруу жана миграция министрлиги тарабынан берилген маалыматтарга таянсак, 2011-жылдын май айында 101 700 адам жумушсуз деген статус менен катталган. Анын болгону 20 миңине жакыны убактылуу иш менен камсыздалган. Жаш курактары боюнча 22 жаштан 50 жашка чейинкилер басымдуулук кылат.

11) Кыргызстандагы 2010-жылдагы саясий окуялар, Өзбекстандагы улут аралык чатактар, Таджикстандагы жарандык согуш көптөгөн жарандарды Кыргызстанга түрттү. Андан тышкары Афганистандан, Кытай, Турция, Иран, Индия ж.б. өлкөлөрдөн келген иммигранттардын саны күн санап өсүүдө, бирок, аларга алгылыктуу текшерүү жүргүзүлбөй жаткансыйт. 1993-жылдан баштап Кыргыз Республикасынын территориясында 22 миң качкындар каттоодон өткөн алардын арасында 18873 качкындар статусун алышты, анын 94 %

Таджикстан Республикасынан келгендер. 2000-жылы 1-январда Кыргыз Республикасына 10846 качкындар келген.

12) жакырчылыктын деңгээлинде жашагандар өзүнчө бир классификациялык топко кирет. 2009-жылдагы статистикалык маалыматтарга таянсак, Кыргызстандын 31,7 % калкы жакырчылыктын жалпы деңгээлинде жашайт. Жакырчылык деңгээлинде жашаган калктын катмары башка классификациялык топтордун да арасында бар. 13) табигый кырсыктардан жапа чеккендерди колдоо жана аларга өзгөчө материалдык, моралдык жактан жардам берүүлөр кечиктирүү менен аткарылып, жарандарды стресстик, ар кандай ооруларга чалдыктырууларына бирден-бир себеп болуп калууда. 14) жаш кыз-келиндердин трансформация абалында сойкулар тобуна кирип, алданып кетүүлөрү өкүндүрөт. 15) жаш кыргыз жигиттеринин ислам дининдеги ар кандай багыттарды айырмалай албай терротистердин катарына кошулуусу эң чоң маселе бойдон калууда. Демек, жогорудагы классификацияга бөлүнө турган коомдун катмарларын санап өтүк, алар айлана-чөйрөгө абдан терс таасирин тийгизбей койбойт. Орто эсеп менен алганда ар бир үй-бүлөгө тиешелүү коомдук деңгээлдин абалы абдан начар.

2.3. Миграциялык процесс, адамдын күч кубаты антропосоциetalдык өзгөрүүлөрдө

Кыргызстанга ааламдаштыруу саясаты киргенден бери жергиликтүү өз алдынча башкаруунун милдеттери, калкка көрсөткөн кызматы жана коомдогу аткарган ролу көп өзгөрүүгө дуушар болду. Ошондуктан, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын бүгүнкү күндөгү социалдык абалы, мүнөздөмөсү, калктын жашоо сапаты жана деңгээли, маданий капиталы, калктын баалуулуктарынын түзүлүшү сыяктуу кубулуштар жергиликтүү өз алдынча башкаруунун абалын да өзгөртүү. Андыктан, бүгүнкү күндөгү социалдык мүнөздөмөсүн сүрөттө менен анын өзгөчөлүгүн айырмалоо керек. Конкреттүү илимий жыйынтыктар менен Кыргызстандагы өзгөчөлүгүнө баа берилет.

Кыргызстанда салыштырмалуу жыл санап жумушсуз калктын саны өсүүдө. Салыштырмалуу 2009-жылга караганда 2010-жылы 0,2 пайызга өстү. Расмий каттоодон өткөн жумушсуздардын саны 3,7 пайызга көбөйгөндүгүн, Улуттук статистика комитети билдирди. Ошол эле мезгилде каттоодон өтпөгөн жумушсуздардын саны андан да көп. Маалыматка ылайык, 1-декабрь 2010-жылга карата мамлекеттик иш менен камсыз кылуу органдарында катталган жумушсуз калктын

саны 64,5 миң адамды түзгөн. Областар арасында салыштырмалуу талдоо жүргүзсөк жумушсуздардын саны Жалал-Абад (13,5 миң) жана Ош облустарында (13,8 миң) басымдуулук кылат.

2010-жыл башынан бери былтыркы жылга салыштырмалуу жумушсуздардын саны Ош облусунда 5,3 пайызга, Бишкек шаарында 1,5 эсе жана Ош шаарында 1,8 эсе өскөн. Калган облустарда катталган жумушсуздардын саны кыскарган⁷⁸.

Ааламдаштыруу процессинин Кыргыз Республикасына тийгизген таасирлеринин бирден-бир ички жана тышкы миграция жүрүшү. Миграция-бул өлкөнүн ичинде же тышында элдин бир оорундан экинчи бир башка оорунга жайгашуусу. Бул жөн гана оңой-олтоң жашоонун жеңилдигин издөө эмес, кайрадан жергиликтүү калк менен тил табышуу, жашоо шартка, климатка көнүү, б.а. материалдык жана руханий жактан адаптация болуу сыяктуу бир топ оорчулуктар бар. Бүгүнкү күндө миграциянын жүрүшүндө ички жана тышкы миграция күч алды. Анын ичинде жашоо шартка, социалдык-экономикалык абалга ылайык мезгилдик (жыл мезгили менен шаарга же айылга карай барып эмгектенүү), маятниктик (күнү барып башка жактан иштеп кечинде үйүнө кайтып келүү), эмгек миграциясы. Ички миграция өзгөчө Кыргызстандын баардык территориясынан Бишкек шаарына жана Чүй өрөөнүнө карай өзгөчө жаштардын агымы артыла баштады.

Мезгилдин талабына ылайык эл аралык миграциянын беш түрү бар: бир жерден экинчи жерге көчкөн адамдар, б.а. такай жашаш үчүн көчүп келүү; келишим менен иштөө, кабыл алган өлкөдө келишимдин бүткөнгө чейин гана туруу; кесипкөйлөр, алар билими жана тажырыйбасы жагынан жогорку даярдалган адистер; жашыруун иммигранттар, алардын катарына виза мөөнөтү менен келген чет өлкөлүк жарандар же туристер; качкындар, кандайдыр бир коркунучтардын себеби менен башка өлкөгө качкандар.

Мигранттардын негизги максаты жакшы жашоонун аракетин издөө болгондуктан, акыркы он жыл ичинде миграциалык жүрүштүн күч алуусу бир топ карама-каршылыкты жана кыйынчылыкты туудурду.

Шаарга (районго) карай миграция Кыргызстанда эң маанилүү маселелердин бири болуп калгандыктан, Звславская Т.А. «Орто Азияда жакынкы он жылдыкта калктын негизки өсүшү менен эмгек ресурстарынын топтолушу, жана айыл чарбасында жумушчу күчүнө болгон муктаждыктын азайышы, адамдарды айыл чарбасынан башка жумуштарга өндүрүштүн азыркы өнүккөн тибине тартуу, өлкөнүн

⁷⁸ Агентство «Кабар». От 21.12.10

башка региондоруна жиберүү да өсүп келе жаткан жаш муундардын социалдык, маданий, территориялык, кесиптик деңгээлинин жетишпестиги жана алардын башка көнбөгөн шартка үйүр алып көнүп кетүү жөндөмдүүлүгүнүн начар болгондугунан улам кыйындашы мүмкүн»⁷⁹ - деп аныктагандай, миграциянын бирден бир күч алышына жооп берет.

1990-жылдан баштап элдин миграциялык активдүүлүгү артты жана анын чокусу 1993-жылы 143,6 миң жаран өлкөдөн көчүп кеткенде байкалды. Эмигранттардын көпчүлүгү Россияга жана Германияга карай бет алышты, 1997-жылкы маалыматтарда тышкы миграциянын дээрлик 70 % ушул өлкөлөрдө жайгашышкан жана улутуна караганда славян калкы басымдуулук кылган.

Өзбекстандагы улут аралык чатактар, Тажикстандагы жарандык согуш көптөгөн жарандарды Кыргызстанга түрттү. Андан тышкары Афганистандан, Кытай, Турция, Иран, Индия ж.б. өлкөлөрдөн келген иммигранттардын саны күн санап өсүүдө, бирок, аларга алгылыктуу текшерүү жүргүзүлбөй жаткансыйт.⁸⁰

1993-жылдан баштап Кыргыз Республикасынын территориясында 22 миң качкындар катодон өткөн алардын арасында 18873 качкындар статусун алышты, анын 94 % Тажикстан Республикасынан келгендер. 2000-жылы 1-январда Кыргыз Республикасына 10846 качкындар келген⁸¹. Андан тышкары ички жана тышкы миграциянын күч алышынан бул жүрүштү токтотуу боюнча Өкмөт тарабынан жергиликтүү бийликке жана жергиликтүү коомчулукка бир катар чараларды көрүүсү үчүн убактылуу тургундарды учетко алуу, алардын паспортторун текшерүү иштерин жүргүзүүнү күчөтүштү. Өкмөт тарабынан 2000-жылдын 10-августунда «Кыргыз Республикасынын миграциялык жүрүштү бир калыпка салуу үчүн мамлекеттик программа» кабыл алынды: 1) миграциялык контролду бир калыпка салуу; 2) миграциялык жүрүштүн динамикасын жана себептерин иликтөө; 3) эмгек миграциясын калыбына келтирүү.

Миграциялык агынды токтотууда өлкөнүн экономикалык жана коомдук-саясий жашоосун оңдоодо: 1) эмгек рыногун калыпка салуу; 2) мамлекет арасындагы жана республика ичиндеги миграциялык

⁷⁹ Заславская Т.А. Человеческий фактор развития экономики «Коммунист», 1986, №13. С.77.

⁸⁰ Хусаинова М. Воздействие кризиса на миграцию в Кыргызстане. //Реформа 1999. №2. С.67-69.

⁸¹ Сарыгулов Б.А. Решающее влияние проблемы бедности на развитие народонаселения Кыргызской Республики на современном этапе. //КОР материалы семинара Сокращение бедности и социальная защита. Б.: 2000. С.25.

агымды бир калыпка салуу; 3) Элдин катмарын бир калыпка салуу; 4) территорияда адамдын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу

Эмгек министрлиги кабарлагандай, Кыргызстандын чегинен тышкары ар кайсы сезондо 350дөн 500 миңге чейин мигранттар болот. Эмгек миграциясы атуулдарда айлык акы жана жумуш издөөгө түркөн факторлор болбой калган кезге чейин уланмакчы. Туруктуу жумуштун жоктугу Кыргызстандын атуулдарын чет өлкөгө жумуш издөөгө түртөт. Жакынкы беш жылда тышкы миграция сакталаары белгилүү⁸².

2010-жылдын сегиз айынын ичинде Россияга 400 миңге жакын Кыргызстандын атуулу барган. 2005-жылы мыйзамдык негизде Россияда эмгек миграциясы ишмердүүлүгү менен 16 миң 200 Кыргызстандын жараны алектенсе, 2009-жылы бул көрсөткүч 110 миңге, ал эми 2010-жылдын 10 айынын ичинде 102 миң 177 атуулга жеткен. 50 % легалдуу мигранттар борбордук федералдык округдарда, 14 пайызы Урал федералдык округунда экендигинин белгилеп өттү. Мигранттар барчу ири шаарлар болуп Москва, Санкт-Петербург, Свердлов областы, Сахалин областы жана Москва областы эсептелет⁸³.

Жеке тараптар - Кыргызстандын атуулдары тарабынан 2010-жылдын 9 айында республикага 1 млрд долларга жакын акча которулган. «Январда» Улуттук банктын отчету жыйынтыкталган кезде бул сумма 1 млрд доллардан ашуусу мүмкүн экендигин эксперттер белгилешти.

2010 – жылы кыргызстандык 50 мигрант кырсыкка учурап, каза тапкан жана алардын сөөгү өз мекенине жеткирилген. Каза болуп, бирок кайрылбаган фактылар, андан сырткары, оор жаракат алып, ден соолугунан ажырагандар да көп. Сибирде жашагандар мечит ачып, каза тапкандарды ошол жакка коюп башташкан. Москвада иштеп жүрүп, документтерин жоготуп, селсаякка айланып калган кыргызстандык жарандарды кайтарып алып келишүүдө. Негизинен, аларды атайын издөөгө алышпайт. Көчөдө калгандар тууралуу маалымат алып калышса, ал жактагы өкүлчүлүк чара колдонуп, жардам берет⁸⁴.

Социалдык-экономикалык кыйынчылыктар Кыргызстандын калкынын жашоо шартынын начарлашын, жумушсуздукту жана жакырчылыктын өсүшүнө түрткү берди. Мына ушундай факторлор ички жана тышкы миграциянын агымына жол ачты. Бүгүнкү күндө официалдык маалыматтар боюнча эмгек миграциясы түштүк тарапта

⁸² Байбориев А. Эмгек миграциясынын бүгүнкү чакырыктары. // Доклад, 2011 ж.

⁸³ Кушнарев Ю. Эмгек миграциясынын бүгүнкү чакырыктары. // Доклад, 2011 ж.

⁸⁴ А.Байбориев. www.Zpress.kg. от 21.12.10

30 %. Чет өлкөгө эмгекке жарамдуу калктын катмары, өзгөчө жаштар кетүүдө. 2007-жылы Түштүк аймакта жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына кеңири токтоло кетүүнү туура көрдүк. Изилдөө 600 респондент камтып, Ош, Жалал-Абад, Баткен областарынан атайын иштелип чыккан методологиянын негизинде жүргүзүлгөн.

Таблица 2.17.

Миграциялык процесс

Жылдар	Ички миграция			Тышкы миграция		
	Миграциялык өсүү агым (-) ⁸⁵	келүү	кетүү	Миграциялык өсүү, агым (-)	келүү	кетүү
1990					40 939	82 852
1991	-33,8	37,6	73,3	-14,5	37 558	71 315
1992	-77,5	26,3	103,7	-12,9	26 275	103 728
1993	-120,6	23	143,6	-11,2	23 015	143 619
1994	-51,1	20,1	71,2	-10	20 104	71 197
1995	-18,9	18,4	37,3	-8,5	18 368	37 302
1996	-11,7	15,9	27,6	-6,3	15 910	27 584
1997	-6,7	12,8	19,5	-3,9	12 799	19 538
1998	-5,5	10,2	15,7	-3,5	10 219	15 671
1999	-9,9	7,9	17,8	-3,3	7 879	17 818
2000	-22,5	5,3	27,9	-3,1	5 349	27 887
2001	-26,6	5	31,6	-2,8	5 048	31 633
2001	-27,8	4,9	32,7	-5,6	4 893	32 717
2003	-16,7	4,5	21,2	-3,3	4 483	21 209
2004	-19,3	3,3	22,6	-3,8	3 284	22 607
2005	-27	3,7	30,7	-5,9	3 761	30 741
2006				-9,6	3 420	34 423
2007				-7,1	3 960	54 608
2008				-5,5	3 497	41 287
2009					3 829	33 380
2010					3 903	54 531

Биз жүргүзгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, чет өлкөдө иштеп, билим алгысы келген респонденттер 56,0% - кыргыздар, 12,7% - өзбөктөр, 1,5 % - таджиктер, 1,2 % - башка

⁸⁵ «Кемитүү» - белгиси агымды билдирет.

улуттун өкүлдөрү түздү. Жалпысынан 71,5 % сурамжылоого катышкандар чет өлкөгө кеткилери келгендерин айтып өтүштү. Бирдей жыныстагылар жана жаш курактары боюнча да кетүүнү каалагандар көп, төмөндөгү таблицадан карасаңыз болот.

Таблица 2.18.

Чет өлкөдө иштеп, билим алгысы келгендер (%)

	Жынысы боюнча		Жаш курагы боюнча		
	эркектер	аялдар	16-25	26-49	50 жаштан өйдө
Ооба	71,9	71,1	68,0	73,4	71,4
Жок	24,2	24,8	26,8	21,8	27,3
Билбейм	3,9	4,1	5,2	4,8	1,3
Баардыгы	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

«Жеке өзүм чет өлкөгө» кетем деп каалагандар 5,7 % түзсө, болжол менен «мен билгендерден, көптөрү кеткени жатат» - 55,7 %. Изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, чет өлкөгө кеткендердин же кеткиси келгендердин саны бир топ эле. Респонденттердин ичинен кыргыздардын көпчүлүгү кеткилери келет, бул да болсо өкүнүчтүү. Областар боюнча алып карганда эң жогорку көрсөткүч «Жеке өзүм» кетем дегендер Баткен областы боюнча 9,1 %. Жалал-Абад областы боюнча «мен билгенден, көптөрү кеткентат» - 62,8 %, Ош областы боюнча 23,2 % - «билбейм» деп жооп беришти. Жынысы жана жаш курагы боюнча көрсөткүчтөн бирдей тең салмактуулукта. Демек, изилдөөгө камтылган 600 респонденттин ичинен, болжол менен «мен билгендерден» - деп жооп бергендердин саны 334 кө жетсе, абдан чоң көрсөткүч. Аларга кошуналары, туугандарынын чет өлкөдө иштеп жаткан балдары же ата-энелеринин үй-бүлөлүк социалдык-экономикалык абалын чындап жаткандыгы чоң түрткү берет. Жумушсуздуктун айынан, өз жерин, үй-бүлөсүн тыштап, башка бөтөн жерде күн кор болуп жан багып жаткан жарандардын саны да статистикалык көрсөткүчтөрдө аз эмес. Бул кандайдыр бир деңгээлде жергиликтүү бийликке тиешесин тийгизбей койбойт.

Таблица 2.19.

Чет өлкөгө кеткиси келгендер областар боюнча

	Баткен		Жалал-Абад		Ош	
	Саны	%	Саны	%	Саны	%
Жеке өзүм	15	9,1%	14	5,6%	5	2,7%
Абдан көп (1-2 адам)	21	12,7%	21	8,4%	21	11,4%

Мен билгенден, кээ бирөөлөр	30	18,2%	39	15,6%	23	12,4%
Мен биогенден, көптөрү	84	50,9%	157	62,8%	93	50,3%
Билбейм	15	9,1%	19	7,6%	43	23,2%
Баары	165	100,0%	250	100,0%	185	100,0%

Таблица 2.20.

Чет өлкөгө кеткиси келгендер (%)

	Жынысы боюнча		Жаш курагы боюнча		
	эркектер	аялдар	16-25	26-49	50 жаштан ойдо
Жеке өзүм	7,5	3,7	9,2	5,5	2,6
Абдан көп (1-2 адам)	13,1	8,0	11,1	10,2	10,4
Мен билгенден, кээ бирөөлөр	13,7	17,0	13,7	17,1	13,6
Мен билгенден, көптөрү	54,9	56,5	52,3	57,0	56,5
Билбейм	10,8	15,0	13,7	10,2	16,9
Баары	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Кыргызстанда ички миграциянын өсүшүнүн негизинде, Бишкек шаарынын тегерегинде 1991-жылдан бери 47 жаңы конушу пайда болду. Жаңы конуштардын бүгүнкү күндөгү бир катар коммуналдык, транспорттук, укуктук жана башка күнүмдүк маселелери чечилбей келет. Биздин социологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, 1000 респонденттин 56,1 % Бишкек шаарына Кыргызстандын ар кайсы аймактарынан көчүп келише, 43,9 % өздөрүн Бишкектикбиз деп жооп беришти. Бул да болсо, ички миграциянын жогорулугунан кабар берет. Бишкек шаарында 20 жылдан ашык жашаган жарандар 9,9 % түздү, 10 жылдан 20 жылга чейинки респонденттер 36,1 %. Анын ичинен райондор боюнча:

- Октябрь району - 11,8%;
- Биринчи май району - 7,9%;
- Свердлов району - 8,7%;
- Ленин району - 7,7%.

Бишкек шаарында жашагандарына 5 жыл болгон респондентер 29,7%. Төмөндөгү таблицадан кеңири карасаңыз болот.

Таблица 2.21.

Бишкек шаарында жашаган респонденттердин мөөнөтү

	Октябрь	Биринчи май	Свердлов	Ленин	Баардыгы
5 жылдан кемирээк	3,4%	10,9%	5,5%	9,9%	29,7%
5 жылдан 10 жылга чейин	2,4%	10,3%	7,0%	4,6%	24,3%
10 жылдан 20 жылга чейин	11,8%	7,9%	8,7%	7,7%	36,1%
20 жылдан ашык	0,9%	3,6%	1,7%	3,8%	9,9%
Баардыгы	18,5%	32,6%	22,9%	26,0%	100,0%

Ички мигранттардын жаш курагы 25-60 жаштын ортосундагылар 74,4 % түздү. Эң жогорку көрсөткүчтү Нарын областынан көчүп келгендер 16,5 % респондентти камтыса, экинчи оорунда Ош областынын жарандары – 11,5 %, үчүнчү оорунда Джалал-Абад областынан - 9,4%. Ал эми Талас, Чүй, Иссык-Көл областарынын жарандары 5 % тегерегинде. Айрыкча, беш жылдын ичинде Баткан областынан көчүп келгендердин саны көбөйө баштаган. Кыргыз Республикасынын аймактарынын келген респонденттер жаңы конуштарды төмөндөгү көрсөткүчтөр менен камтыйт:

- Нарын областынан - 16,5%;
- Ош областынан - 11,5%;
- Джалал-Абад областынан - 9,4%;
- Талас областынан - 5,5%;
- Иссык-Көл областынан - 5,4%;
- Чүй областынан - 5,1%;
- Баткен областынан - 2,6%;
- Республика Казахстан - 0,1%.

Бишкек шаарына көчүп келүүнүн себептери:

- Жумушсуздук - 41,2%;
- Жашоо шартымды оңдоого жакшы шарт бар - 23,1%
- Жашоонун ыңгайлуулугу - 12,1%;
- Жакшы билим алуу - 11,6%;
- Үй-бүлөлүк шарка байланыштуу - 9,6%.

Бишкек шаарына көчүп келүүнүн негизги себеби катарында Нарын областынан (12,6 %), Иссык-Көл областынан (4,3%), Жалал-Абад областынан (8,5 %) – жумушсуздук болуп эсептелет. Ош областынан көчүп келгендердин себебин үй-бүлөлүк шарт, шаардагы жашоонун комфорттуулугу жана балдарга толук билим берүү (10,8 %), маалыматтар төмөнкү таблицادا чагылдырылган.

Таблица 2.22.
Райондор боюнча көчүп келгендердин себептери

Көрсөткүч	Район				Баары
	Октябрь	Биринчи май	Свердлов	Ленин	
Биз жашаган жакта жумуш жок	8,7%	11,5%	7,9%	13,2%	41,2%
Биз келген жактагыдан жашоо ыңгайы шаарда жакшы	5,1%	8,0%	5,5%	4,4%	23,1%
Шаарда жашоо ыңгайлуу		4,6%	5,3%	2,2%	12,1%
Балдарга татыктуу билим бериш үчүн	,9%	6,5%	,3%	3,9%	11,6%
Биз балдарыбыздын жанына көчүп келдик	1,5%	1,9%	3,9%	2,2%	9,6%
Башка	2,2%	,2%			2,4%
Баардыгы:	18,5%	32,6%	22,9%	26,0%	100,0%

«Сиздин Бишкек шаарында паспортунуз каттоодон өтү беле?» - деген сурообузга төмөндөгүдөй жоопторду беришти: 78,3 % - «бар»; 21,7 % - «жок». Көбүнчө жумушка орношоордо Бишкек шаарында каттоонун жоктугу таасирин тийгизсе (18,5%), ошону менен бирге анча чоң эмес ишканалар каттоосуз эле жумуш күчүн келишим түзүү менен пайдаланышат. Бул да болсо жумушчулардын өздөрүнө ыңгайсыз шарттарды түзүүдө, себеби алардын укуктары социалдык жактан корголбойт келет.

Балдарын мектептерге жана бала бакчаларга орноштурууда жашаган жерден справкалар керек учурларда да бир топ кыйынчылыктар бар (13,4%). Ал гана эмес, көптөгөн жаңы конуштарда үйдүн жана жер участкасынын документтери толук топтолбогондуктан, алар справка да ала алышпайт. Мындай акыбалда жарандар өздөрү коррупцияга барууга аргасыз болушат. Даагы бир маселелердин катарына балдар бакчасы, мектептер, аптекалык пунктар сыяктуу социалдык объектилердин жокко эселиги да түрткү берет.

Шайлоо учурунда паспорттунун каттоосунун жоктугунун кесепетинен 75 % респондент белгилеп кеткендей, өз убактарында жашаган жерлерине ар кандай себептер менен бара албай калышып, шайлоого катыша албай калышат, ошондуктан шайлоо учурунда «таасирин» тийгизбей койбойт. Айрым шайлоо учурундагы фальсификация маселелери кайдан чыкмак эле.

Таблица 2.23.

Бишкек шаарында каттоонун жоктугу жаңы конуштардын жашоосуна канчалык таасирин тийгизет (%)

	Көрсөткүчтөр	Жок, таасирин тийгизбейт	Кээде тийгизет	Тийгизет	Абдан чоң таасирин тийгизет	Жооп бере албайм
1	Шайлоо учурунда	20,4	30,1	32,9	12	4,6
2	Көйгөйлүү маселелерди чечүүдө	31,9	27,8	29,6	5,1	5,6
3	Мамлекеттик органдарга кайрылуу мезгилинде	30,6	29,2	32,4	3,7	4,2
4	Укук коргоо органдарына кайрылууда	32,9	19,4	22,7	5,6	19,4
5	Балдарды мектепке, бала бакчага орноштурууда	32,9	19,9	22,2	13,4	11,6
6	Жумушка кирүүдө	36,1	15,3	24,5	18,5	5,6
7	Медициналык мекемелерге кайрылууда	26,4	22,2	32,9	12	6,5

Бирок, акыркы референдум көрсөткөндөй, өлкөдөгү кырдаалга байланыштуу паспорттун каттоосу жок эле добуш берсе болоорун. Тескерисинче, фальсификация маселелери жокко эссе болду. Бул болсо электораттын өз ыгыяры менен шайлоого катышышы болду жана шайлоо компаниясынын ийкемдүү системасы шарт түзүп берди. 67,1 % респонденттер медициналык мекемелерге кайрылуу убагында бир кыйла таасирин тийгизет деген жоопторду беришти, себеби кош бойлуу аялдар, кары-картандар кайрылган мезгилдерде эч кандай жеңилдиктер каралбастыгын жана дары-дармектерге жеңилдетүү укуктарына ээ боло алышпайт.

Кыргыз Республикасындагы ички миграциянын негизги мүнөздөмөсүнө төмөндөгүлөр кирет: миграциялык агым айылдан шаарга, шаарчаларга жана областардын борборлоруна агууда; аймактардын шаардык жашоо деңгээлден артта калышы; аймактарды өнүктүрүү программаларынын иш жүзүнө ашпай калгандыгы; айыл чарба тармактарындагы начар абал. Мындай шартта мамлекет тарабынан аймактарда жарандарды жер-жерлерде кармап калуу боюнча так программа иштелип чыкпаса, элдин аралашуусу жана шаарлардын тегерегиндеги жаңы конуштардын көбөйүшү күч алат.

Калкты иш менен камсыз кылуу өлкө ичиндеги башка маселелер менен бирге чоң маани ойнойт. Экономиканы өнүктүрүү, жаркырчылыктан чыгуу, кылмыштуулукту азайтууга дагы ушулар сыяктуу жашоонун орчундуу маселелерине калкты иш менен камсыз кылуу өтө чоң жардам беребин жергиликтүү бийлик сезгендей болду. Жергиликтүү бийликтерде бюджеттин жетишпестигинен штаттардын кыскартылышы күн санап өсүүдө, өндүрүштөрдүн жабылышынан жумушчулардын көпчүлүгү ишсиз калып, бекерчиликтен, материалдык, социалдык-психологиялык оор абалдан, уурулукка, алкогольдук ичкиликке, сойкулукка, көчүп-ооп кетүүгө, наркотикке берилип, акыр аягы жакырчылыкка барып жеттик. Жакырчылыкты жоюунун баштапкы маселелеринин бири бул жумушсуздукту жоюу. 2001-жылыдын башында республика боюнча шаардык жана райондук калкты иш менен камсыз кылуу кызматынын каттосунан өткөн жарандардын саны 78 миңге жеткен. Алардын арасынан 58,3 миңи атайын жумушсуз деген статуска ээ. Калктын катмарына карап алганда алардын 31 миңи аялдар, 16-29 жаштагы жаштар 40% же 23,2 миң, айылдык жашоочулар-49% же 28,8 миң адам.

Ошого байланыштуу Өкмөт тарабынан «Калкты иш менен камсыз кылуу» токтомун кабыл алышып, жумушсуздарга 250 сом акчалай жардамдарды беришүүдө. Ушул мыйзамдын негизинде эмгек рыногунда бир катар иш чаралар жүргүзүлүүдө: 1) коомдук иштердин төлөмүн көбөйтүү; 2) жумушсуз жарандарды кайрадан жаңы профессионалдык даярдоолор; 3) кредиттик уюмдардан жумушсуз жарандарга жеңилдетилген микрокредиттерди таркатуу; 4) иш менен камсыз кылуу; 5) кичи жана ири ишканалар менен келишим түрүндө айылдык жумушсуздарды эмгек менен камсыз кылуу.

Учурда дүйнөнүн 140 мамлекети эл аралык келишимдердин негизинде качкындарды кабыл алат. Алардын катарына Кыргызстан 1996-жылдан тарта кошулуп, тиешелүү мыйзамдарды аткарып келүүдө. БУУнун 1951-жылы кабыл алган качкындардын статусу

боюнча конвенциясына, 1967-жылкы протоколуна кошулган биздин өлкө ар кандай саясий, социалдык кырдаалдарды эске алуу менен качкындарга эл аралык колдоо көрсөтүү иштерине кошулуп, 13 жылдан бери качкындарды кабыл алып, алардын укуктарын толугу менен коргоп келет. 2010-жылдын 1-июнуна карата өлкө боюча 222 качкын бар деп такталган. Алардын көпчүлүгү Афганистан, Тажикстан жана Өзбекстандан, Чеченстандан кирген качкындар жана этникалык кыргыздар. Ал эми дүйнөнүн дагы башка өлкөлөрүнөн кирген качкындардын саны аларга караганда аздык кылат. Эске салсак, өлкөбүз 2002-жылга чейин качкындарды кабыл алууда 1951-жылы БУУ тарабынан кабыл алынган конвенция менен иш алып барган. Ал эми өз мыйзамыбызды 2002-жылы 25-мартта кабыл алынган «Качкындар боюнча» мыйзамдын чыгышынан тарта колдонуп келебиз. Кыргызстан 1992-жылдан бери өзүнүн аймагына 20 миңден ашык качкындарды кабыл алган. Качкындардын 9 миңге жакыны кыргыз жарандыгына ээ. Алардын көбү борборубуз Бишкекте, Чүй облусунда турушат. Кыргызстандын түштүгүндө да Өзбекстан менен Тажикстандан кирген качкындардын саны арбын. Бул качкындардын бардык маселелерин өлкөбүз дайыма чечип бергенге аракет жасап келет. Тилекке каршы, азыр Кыргызстан бир гана башка өлкөлөрдөн кирген качкындардын маселеси менен эмес, Ош жана Жалал-Абадда болуп өткөн окуяларга байланыштуу Өзбекстанга баш паанек издеп кирген өлкөбүздүн өзбек жарандарынын маселелери менен да алектенип жаткан учуру. Анткени, түштүк региондордо болуп өткөн тополоңдо өз өмүрүнө коркунуч туулду деген өзбек жарандар Өзбекстан тарапты көздөй качышып, учурда алардын саны расмий маалыматтар боюнча 75 миңге жетти. Ал эми ЮНИСЕФтин берген маалыматы боюнча качкындардын саны 100 миңге жеткен. Алар Өзбекстанда түзүлгөн 75 лагерге жайгаштырылган. «Кызыл крест» жана «Кызыл ай» коомунун жана Өзбекстандын Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин берген маалыматтары боюнча качкындардын көпчүлүгү жаш балдар, аялдар жана кары-картаңдар экендиги анык.

Өзбек тарап негизинен Ошто тополоң башталганда эле өзүнүн чек араларын ачып, качкындардын аялуу катмарын 12-июндан тарта кабыл ала башташкан. Алар качкындарга атайын лагерь жана жашоо шарттарын да түзүп беришкен. Бирок, кийинчерээк Өзбекстандын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги качкындардын өтө көбөйүп кеткенин айтып чыгышты. Андыктан Өзбекстандын вице-премьер министри Абдулла Арипов: «Качкындарды кабыл алууну өзбек тарап токтотот. Себеби, бизде аларды ашыкча кабыл алганга жер жок», - деп билдирүү жасады. Андыктан азыр өзбек тарап качкындардын өтө көбөйүп

кеткендигине байланыштуу эл аралык уюмдардан жардамга муктаж болуп тургандыгы да айтылды. Айрыкча көйгөй төшөнчү орун, чатыр боюнча маселелерден келип чыккан. Өзбекстанга азыр БУУ Жогорку комиссарынын Качкындар иши боюнча башкармалыгынын эксперттер тобу, «Кызыл ай» коому сыяктуу эл аралык уюмдар жардамга келишкенине карабастан качкындардын абалы жакшы деп айтууга болбойт. Анткени алар азыр ачык асман астында, Кыргызстан менен Өзбекстандын чектеш аймагындагы нейтралдык аймактарда жашап жатышат. Бул себептен абал турукташса эле качкындардын Кыргызстанга кайтып келебиз дегендери көп. Алсак, Кызыл-Кыя - автожол постуна 1500 жакын адам өткөн. 15-июнга карата эле кыргыз жерине 2 миңдей качкындар кайтып келишкен. Алар менен Ноокат районунун акими жолугушуп сүйлөшкөн. Андан мурун кыргыз-өзбек чек арасынын жанындагы Чек айылында турушкан качкындар менен Убактылуу өкмөттүн төрагасынын орун басары Өмүрбек Текебаев да жолугушкан. Бул жолугушууда негизинен азыркы абал талкууга түшүп, качкындар тополоңду чыгаргандар үчүнчү күчтөр экендигин баса белгиленип, андыктан алар азыр үйлөрүнө кайтып келүүсүнөн чочулап турушкандыктары айтылган. Убактылуу өкмөттүн мүчөлөрү келээр астында аларга кыргызстандык саламаттыкты сактоо кызматкерлери келип жардам берип кеткендигин айтып, ыраазычылык билдиришкен. Кыргызстан өз кезегинде качкындарды жардамсыз калтырбашын да баса белгилеп, Өзбекстандын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги менен качкындарга гуманитардык жардам берүү иштери сүйлөшүлүп жаткандыгын да айтып өткөн. Азырынча качкындар боюнча абал ушундай. Алардын кийинки тагдыры учурда бүдөмүк бойдон калууда. Ал убакта качкындардын чек ара тилкелериндеги турмушу кыйынчылыктар менен өтүүдө. Качкындардын айрымдары медициналык жардамдарга муктаж экендиги айтылууда. Анткени, бул окуя массалык мүнөзгө ээ болуп, чек араларды кесип өтүү процесстеринде көп адамдар жабыркашкан. Анүстүнө азыр Өзбекстан качкындарды кабыл алууну токтотуп койгондугуна байланыштуу да көйгөйлөр келип чыгууда. Расмий эмес маалыматтар боюнча качкындардын кээ бирлери азыр үйлөрүнө кайтып келүүгө да мүмкүнчүлүк алыша албай жатышат. Анткени өзбек тарап лагерге каттоого алынгандарды кое бербей жатканыгы айтылууда.

Эки эл ортосунда чыккан чырдан улам Кыргызстандын аймагына да Өзбекстан тараптан кирген качкындар бар. Мындай билдирүүнү өлкөнүн чек ара кызматы жасаган. Маалыматка ылайык 13-июнь күнү Кыргызстандын аймагына Өзбекстанда жайгашкан Кыргызстандын «Барак» анклавынан 141 жаш балдар, 46 аял жана 16 эркектер

келишкен. Алар Өзбекстанда калуудан чочулап келишкендигин айтышкан. Ал эми анклавдын калган жашоочулары Өзбекстанда абал тынч болгондуктан, «Кыргызстанга баруунун кажети жок», - деп белгилешет. Барактан келген адамдар боюнча азыр маселе жок. Баары көзөмөлдө деп билдиришет өлкөнүн Эмгек, ишке орноштуруу жана миграция министрлигинин качкындар боюнча бөлүмү. Министрликтин билдирүүсүнө караганда, азырынча массалык түрдө качкындар бөлүмүнө кайрылуулар келип түшө элек. Бул абалдын турукташышына байланышкан маселе. Турукташуу орун алаары менен качкындардын санын расмий тактоолор башталат. Андыктан азырынча министрликтин көрүп жаткан ар кандай аракеттерине карабай маселе толугу менен чечиле элек. Качкындар бул ортодо абалдын турукташып, көйгөйлөр чечилсе дегенден эки көзү төрт⁸⁶.

Ички жана тышкы мигранттардын жаш курагы 25-60 жаштын ортосундагылар. Ички миграция боюнча эң жогорку көрсөткүчтү Нарын областынан көчүп келгендер 16,5 % респондентти камтыса, экинчи оорунда Ош областынын жарандары – 11,5 %, үчүнчү оорунда Джалал-Абад областынан - 9,4%. Ал эми Талас, Чүй, Иссык-Көл областарынын жарандары 5 % тегерегинде. Айрыкча, беш жылдын ичинде Баткан областынан көчүп келгендердин саны көбөйө баштаган.

Ал эми тышкы миграция Түштүк аймакта күч алууда, айрыкча 2010-жылдагы июнь окуяларынан кийин сыртта жүргөн жарандарыбыз Кыргызстанга кайтып келүү жөнүндө ойлогулары да келбей калды. Өзбек улутунун өкүлдөрү менен бирге кыргыздар да мекенин таштап сыртка кетүүнү токто элек.

Социалдык-экономикалык абалды оңдоо боюнча бир топ эмгектер аймактар аркылуу өнүктүрүү экендигин айтып жатышат жана изилдеп келишет. Аларды үстүртөдөн анализделип жаткандыгын жана аймактарды өнүктүрүү менен бүтүн Кыргызстанды кризистик абалдан алып чыга тургандыгын турмуш өзү далилдегенсыйт. Аймактын социалдык жана маданий жашоосундагы мамлекеттик жана өз алдынча башкаруунун көзөмөлдөөсү жана ички жана тышкы өнүктүрүү келечектери илимий талдоого алынат. Өлкөнүн жалпы экономикалык жана саясий жүргүзгөн саясаты жүргүзүүдөгү жергиликтүү өз алдынча башкаруу ордандарынын келечектүү багыттарынын сунуштары берилет.

Айыл социологиясы үчүн төмөндөгүлөр баштапкы методикалык жобо болуп эсептелет: биринчиден, айыл чарба өндүрүшү эл чарбасынын тулку-боюнун бүтүндүгүн камсыз кыла турган чөйрөгө кирет, ансыз башка эч кандай тармактын жашоосу мүмкүн эмес;

⁸⁶ Кенжетаева Ж. Качкындардын кайгысы. // Эркин ТОО, 18-июнь 2010.

экинчиден, өтө көп сандагы адамдардын эмгекке, айылдагы турмушка катышуусу Кыргызстанда калктын 65 % дан ашыгы айыл жергесинде жашашат.

Калк жашаган айылдарды жок кылуу экономикалык гана маселе эмес. Иш кыштакты кайра курууга материалдык байлыктардын ири көлөмү талап кылынаарын менен эле бүтүп калбайт. Бул социалдык да маселе, анткени адамдардын социалдык коомдогу, алардын жүрүм-турумунун, жашоо ыңгайынын, эс алуусунун жаңы түрлөрүн түзүүгө байланышкан. Бул социалдык-психологиялык да маселе, адатта туулуп-өскөн жерин таштап кетүү оңойго турбайт, жаңы жерге көчүп кетүүнүн зарылчылыгын сезген учурда да бул оңой иш эмес.

Албетте, кыштактарды бириктирүү менен элди шаар түрүндөгү кыштактарга чогултуп, жашоо үчүн, маданий жана турмуш-тиричилик керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн шарттарды түзүү жакшыраак жана оңоюраак болот деп ойлошкон. Бирок, элдик психологияны, дыйкандардын тарыхый, адептик жана маданий тажрыйбаларын эске албаган мындай демократиялык мамиле катуу күч алды. Келечексиз кыштактарды жок кылуу ири чыгымдарга алып келип, көптөгөн балакеттерге калтырды, элди жаңы кыйынчылыктарга дуушар кылды. Кабыл алынган чаралар кыштактардагы калктын көчүп кетишин күчөтүү, калксыз айылдардын тегерегиндеги миңдеген гектар жерлер бош калды, бак-шак, чабындылар каралбай, талаалар айдалбай калды.

Бул сокур көз караштагы саясат терең жаңылыш жыйынтыктарга жана ошондой эле тажрыйбалык зыяндуу иштерге, айыл чарба азык-түлүктөрүн көлөмү азайышына, көп миллиондогон өндүрүштүк эмес чыгымдарга алып келди. Көптөгөн айылдык райондордо бардык шарты бар үйлөрдү, турмуш-тиричилик, маданият мекемелеринин жана жакшы жолдордун жоктугун турмуш көрсөтүп турат. Бул кемчиликтер туруктуу эмгек жамааттарын жүргүзүүдө кыйынчылыктарды пайда кылды, адистердин алмашылышын туудурду, алар акыры келип өндүрүш ишмердигине терс таасирин тийгизди. Мындай шартта көп турган техника, жер семирткичтер жана башка материалдык байлыктар биз күткөн натыйжаларын берди (А. И. Тимуш). Кайра куруу мезгилинде жүргүзүлгөн агрардык-кайра куруулардын зыяндуулугун моюнга алышкандарына карабастан, көп мезгилдер бою дыйкандардын тагдырын натыйжалуу чечип бере ала турган чаралар табылды, сунуш кылынган да жок. Жерди пайдаланууну түп-тамырынан бери өзгөртүүнүн маанилүүлүгү арендалык мамилелердин тажрыйбасын кеңейтүү, фермерчилик институту киргизүү, жерге болгон менчиктин көп түрдүүлүгү жөнүндөгү жалпы сөздөргө өтө көп убакыт кетти. Натыйжада 90-жылдардын башында таң калаарлык абал пайда болду:

колхоз менен совхоздор өткөндүн үлгүсү, фермерлер келечектин багуучулары болуп калышты. Бирок, азыркы учурда элди ким тоюндурат? Айылдагы өзгөрүүлөр бирдей эмес жүрүп жаткандыгын турмуш күбөлөп турат ⁸⁷.

Биздин социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары сүрөттөгөндөй айылдар арасында транспорттун катташы кандай деңгээлде деген маселе боюнча, төмөндөгүдөй баалар берилди:

1. Жакшы – 47,0 %;
2. Айрым мүчүлүштүктөр бар – 16,5 %;
3. Жакшы, бирок жол киренин баасы жогору – 32,2 %;
4. Жаман, жол киренин баасынын жогорулугуна карабай – 4,3 %.

Медициналык кызмат айылда кандай уюштурулган:

1. Медициналык мекеме жок, коңшу айылга барабыз – 18,7 %;
2. Медициналык мекеме жок, райондун борборуна барабыз – 31,3 %;
3. Медициналык кызматкерлердин кызматы сапатсыз болгондуктан коңшу айылдарга барабыз – 28,3 %;
4. Өзүбүздүн медициналык кызматкерлер жакшы иштейт – 21,7 %.

Респонденттердин ден-соолугу: Жакшы – 15,7 %; Жакшы эле – 41,7 %; Жаман эле – 28,7 %; Жаман – 13,9.

Үй чарбасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсү дыйкан чарбаларды өнүктүрүү менен тызыг байланышта. Дыйкан чарбалары айрым бир айыл жерлеринде жаңы багыттар менен өнүгүп жатса, айрым айылдарда тескерисинче артка карай кетүүдө. Ошол себептен, изилдөөдө фермер чарбаларын өнүктүрүүгө эмнелер тоскоол болуп жаткандыгын аныктоо үчүн бир нече суроолорго жооп алдык.

Дыйкан чарбаны өнүктүрүүгө эмнелер тоскоолдук кылууда:

- 1) Материалдык-техникалык базанын жетишпегендиги – 33,3 %;
- 2) Күйүүчү жана майлоочу майлардын маселеси – 26,7 %;
- 3) Өз алдынча иштөө тажырыйбасынын болбогондугу – 23,6 %;
- 4) Жер үлүштөрүн туура эмес бөлүштүрүлгөндүгү – 15,0 %;
- 5) Дыйкан чарбалардын маселелерин чечкен мекемелер жок – 10,0 %;
- 6) Жайттардын айрым адамдардын колунда топтолушу – 3,3 %.

Жер-суу ресурстарын пайдалануунун милдеттенмелери боюнча укуктук мыйзамдар менен тааныштыгы барлардын деңгээли. Жер-суу ресурстарын пайдалануунун милдеттенмелери боюнча укуктук

⁸⁷ К. Бектурганов. Социологиянын негиздери: дарстардын курсу. – Б. 2010.

мыйзамдар менен «тааныштыгыбыз бар» - 35,2 % респондент жооп берсе, алардын ичинен 37,3 % - эркектер жер-суу ресурстарын пайдалануу боюнча мыйзамдарды билишсе, 33,6 % - аялдар тааныштыгыбыз бар деп жооп беришти.

Таблица 2.24.

Жер-суу ресурстарын пайдалануунун милдеттенмелери боюнча укуктук мыйзамдар менен тааныштыгы барлардын деңгээли

Көрсөткүчтөр	Жооптору
Ооба	21,7%
Жок	71,7%
Жооп бере албайм	6,7%
Баардыгы	100,0%

Таблица 2.25.

Жынысы боюнча

Көрсөткүчтөр	Эркектер	Аялдар
Ооба	37,3%	33,6%
Жок	58,8%	61,7%
Жооп бере албайм	3,9%	4,7%
Баардыгы	100,0%	100,0%

Таблица 2.26.

Үйдүн жанындагы участкактун аянты, сотка

Көрсөткүчтөр	Кыргызстандын түндүк айылдарында
1-10	10,9%
10-15	24,3%
15-20	28,3%
20-25	11,3%
30-35	17,4%
Жооп бере албайм	7,8%
Баары	100,0%

Таблица 2.27.

Жер үлүшү

Көрсөткүчтөр	Кыргызстандын түндүк айылдарында
1 га чейин	10,4%
1-1,5 га	34,3%
1,5-2 га	15,7%

2-2,5 га	7,0%
2,5-3 га	12,6%
3 гадан ашык	11,3%
Жооп бере албайм	8,7%
Баардыгы	100,0%

Таблица 2.28.

Үй чарбасындагы малдын жана канаттуулардын саны

Саны	Кыргызстандын түндүк айылдарында					
	Кой (%)	Эчки (%)	Тоок (%)	Саны	Жылкы (%)	Үй (%)
0	54,7	68,3	28,3	0	66,7	30,0
1-5	21,7	15,0	18,3	1	25,0	16,7
5-10	6,7	13,3	18,3	2	5,0	40,0
10-15	6,7	3,3	6,7	3	3,3	13,3
15-20	8,3	-	21,7	6	-	-
25-30	-	-	6,7	-	-	-
Всего	100,0	100,0	100,0	-	100,0	100,0

Сурамжылоонун жыйынтыгында үй чарбачылыгында мал кармабагандар да көп кездешти. Сүттүн көлөмү 1,5 литрден 2 литрге чейин көп, сурамжылоого катышкандардын болгону 10 % 3 литр сүт алышат.

Респонденттердин кооперативдерге болгон мамилеси

Респонденттердин 59,1 % кооперативдерди түзүүнүн натыйжасы жок деп жооп беришти. Жайыттарды жана жер үлүштөрүн пайдаланууда пайдалуу 27,0 % түздү. Кооперативдин мүчөлөрүнүн бири-бирине жардам берүүгө мүмкүнчүлүк берет деген респонденттер 10,4 %. Кооперативдерге биригүүнүн максатын, милдетин так түшүнүшкөндөн кийин гана жооп бербесек, азырынча «жооп бере албайбыз» дегендер да болбой койгон жок.

Пикир алышуу учурларында респонденттер кооператив уюштурсак алардын кирешесинин ачыктыгы жок болгондуктан, кооперативдин жетекчилери өздөрүнө кирешенин көбүн алып коюшат деген коркунуч туудураарын билгизип өтүштү. Кооперативдерди жакын арада түзбөсө болбойт, ага төмөндөгү мотивациялар түрткү берет. Төмөндөгү таблицаны караңыз.

Таблица 2.29.

Кооперативдердин натыйжалуулугу

Көрсөткүчтөр	Кыргызстандын түндүк айылдарында
1. Натыйжасы жок	59,1%
2. Жайыттарды жана жер үлүштөрүн пайдаланууда пайдалуу	27,0%
3. Киришени жыйноодо жана аны натыйжалуу пайдаланууда пайдалуу	1,7%
4. Кайра өндүрүүчү ишканаларды уюштурууга мүмкүнчүлүк берет	1,7%
5. Кооперативдин мүчөлөрүнүн бири-бирине жардам берүүгө мүмкүнчүлүк берет	10,4%
Баардыгы	100,0%

«Кооперативдердин, жамааттардын, ассоциациялардын башчылары аял заты болсо жакшы болмок беле?» - деген суроого 63,6 % респонденттер аядар башкаруучу боло алат деп жооп беришти. Негизинен айыл тургундарынын үй-бүлөлүк материалдык акыбалын төмөнкүчө: материалдык абалыбыз «жакшы» - 5,2 %, «орточо» - 55,7 %, «начар» - 30,4 %, «абдан начар» - 8,7 %. Ал эми, жаңы конуштарда жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары да тастыктагансыйт. Респонденттердин үй-бүлөсүндөгү бир айлык кирешелери да төмөнкүчө: 5 миң сомго чейин бир айдагы кирешеси 63,5 % түзсө, өтө эле аз, себеби, ошол эле изилдөөдө 32,4 % респонденттердин үй-бүлөсүндө 5 адамга чейин жашашат. Төмөндөгү таблицалардын кененирээк танышсаңыз болот.

Катышуучулардын 23,2 % тапкан кирешелери утурумдук тамак-аштан артпастыгын, 37,6 % тамак-ашка жана күнүмдүк керектелүүчү буюмдарды сатып алууга араң жетээрин белгилешкен. Узак мөөнөттөгү пайдаланылуучу товарларды сатып алууга жеткизгендер 31,1 % түзсө, 5,5 % респондент материалдык кыйынчылыкты сезбейт.

Таблица 2.30.

Үй-бүлөнүн материалдык акыбалы

Баалары	Кыргызстандын түндүк айылдарында
Жакшы	5,2%
Орточо	55,7%
Начар	30,4%
Абдан начар	8,7%
Баары:	100,0%

Таблица 2.31.

Респонденттердин бир айлык кирешеси

Сом/айына	Процент
5 миң сомго чейин	63,5
5 тен 10 миң сомго чейин	32,3
10 дон 20 миң сомго чейин	4,0
20 миң сомдон жогору	0,2
<i>Баары:</i>	<i>100,0</i>

Таблица 2.33.

Үй-бүлөнүздүн материалдык абалын баалаңыз

Көрсөткүчтөр	Саны	Процент
Акча тамак-ашка да жетпейт	417	23,2
Акча тамак-ашка жана күнүмдүү керектелүүчү буюмдарды сатып алууга гана жетет	677	37,6
Узак мөөнөттөгү пайдаланылуучу товарларды сатып алууга жетет	559	31,1
Материалдык кыйынчылыктарды сезбейбиз	107	5,9
Жооп бере албайм	29	1,6
Жооп берүүдөн баш тартуу	11	0,6
Баардыгы:	1800	100,0

Сурамжылоого катышкандардын 96,2 % өздөрүнүн менчик үйлөрүндө жашашат. Бир үй-бүлөөдө 3 мүчөгө чейин жашаган үй чарбачылыктардын саны – 8,8 %, 5 мүчөгө чейин – 38,4 %, 7 мүчөгө чейин – 36,7 %, 7 ден көп адам жашаган үй-бүлөөлөр – 15,9% ды түзөт. Калктын жашоо шартын жакшыртуу боюнча тийиштүү чараларды колдонуу (таза суу менен камсыздандыруу, жумушсуздукту жоюу, жакырчылыкты төмөндөтүү). Жер-суу ресурстарын пайдалануунун милдеттенмелери боюнча укуктук мыйзамдарды түшүндүрүү жана кооператив, ассоциация, жамааттардын уюштуруу иштери менен тааныштыруу. Айыл-чарбада жаңы ыкмаларды колдонуу жана малдын асыл тукумдуулугун жогорулатуу жана алардын санын көбөйтүү боюнча түшүндүрүү иштерин жүргүзүү. Бодо малды туура кароо боюнча жана сүтүн сапатын жогорулатуу боюнча иштерди үйрөтүү.

Айыл чарба азыктарын кайра иштетүү боюнча ишканаларды ачуу (жем, варенья, сок, колбаса иштетүүчү кичи ишканалар). Айыл өкмөтүнүн айыл-чарба тармактарынын негизги пайдалуу жактарын өнүктүрүү зарыл, анткени элдин начар турмушу жана калктын санынын азайышы азыркы учурда жогорудагы маселелерди чечүүнү талап кылат.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, Айыл өкмөтүндө жакынкы жайыттарга болгон оордук, начарлашы жана алыскы жайтарды жок дегенде жайында пайдаланбагандык, башкача айтканда байыраак чарбалар гана жайытка чыгып жайлоодо. Айыл өкмөтү үчүн айыл-чарбасында келечектүү жана жергиликтүү ресурстарды толук колдонууда кой чарбасын өнүктүрүү керек. Ал эми, алыскы жайыттарды колдонууда жолдорду оңдоо чоң мааниге ээ.

Чарбачылыктын жаңы түрлөрүн киргизүү үчүн жаңыча үгүтөө, окутуу чаралары жүргүзүлбөсө буга чейин жүргүзүлүп келген саясат айылдыктардын көңүлүн калтырган, маселен: ар кандай проценттеги кредиттердин таркатылышы (аны өз убагында кирешенин жоктугунан төлөй албай калып, жашап жаткан үйлөрүнөн да айрылгандар жок эмес); кооперативди кайрадан жандандыруу (биргелешип иштөөнү жөнгө салуу, кирешени табууну жана аны көзөмөлгө алуу, бөлүштүрүү); айылга керектүү жана айыл тургундарынын талаптарына жооп берүүчү кичи ишканаларды ачуу.

Демек, жергиликтүү башкаруу институтунун үлгүсүн тандоодо жана каржылык, укуктук базасынын түптөөдөгү такай өзгөрүүлөрдүн натыйжасы, өзүнүн тийиштүү милдеттеринин искусстволук аткарылышы, азыркы учурга чейин өнүгүүгө тоскоол болду. Мунун бардыгы, жергиликтүү деңгээлде жергиликтүү реформаторлор өз алдынча башкаруунун маңызын, өнүгүүнүн маанилүүлүгүн акырына чейин түшүнбөстүктөн келип чыкты.

Жергиликтүү башкаруу өзүнүн милдеттерин аткара албады, ага тынымсыз кызматкерлердин алмашуусунда региондордогу элдин жашоо-шартынын оңолушуна таасирин толук тийгизбегендиктен оң жолго түшө алган жок. Биздин оюбузча, мындай бийликтин алмашуусу, өлкөнүн чачырандылыгынан алгылыктуу жыйынтыктарга жетишүүгө мүмкүнчүлүгү жоктугунан болду. Анткени, өнөр жай жана айыл чарба тармактары талкалоого учураган, ошонун негизинде жергиликтүү бийлик күчтүү экономикалык базага ээ боло албагандыгы, иш менен камсыз кылуу, саламаттыкты сактоо жана башка социалдык маселелерди өз убагында чечүүгө тоскоол болгон.

3 БАП. КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ АНТРОПОСОЦИЕТАЛДЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨРГӨ ААЛАМДАШТЫРУУ ПРОЦЕССИНИН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

3.1. Ааламдаштыруу шартында калктын социалдык чыңалуу жана социалдык адаптация тенденциялары

Ааламдаштыруу шартында күтүлбөгөн социалдык-экономикалык, психологиялык, саясий жана маданий өзгөрүүлөр адам баласынын бүт жактан өзгөрүүсүн алып келди. Өзгөрүүгө дуушар болгон айыл жана шаар тургундары, ар кандай жаштагы, жыныстагы, социалдык катмарлардын жаны менен салттуу кубулуштарга болгон туруктуулугу, социалдык чыңалуунун «очогу» болгон калктын катмары аныкталат жана социалдык адаптация тенденциялары кеңири талданат. Кыргызстан боюнча жүргүзүлгөн статистикалык маалыматтар менен социологиялык изилдөөлөрдү жыйынтыктары салыштырылган талдоо жасалат.

Социалдык чыңалуу процесси калктын жашоого канааттанбагандыгынан, чыр-чатактардан келип чыгышын классик социологдор ар кандай ыкмалар менен түшүндүрүп келишкен. О.Конттун позитивдик социологиясы, Э.Дюркгеймдин түзүлүш-милдеттик жана аномия теориясы, К.Маркстын класстык күрөш теориясы, М.Вебердин «Түшүнүү» социологиясы. Демек, термин Т. Парсонс тарабынан иштелип чыгып, «социалдык чыңалдуу» - бүтүндүк, коомду тең салмактуулукта кармап туруучу, бирок системадагы тең салмактуулук жана бүтүндүк автоматтык түрдө өзү эле пайда болбойт. Ошол эле убакта белгилүү бир өзгөрүүнүн социалдык түзүлүш циклына баш ийет. Социалдык өзгөрүү негизинен эки вариантта каралат: биринчиден түзүлүштүн ичинде такай өзгөрүүдө болот, Парсонс мүнөздөгөндөй байланыштардын жана өндүрүүнүн тең салмактуулугунда бузулуулар болот. Экинчиден, жалпы системанын өзүндө ички – экзогендик, тышкы – эндогендик факторлордун негизинде өзгөрүүлөр жүрүп турат.

Э. Дюркгейм «социалдык чыңалуу» терминин социалдык байланыштардын ажырымында, баалуулуктардын багытын жоготууда, социалдык аномиянын өсүш процесстерин анализдөөдө колдонгон.

П. Сорокиндин социалдык конфликтер жана революция суроолорунун себептерин чечмелөөдө социалдык чыңалууну адамдардын жана социалдык топтордун негизги талаптарынын канааттангандыгынын деңгээли менен байланыштыргандыгына күбө болубуз.

Жаңы эркин базар экономикасы адамдардын ортосундагы айырмачылыктарда кирешедө, жаш курагы боюнча, диний, саясий көз караштардын, шаар менен айылдардын, аялдар менен эркектердин ж.б. ортосунда күч алды. Теңсиздиктин күч алышы коомдун туруктуулугуна коркунучтарды жана социалдык чыр-чатактардын пайда болушун алып келери шексиз.

«Цивилизация», «модернизация», «трансформация», «демократия», «глобализация», «вестернизация» кубулуштарынын айрым окуялары илимий милдет катары талкууга коюу максатын көздөйт. XXI кылымдын башында күнкорсуз, эркин «улут-мамлекет» болуп өнүгө баштаган кыргыз мамлекети үчүн өзгөчө маанилүү жана келечектүү маселе. Анткени, Кыргызстан «мамлекеттүүлүктүн» маани-маңызына жетүү аркылуу өз алдынча мамлекет катары жашоого «үйрөнүүсү» тажырыйбалык зарылчылыкка айланууда. Бул маселелер Батыштан башталган ааламдаштыруу (глобализация) жүрүшү, анын цивилизациялар менен алакасы, мамлекеттүүлүкө тийгизген таасири сыяктуу толгон-токой тагдыр чечээр маселелер менен чиеленишкен. Батыштан кара тумандай каптап келе жаткан ааламдаштыруу жүрүшү цивилизациялардын, мамлекеттердин, улуттардын өз ара мамилесине, эрегишүүсүнө же шериктештигине таасирлеринин түрлөрү кийинки кезде дүйнөлүк ойчулдар тарабынан кеңири талкуланууда⁸⁸.

«Коомдорду жаңыланышуу жөнүндө бардык өлкөлөр батыштын баалуулуктарын сөзсүз кабылдайт жана мунун өзү «тарыхтын бүтүшүн» же либералдык демократиянын дүйнөдө жеңишин салтанаттайт. Мурун батыштын баалуулуктарынын жапырт тарашына советтик коммунисттик идеология тоскоолдук болгон. Анын жеңилиши менен дүйнөнү батышташтыруу (вестернизациялоо) жолунда бир да күч калган жок»,⁸⁹-деп Ф. Фукуяма баяндаган. Бирок, жогоруда келтирилген көз караш чындыкка жакындабайт. Дагы да болсо, евроордо («евроцентризм») көз карашынын өлөөр алдындагы жанталашкан аракетин экендигин тарыхтын жүрүшү жана көп ойчулдардын пикири далилдөөдө. Азырынча дүйнөнүн мындан ары цивилизациясынын өнүгүшүнүн үч багытын аныктоо аракети болууда.

1) Дүйнөнүн жалпы өнүгүшүн талкулоо. Эгерде XX кылымдын 50-60-жылдарында эле улуу аалим-социолог Питирим Сорокин келечекте капитализм менен социализмдин ордуна алардын экөөнөн тең айырмаланган интегралдык коом болоорун теориялык жактан

⁸⁸ Исаев К. . «Цивилизация жана мамлекеттүүлүк: өз ара калыптанышы жана өнүгүшү». - Б.: 2003. макаласынан кесири колдонулду.

⁸⁹ Фукуяма Ф. Конец истории? // Философия истории. Антология. -М.: Аспект. Пресс, 1994, с.290-291.

көрсөткөн.⁹⁰ А. Тоффлер⁹¹ дүйнөдө үчүнчү толкундун жүрө баштаганын, жер жүзүндө жаңы цивилизациянын пайда боло баштаганын жарыялаган «Начало новой цивилизации-единственный и обладающий наибольшей взрывчаткой силой факт времени, в котором мы живем. Это центральное событие, ключ к пониманию времени, следующего за настоящим. Человечество ждет резкие перемены. Оно состоит перед глубочайшим социальным переворотом и теоретической реорганизацией всего времени. Не различая еще отчетливо этой потрясающей новой цивилизации, мы с самого начала участвуем в ее строительстве».⁹² Ушунчалык кеңири өлчөмдөгү тарыхый жарылуу дүйнөлүк цивилизациялык картасын кайра түзүү менен байланышып, чыгармачылык лидердин борборун алмаштырууга тете жана ХХI кылымдын башынан кеңири жайыла баштаган ааламдаштыруу жүрүшү менен толук үндөш.⁹³

2) Цивилизациялардын кагылышы. «Конфликт цивилизаций разворачивается на двух условиях. На микроуровне группы, обитающие вдоль линий разлома между цивилизациями, ведут борьбу, зачастую кровопролитную, за земли и власть над другом. На макроусловие страны, относящиеся к разным цивилизациям, соперничают из-за влияния в военной и экономической сфере, борются за контроль над международными организациями и третьими странами, стараясь утвердить, собственные политические и религиозные ценности».⁹⁴ С.Хантингтондун идеялары цивилизация теоретиктерине чоң чуу салды, анын пикирлерин катуу сынга алгандар көбөйдү.⁹⁵ Ага ачык мисалдардан болуп, 2001-жылдын 11-сентябрдыга Нью-Йорк шаарында болгон трагедиялуу окуяны-цивилизациялардын-христиан дини менен ислам дининин кагылышы катары баалагандар да болду. Чындыгында бул байчылык менен жардычылыктын кагылышы, дүйнөдөгү «алтын өлкөлөрдүн» орноткон теңсиздикке,

⁹⁰ Сорокин Питирим. Главные тенденции нашего времени. Перевод с англ.-М.: «Наука», 1997.

⁹¹ Алвин Тоффлер-XX кылымдын акыркы чейрегинде дүйнөлүк социалдык илимдерде футуролог (келечектегини алдын ала айтуучу) катары кесири маалим болгон, Нобель сыйлыгынын ээси. Эмгектери-«Шок от Будущего», «Третья Волна», «Смена власти», «Война и Антивойна».

⁹² Тоффлер А. Третья волна. Пер. с англ.-М.: «Аст», 1999, с. 31-32.

⁹³ Исаев К. «Цивилизация жана мамлекеттүүлүк: өз ара калыптанышы жана өнүгүшү».-Б.: 2003. макаласынан кесири колдонулду.

⁹⁴ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций.// Полис.1994, №1. с. 44.

⁹⁵ «Батыш калган дүйнөгө каршы», «ааламдык саясаттын негизги көрүнүшү катары-цивилизация аралык согушка чакырган», «батыш дүйнөсүн бириктирип, ага жасы идея берүү-С.Хантингтондун идеологиялык аракети», ж.б.д.у.с. сын пикирлер дүйнөлүк илимий басмаларда күч алууда.

акыйкатсыздыкка каршы күрөшүүнүн бир, олдоксон, келечексиз аракетин деген пикир көп жактоочуларды табууда. XXI кылымдын башында дүйнө кабылган адилетсиздикти жоюунун, жер жүзүндөгү бардык элдерге бакубат турмушту камсыз кылуу «согуш», «террор», «ырайымсыз кагышуу» аркылуу эмес, өз ара жардамдашып өнүгүү, бай өлкөлөр жарды өлкөлөр менен байлык бөлүшүү аркылуу мүмкүн экендигин ааламдаштыруу маселелерин талкуулаган БУУ Бразилиядагы (1993), Түштүк Африкадагы (2002) эл аралык конференциялар, ошондой эле Пол Кеннединин, Арджун Макхиджанинин илимий изилдөөлөрүндө ишенимдүү сунуштар бар.⁹⁶

3) Батыш жана Чыгыш цивилизациялары менен байланышкан. Жүздөгөн жылдар боюу Батыш цивилизациясы жер жүзүндө үстөмдүк жасап, анын баалуулуктары, эрежелери, ченемдери, тартиптери бардык чөлкөмдөргө, аймактарга ар кандай ыкмалар жайылтылып келген. Ошого карабастан атамзамандан бери эле маданият чөйрөсү жуп бөлүнүп келген: Батыш жана Чыгыш руханийликтин эки түрүн; көз караштын эки калыбын; маданияттын эки курамын көрсөтүп келген. Батыш дүйнөнү өздөштүрүүнүн техникалык негизинде, Чыгыш-адепдиндик негизде өнүктүрөт; Батыш-жаңы технологиянын демилгечиси, Чыгыш-руханийликтин демилгечиси.⁹⁷ Чыгыш менен Батыштын башынан болгон карама-каршылыгы К.Ясперс⁹⁸ белгилегендей ар кандай түрдө бүт дүйнөнүн узун тарыхында дайыма коштолуп келген.

Кыргызстан XX-кылымдын башында көчмөн, колониалдык, социалистик жашоону басып өтүп, совет империясы кулагандан кийин өз алдынча, бирдиктүү мамлекет катары өнүгүүгө тарыхый мүмкүнчүлүккө ээ болду. Андыктан башка постсоветтик мамлекеттер менен бирге Кыргызстанда А. Тойинбинин⁹⁹ эмгегинде негизги маңызы болгон «чакырык-жооп» аттуу макросоциологиянын концепциясы менен татыктуу кыймылдоонун мүмкүнчүлүктө өнүгүүгө сейрек жолдор ачылды.

Убакыттын чакырыгынын жыйындысы төмөнкүчө: «вызов ударов» («урулуу чакырыгы»), «вызов давления» («кысылуу чакырыгы»), «вызов ущемления» («кемсинтүү чакырыгы»). Биздин көз карашыбызча, убакыттын чакырыктарына ийгиликтүү жооп табыш

⁹⁶ Кеннеди Пол. Вступая в двадцать первый век: перевод с англ.-М.: «Весь Мир», 1997, с. 480. Макхиджани Арджун. От глобального капитализма к экономической справедливости. Устранение от мировой экономической системы нищеты, насилия, и ухудшения окружающей среды.-Новосибирск, 2000. с. 217.

⁹⁷ Исаев К. Кыргызстан кылымдар тогошкондо.-Б.: 2002, 12-23-б.

⁹⁸ Ясперс К. Смысл и назначение истории.-М.: «Республика», 1993, с. 121.

⁹⁹ Тойинби А. Дж. Постигание истории. Сборник. Пер. с англ., М.: Прогресс, 1991, с. 106-142.

үчүн Кыргызстандын азаттык жолунда өнүгүүсүндө модернизацияны экономикада, саясатта, социомаданияттык аймакта ийгиликтүү иш жүзүнө ашыруу, андан тышкары ааламдаштыруу түзүлүшүндө татыктуу өнүгүү, европа-чыгыш цивилизациясынан бөлүп ала албаган кыргыз цивилизациянын өнүгүүсүн татыктуу камсыз кылуу, милдеттер турат.

Өнүгүүнүн башында Кыргызстан модернизациянын америкалык жана батышевропалык классикалык модели менен өнүгө баштады.

Биринчи капиталды топтоо коллективдүү чарбалардын талкаланышына жана мамлекеттик коомдук менчиктименчиктештирүүнүн жыйынтыктарынан өтө тездик менен кадам шилтеди. Булар социалдык коомдун дифференциациянын өлчөмдөрү өзгөрдүү менен бирге байлардын аз бөлүгү жана кедейлердин көп бөлүгү пайда болду. Менчиктештирүүнүн купондору канааттандыралык жыйынтыктарды бере алган жок.¹⁰⁰ Базар экономикасынын мамилелери тереңдеп, коомду трансформациялаштырууда жана жеке аң сезимге анын принциптери эрежелери шаардыктардын жана айылдыктардын жашоосунун элесине айланды.

Кыргызстанда глобализациянын талаптарын камтыган жаңы программа «Кыргыз Республикасын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негизи» кабыл алынды.

1993-жылдан баштап постсоветтик өлкөлөрдө глобализация менен демократиянын баалуулуктары кирип келди. Адамдарга бири-бирине карама-каршы багыттагы умтулуулар таандык келет. Адамдар коопсуз болгусу, ошол эле учурда керт башынын эркиндигине умтулуп, ошол эле мезгилде социалдык тендикти талап кылышат. Демократия-ишенимдүү принциптерге таянып, өзүнөн-өзү иштеген машина эмес. Демократиялык коом сабырдуулукту көрсөтүүгө жөндөмдүү, чыр-чатактардын болушун туура түшүнгөн атуулдардын колдоосуна муктаж.

Демократиялык коомдогу чыр-чатактардын көбү «акыйкат» менен «катачылыктын» ортосундагы жөнөкөй кагылышуу эмес, демократиялык укуктар менен коомдук приоритеттерди талдоодогу кагылыш экендигине маани бергендери оң.

Демократияда убада жана чакырык бар. Ошондой эле, эркин адамдар жеке эркиндикке, экономикалык мүмкүнчүлүктөр менен социалдык адилеттикке умтулууларын канааттандырууга кызмат кылуучу биргелешкен эмгекке өзүлөрүн өзүлөрү башкара алышат

¹⁰⁰ Исаев К. Моя свобода-Моя гордость (Пособие для изучающих социологию). - Б.: 2001. с. 144.

деген убада бар. Себеби, демократиялык иштердин ийгилиги башка жакта эмес, адамдардын өзүнө байланыштуу.

Глобализация (ааламдаштыруу) - бул жашоонун эволюциясы. Дүйнө жүзүндөгү мамлекеттер бири бири менен экономикалык, саясий-социалдык, маалыматтык жактан тыгыз байланышта. Кээ бир авторлордун айтуусу боюнча глобализация маданияттын, улуттук өзгөчөлүктөрдүн гомогенизациясына айландырууда. Башкалары болсо глобализация эч кандай дүйнө жүзүн бир калыпка сала албайт, себеби, ар бир элдин тарыхый тажырыйбасы жана маданий эстеликтери ар башка. Ал эми, так ошол тарыхый тажырыйба жана тарыхый эстеликтер улуттук өзгөчөлүктүн таянычы, тиреги.

Демек, глобалдуу интеграция жана глобалдуу башкаруу - маселелүү суроо болуп жатат. Азыркы глобалдуу саясатта эл аралык коомдо мамлекеттер арасында адамдар, товарлар, билимдер, кызматтар, жаңылыктар, ишенимдер, курал-жарактар, кылмыштар, наркотиктер жана аба ырайынын булганыштары ж.б. жалаң чек аралар аркылуу өтөт.

Социалдык чыңалуу феноменинин коомдогу негизин социалдык конфликттерге маани беришибиз керек. Негизинен социалдык чыңалуу жаңы менен эскинин кагылышуусунун жыйынтыктарынын негизинде пайда болот. Социологиялык бир топ изилдөөлөрдүн жыйынтыктары, ыкмалары жүргүзүлүп жаткан социалдык өнүгүүнүн жана мамилелердин түрлөрүнүн шкалага бөлүүгө аргасыз болушту. Төмөндө социалдык чыңалуунун деңгээлин баалай турган жалпы шкала көрсөтүлгөн.

1,00 – социалдык чыңалуунун максималдуу деңгээли, эреже катарында карама-каршы тарапка ачык түрдө көрсөтүлгөн жүрүш-туруш жана зордуктоо жолдорун колдонуу.

0,800 - демонстрация, иш таштоолор, жолго чыгуулар, чакырыктар жана башка компромистик мүнөздөгү жүрүм турумдар.

0,600 – ачык эмес демонстрациялык конфликттер. Мындай абалда калктын жогорку саясатташуусу, жашоо деңгээлдин төмөндөө абалы, карама-каршы маалыматтардын жана ушактардын санынын көбөйүшү.

0,400 – жашыруун чыңалуу. Жашоо деңгээлинин төмөнөшүнө жалпы канааттанбоо, бийликтин чечимине ачык каршы чыгуулар, алардын кыймыл-аракетине терс талкуулар.

0,300 – жалпысынан калк бир канча деңгээлде жашоо деңгээлине жана өздөрүнүн финансылык абалына, мамлекеттик экономикага канааттанган социалдык-экономикалык кырдаалга жана бийликтин кыймылына анчалык деле канааттанбагандык байкалбайт.

0,200-0,150 – болушунча төмөнкү деңгээлдеги чыңалуу. Биздин жүргүзүлгөн социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарында чагылдырылгандай, бүгүн биздин коомубузда социалдык чыңалуунун жетишээрлик деңгээлде, мисалы 0,450-0,650 балл.

Жогорудагы маселелерге байланыштуу Бишкек шаарынын айланасындагы жаңы 18 конуштан 1000 респондент сурамжылоого алынган. Биздин жаңы конуштарда жашаган жарандарды сурамжылоого алганыбызда 55 % респондентти «эртенки күнгө болгон кооптуулугун» көрсөтү. Ал эми 24,7 % сурамжылоого катышкандар эртенки күнгө болгон коопсуздугун эч качан коргобойт деп белгилегендерди өзгөчө 35 жаштан 60 жашка чейинки респонденттер түздү. Алардын 15,9 % эркектер түзүшсө, 23,3 % аялдар кээде эртенки күнгө болгон коопсуздугуна ишенишсе, кээде ишеним жокко эсе.

65,5 % респондент келечекке «кубануу жана үмүт» менен карашат. 23,6 % мындай маанайды кээде гана сезишсе, 4,2 % такай депрессиялык абалда жүрүшөт жана эч качан кубануу, үмүт сезимдерин акыркы мезгилдерде сезишкен эмес.

Сурамжылоого катышкандардын 37,4 % «бейпилдикте» жашашса, ар дайым 28,7 % бейпилдик абалда, 22,9 % мындай абалды кээде гана болушат. 6,3 % эч качан бейпилдик жашоодо жашай элекпиз деп жооп беришти.

Ар дайым «туруксуздук» сезимин 14,6 % респондент сезсе, кээде - 41,2 %, сейрек – 24,3%, эч качан 12 % сурамжылоого алынган жарандар белгилешти. Бул суроого 8 % респондент жооп берүүдөн кыйналышты.

Сурамжыланган жарандардын 44,4 % ар дайым «коркунуч» сезимин сезишсе, 21,8% - кээде кезиктиришет, 11,8 % сейрек мезгилде, мындай сезимде эч качан болбогондордун көрсөткүчү 21,6 %.

Коомдогу болгон окуяларга 15,7 % респондент ар дайым «кыжырлануу» менен кабыл алышат. Ошону менен бирге Октябрь жана Свердлов райондорунда салыштырмалуу Биринчи май жана Ленин райондоруна караганда кыжырлануу азыраак. Демек, жаңы конуштардын түштүк аймагында жашаган жарандардын кирешеси, түптөлүшү жана коммуникациясына караганда, аймактар катмарларга бөлүнө баштаган. Даагы бир себептеринин бири катарында түндүк жакта жашаган жарандардын кыжырлануусуна саясий окуялардын башталышынын территориясы ошол аймактарда жайгашкан. Сурамжылоолордун жыйынтыктарында чагылдырылгандай, борбордун Октябрь жана Свердлов райондору саясий туруктуулукту сактап келет, анткени 37,2 % кээде же сейрек учурларда кыжырлануу сезимдерине кабылышат.

Изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөндөй 38,8 % респонденттин жашоосун «эртеңки күндө эмне кылаарын билбей, дендароо» сезимдери коштоп келет, мындай сезимде сейрек учурларда 10,9%, кээде – 30 %, эч качан – 15 %, жооп бере албагандарды – 5 % түздү.

Жаңы конуштардын жашоочуларынын сурамжылоого катышкандарынын 17,8 % - мындай жашоодон ар дайым «чарчагандарын» белгилеп өтүштү, кээде – 39,2 %, сейрек чарчагандар – 26 %, эч качан «чарчоону» билбегендер, болгону 12,2 %, 4,8 % - жооп бере албагандардан турду. Алардын ичинен 9,2 % аялдар жашоосунан чарчашса, 39 % эркектер кээде жана сейрек мезгилдерде жашоосунан чарчашат.

Респонденттердин жашоого болгон «ачуулануу» сезимин ар дайым – 19,2 %, кээде – 28,9 %, сейрек – 29,6 %, эч качан – 14 %, жооп берүүдөн кыйналгандар – 8,3 % түздү. Анын ичинен ар дайым ачууланган эркектер 10,2 % түзсө, 25,8 % аялдар кээде же сейрек ачуулангышат.

Жарандардын эмоциалык абалына таасирин тийгизүүчү факторлор:

- Материалдык каражаттын жетишпегендиги - 92,8%;
- Өлкөдөгү саясий абалдын туруксуздугу - 78,4%;
- Өлкөдөгү абал начарлап кетет деген коркунуч - 39,3%;
- Улут аралык карым-катнаштын курчүшү - 39,1%;
- Аймактар аралык конфликтер - 39%;
- Турмуш шартынын төмөндүгү - 37,2%;
- Жумушсуздук абал - 37,4%;
- Үй-бүлөдөгү абал - 17,3%;

Жогоруда келтирилген изилдөөнүн жыйынтыктары чагылдырылгандай, өлкөдөгү саясий кырдаал калктын эмоциялык абалына таасирин тийгизбей койбойт. Эгерде, Дж. Дэвистин революция теориясына кайрыла турган болсок, Адам баласынын өзүнүн абалына болгон кыжырлануусу качан турмуш тиричилигиндеги жашоосу ар дайым кыйынчылыкта болсо жана жашоо деңгээлинин начарлашы келгенде пайда болот. Демек, изилдөөгө камтылган жарандардын баардыгы өздөрүнүн жашоосундагы эмоционалдык абалына жараша баа беришти. Негизинен үй-бүлөдөгү кыжырлануу сезимдери материалдык каражаттын аздыгынан, өлкөдөгү саясий абалдан, турмуш тиричилигинин начарлашынан.

Сурамжылоого катышкандардын 2010-жылдагы өздөрүнүн жашоосуна болгон канааттануусу шаарлар жана айылдар боюнча анча

деле чоң айырмачылыктарды көрсөткөн жок. Жашоого канааттанышым мүмкүн деген респонденттер 39,7 % түзсө, жашоо деңгээлине анча деле канааттанбагандар 28,2 %, жооп бере албагандар – 16,7 %, толук канааттангандар – 8,8 %.

Таблица 3.18.

Респонденттердин жашоо деңгээлине болгон канааттануусу

	Шаарлар	Айылдар	Баардыгы
Толук канааттанам	9	8,3	8,8
Канааттанышым мүмкүн	39,4	40,8	39,7
Жооп бере албайм	16,6	17	16,7
Анча деле канааттанбайм	27,9	29	28,2
Таптакыр канааттанбайм	4,6	3,7	4,4
Жооп берүүдөн баш тартуу	2,5	1,2	2,2
Баардыгы	100	100	100

Изилдөөнүн процессинде адамдардын мамлекет болгон байланышында үч түрлүү стратегиялык жүрүш-турушу пайда болду:

- баардыгын мамлекет багыш керек, минималдуу талаптардын деңгээлине мамлекет социалдык гаран болуп бериш керек;

- тең салмактуулук, адам өзүн-өзү камсыздоо керек, бирок мамлекет ар бир жарандын жашоо минимумуна гаран болуп бериш керек;

- өз алдынчалуулук, ар бир адам өзүн-өзү камсыздоо керек (табыгый жаратылыштардан сырткары, мунжулук ж.б.).

Социалдык чыңалуу коомдогу болуп жаткан процесстерге байланыштуу болгондуктан, Кыргызстандын жарандарынын чыңалуу абалы жогорку деңгээлде. Ааламдаштыруу шартында социалдык адаптация жарандардын жаш-курагына, улутуна, жашоо деңгээлине жана жынысына көз каранды экендигин изилдөөнүн жыйынтыктары чагылдырды.

3.2. Кыргыз Республикасындагы социомаданий интеграцияга ааламдаштыруунун тийгизген таасири

Дүйнөлүк, улуттук жана аймактык деңгээлде коомдук өнүгүүнүн маселелерин талдоо жана тажырыйбада иш жүзүнө ашыруу, жашоонун агымына жараша талаптандыруу жергиликтүү өз алдынча башкаруу субъектиси менен түздөн-түз байланышта. Анткени, тарыхый өнүгүүдө

социалдык жүрүштү тездетүүгө жана маселелердин жүрүшүн бирдиктүү кароого, чечүүгө, маңызына жеткире аткарууда жергиликтүү башкаруунун оорду абдан чоң. Ааламдык өзгөрүүлөр жергиликтүү элге тийгизген таасири, кабылдашы жана бейпилдик жашоо шартынын деңгээли менен өлчөнүп жаткандыгын социология илими далилдеп келет.

Башкаруунун сапаты жергиликтүү элдин ден-соолугу жана жашоо шарты менен аныкталат. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу социалдык институт катарында сапаттуулуктун көрсөткүчтөрү төмөндөгү чен-өлчөмдөр менен чектелет: калктын туулгандыгы, өлгөндүгү, өмүрдүн узактыгы, никеге туруу, ажырышуу, киреше деңгээли. Бул көрсөткүчтөр боюнча так маалыматты жана анын сапатына жоопту милдетин жергиликтүү өз алдынча башкаруу институту алышы керек жана ушул индикаторлорду башкарууда кеңири колдонууну сунуштоо талапка ылайык. Анткени, азыркы цивилизациялык шартта башкаруунун сапатын, деңгээлин жана кандай кемчилиги бардыгын Эл аралык стандарт менен салыштырып, талдап билүүгө чоң жардам берет. Демек, Кыргызстандын шартында жергиликтүү бийликтин азыркы учурдагы кызматкерлеринин саналып өткөн индикаторлор менен тааныштыгы да жок десек жаңылышпастырбыз. Жергиликтүү өз алдынча башкарууну социологиянын объектиси катары бир нече айыл өкмөттөгү элдин пикирин билүү максатында жүргүзүлгөн сурамжылоолордун жыйынтыктары далил боло алды.

Кыргызстан өз алдынчалыкка чыкканы бир топ маданий имараттарын жана китепканаларын жоготууга учуратып, калк арасында пропаганда, оюн-зоок программалары жокко эсе, көңүл ачуулар ааламдаштыруунун шарданы менен башка маалыматтык технология булактарына сугарыла баштады. Мамлекет тарабынан бюджетти өнүктүрүү боюнча акча каражаты жылдан -жылга азайууда. Алсак, маданият тармагына бөлүнгөн акча каражаты 2005 – жылы 3 % түзсө, 2009-жылы 2,8 % түздү. Төмөндөгү таблицадан карасаңыз болот.

Кыргыздын каада-салты, үрп-адаттары кандайдыр бир мезгилдин, жаратылыштын жана аба ырайдын кубулушу, абалы менен байланыштуу. Мындай көрүнүш кылымдардан, ата бабалардан бери келе жаткан эреже катары Эл арасында сакталып муундан муунга өтүп келүүдө. Ошол жакшылыкка жышаан болгон «Нооруз» майрамы да акыркы 20 жылдан бери мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлде майрамдалып келе жатат. 70 жылдык Советтер бийлигинин бийлөөсүндө калган Кыргыз Республикасы ортодо «Нооруз»

майрамын майрамдамак тургай, мындай майрам жөнүндө да кабарыбыз жокко эссе болгон, башкача айтканда унутта калып бараткан. Советтер Союзу тарагандан кийин, Кыргыз Республикасынын Конституциясында «Нооруз» майрамы улуттук деңгээлдеги майрам катарында кабыл алынды.

Акыркы жылдарда Кыргызстанда жана Түрк тилдүү мамлекеттеринде бул майрамды даңазалоо менен тосууда. Нооруз фарсий тилинде «Нов»- жаңы, «руз» күн дегенди билдирет. Түрк тилинде жаңы жылдын - «биринчи күнү» дегенди билдирет. Ата - бабаларыбыздын айтуусу боюнча ушул Нооруз күнү Кут тоосунун үстүнө барганда «кыян суу тартылып Нух пайгамбар өзүнүн үйбүлөсү, мал жаны, менен аман эсен кемедең түшкөн деп айтылат. Түпкү маңызынын биринде байыркы эски табият өлүп, кайра жаңы жаралуу процесси да камтылган. Мындай жок болуп барып, кайра жаңы жаралуу процестин терең мааниси «эски күнөөлү табият өлдү, эми Кудайда баары жаңы» дегенди билдирет.

Нооруз майрамын эзелтен эле Жаңы жыл башталгандан кийин үчүнчү айдын 21 де белгилеп келишкен. Анткени Күн менен Түн тенелип, жаңы күн жаңы жакшылыктарды, таарындардын таарынычын жазган жана ынтымакка чыкырган жакшы өбөлгө катары белгиленип келет. Бул күнү Адам баласы гана жаңырбастан, жаныбарлар жанданып, жер жашылданып баштайт. Бул Чыгыш майрамы кыргыз эли үчүн – үй-бүлөнүн бейкутчулугун, укум-тукумду сактап калу жана малдан башын көбөйтүү (жазында - туут башталат) болуп эсептелет.

Кыргыз эли «Нооруз» майрамын тез, жан дили менен кабыл алып алды. Себеби, бул майрам түрк элинин, Чыгыштын майрамы кыргыз элинин канына сиңип калгандыктан бат кабыл алынды. Ошону менен бирге колдонулбай келген тамак-аштардын, ырым – жырымдардын, улуттук кийимдин жана маданий мамиленин да деңгээли бир нече баскычка көтөрүлдү. Бул майрам адамдарга психологиялык жактан оң таасирин тийгизе алды. Мисалы: бири-бирине болгон бейпилчилдикти, сүйүүнү, камкордукту жана кечиримдүүлүктү ж.б. үйрөнө алдык, айрыкча жаштар.

Нооруз майрамынын жышаанасы менен Адам баласы Адамга гана эмес жаратылыш менен байланышты чымдоону, урматтоону аны баалай билүүгө аракет жасайт. Жаратылыштын, Адам баласынын улуулугуна баа берүүгө дагы бир жолу моралдык жактан түрткү берет.

Көз карандысыз социологдордун тобу тарабынан Бишкек шаарында 2009-жылы «Нооруз» майрамын майрамдоо тууралу атайын социологиялык изилдөө жүргүзүлгөн. Бул маселе атайын илим

тарабынан сейрек изилденип келет. Түрк тилдүү элдер үчүн каралып жаткан маселе алардын бири-бири менен болгон мамилесин чыңдоодо абдан чоң ролду ойнойт. Андыктан, коомдук пикириди билүү үчүн атайын социологиянын ыкмаларын колдонуу менен социологиялык изилдөө жүргүздүк.

Методология. Жыл өткөн сайын Адам баласынын психологиясы, моралдык-материалдык абалы да өзгөрүүгү дуушар болот. Ошондуктан, ар дайым илимий изилдөө жүргүзүү замандын талабы. Социологиялык изилдөөнүн максаты «Нооруз» майрамы тууралуу кыргыз элинин маалыматтуулугун, кандай деңгээлде кабыл алынышын, келечек маселелерин изилдеп аныктоо. Изилдөөнүн объектиси: Бишкек шаарынын тургундары жана майрам күнү борбор калагаа келген коноктор сурамжылоого катыша алышкан. 16 жаштан өйдөкү Кыргыз Республикасынын жарандары сурамжыланды баардыгы 1200 адам.

«Нооруз» майрамы кайдан келип чаккан жана кимдерге тиешелүү? деген ачык суроонун жоопторун төмөндөгү диаграммадан карасаңыз болот. Демек, коомчулук «Нооруз» майрамынын тарыхын ар кандай деңгээлде билишет. Эзелтеден эле кыргыздарга тиешелүү майрам деп 21 % респондент жооп берсе, 23 % түрк тилдүү элдерди деп эсептешсе, 35 % Чыгыш элдеринин, жалпы эле мусулмандардын майрамы, 7 % тарыхы тууралуу билишпейт. Билбегендердин арасында 57 % жаштар түздү. Андыктан билим берүү тармагында да «Нооруз» майрамы жөнүндө маалыматтарды кеңири берүүнү талап кылат.

Сиздин оюнузча Бул майрамдын мааниси эмнени чагылдырат? деген сурообузга респонденттердин 35 % жаңы жылды элестетишсе, 48 % мусулмандардын майрамы деп жооп беришти жана 17 % респондент жаздын келишин элестетет.

Дүйнө жүзү майрамдап келе жаткан жаңы жылдан (31-декабрь) «Нооруз» майрамы эмнеси менен айырмаланат жана кайсынысы Сиздин үй-бүлөө үчүн өзгөчө майрам болуп саналат деген суроолорго респонденттер төмөндөгү жоопторду беришти. Жаңы жылды орус калкына кошулгандан бери белгилеп, үй-бүлөлүк салтанатка айландырып алганбыз жана календарь боюнча да жыл аягы-жыл жаңырат. Ал эми «Нооруз» майрамы да акыркы жылдары үй-бүлө, тууган, коллектив арасында шандуу майрамдалат жана Чыгыш элинин календары боюнча Күн менен Түндүн теңелгени. «Нооруз» майрамын үй – бүлөөсү менен 26 % респондент ыйык майрам катары эсептешсе, 34 % жаңы жылды бийик баалайт, ал эми 33 % сурамжылоого катышкандардын оюу боюнча эки майрамды тең бирдей майрамдашат.

Диаграмма 3.1.

«Нооруз» майрамынын тарыхы

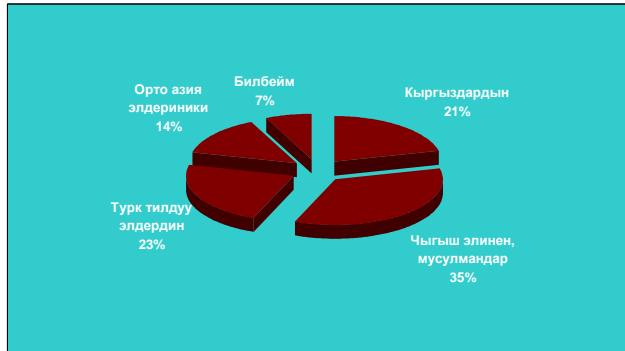
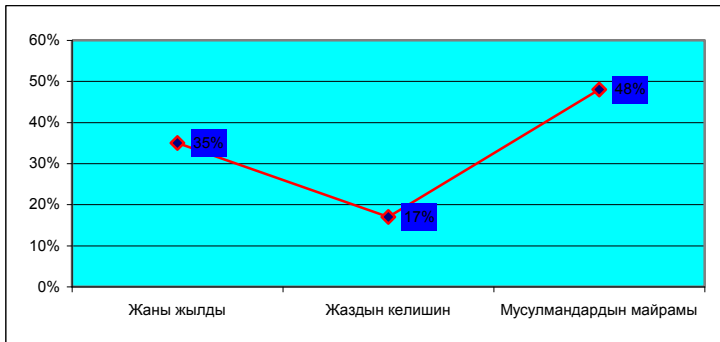

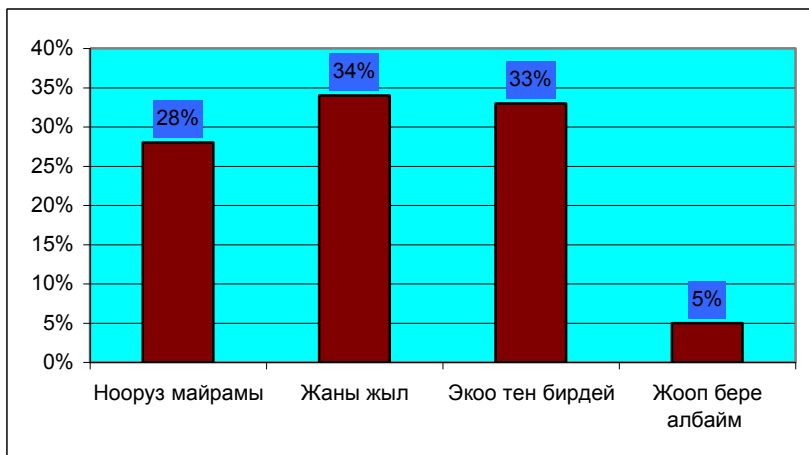
Диаграмма 3.2.

«Нооруз» майрамынын мааниси

«Нооруз» майрамы менен эмнелерди билип алдыңыз? деген сурообузга сурамжылоого катышкандардын 22 % улуттук түрлүү тамак-аштарды үйрөнсө, айрымдары ыйык болгон сумөлөктү бир жылда бир жасаларына жана анын даамдуулугуна тамшанышты. 20 % респондент кыргыз улутунун кандай деген кооз, кайталангыс оюулары түшүрүлгөн кийимдерине тамшануу менен жооп беришти. Айрымдары кыргыздын бооз үйүн көрбөгөндөр майрамдын шаанасы менен 16 % жакындан көрүп алууга мүмкүнчүлүк алганына ыраазычылык билдирип жатышты. Кубанычы ичине батпагандар 8 % жооп берүүдөн баш тартышты жана жооп бере албай койушту.

Диаграмма 3.3.
Кайсыл майрамды жогору баалайсыз

Нооруз майрамы жаңы ырыс тосуп, жаңы үмүт, жаңы тилек кылган Улуу жана таза, Ыйык Рухтун күнү болгон соң, бул майрамды тазалыктын, жаңылануунун, табигаттын ыйык күнү. Ошол себептен, мамлекеттик деңгээлде майрамдалып, ар бир район, шаардын аянтында улуттук мурасты чагылдырган параддар, концерттер, оюндар жана эң балу болгон сөмүлөк тамагы даярдалып, кары-жашы дебей шаңдуу майрамдашат.

Бул - журт биримдигин, эл ынтымагын бириктирген, жарыя-чакырган майрам. Мындай майрамдын таасири астында улуттук мурасты чындоого, анын маани-маңызын кеңири илимий деңгээлде изилдөөгө жана ааламды глобализация саясаты каптап жатканда иденттүүлүк маселесин чындоого абдан чоң өбөлгө болот. Андыктан, ушул сыяктуу илимий изилдөөлөр түрк тилдүү элдердин арасында кеңири жүргүзүлсө мындан да изилденбеген маселелер чыгат эле.

Кыргызстанда дин маселесинин азыркы учурдагы абалы, анын дүйнөлүк саясатка жана эл аралык мамилелерге тийгизген таасири, анын ичиндеги агымдар жана багыттар, деструктивдүү көрүнүштөр, аларды шарттаган себептер жетиштүү изилдене элек. Бул багытта айрым макалалар, брошюралар жарык көргөн менен фундаменталдуу изилдөөлөр жокко эсе. Коомдук гуманитардык илимдерибиздеги бул кемчиликтерге Республикалык масштабта көңүл булурбаса, кагаз гана бетинде калууда. Мамлекет менен диндин ортосундагы мамилелерден

тартып, исламдын дүйнөдөгү азыркы учурдагы абалын, анын ичиндеги экстремисттик көрүнүштөрдүн пайда болуу себептерин терең ачып берүүчү материалдыр жокко эсе. Ушундай кырдаалда дин маселелери жаштарга түздөн-түз таасирин тийгизбей койбойт.

Акыркы убактарда Батышта, АКШда ислам динин ичтен да, сырттан да бөлүп жарып, анын агымдарын, багыттарын көбөйтүп, аны экстремисттердин, эл аралык террористтердин дини катарында көрсөтүү аракеттери болуп жаткандыгы эч кимге жашыруун эмес. XX кылым идеологиялардын күрөшү болсо, XXI кылым диндердин айыгышкан күрөшү менен айырмаланат деп божомолдогондор да чыгууда. Америкалык профессор С.Хантингтон өзүнүн «Столкновение цивилизаций» деген эмгегинде аны илимий жактан негиздөөгө да аракеттенген.

Кыргызстанда 3718 диний уюм, миссионерлер катталгандыгы, 1991-жылкы Мыйзамдын өтө жумшак кабыл алынып калгандыгы. Чындыгында ошол мезгилде кемчилик болгон. Айрым мамлекеттерде динге тыюу салуулар бар экен. Биз да алардай мыйзам менен чектесек, өздөрүндө болот да, жок адам укугун бузбагыла дешип бизге тыюу салган күчтөр болууда. Кыргызстанды андай сыноо талаасына айландырбайбыз. Жаңы Мыйзам кабыл алынып калса, бул жагдайдагы иштерибиз бир топ алга жыла турган өзгөрүүлөр бар ¹⁰¹.

Ош облусу боюнча 7 райондо 590 мечит, 16 медресе, 1 ислам институту катталган ¹⁰².

- Жогорудагы көрсөткүч аймактагы мектептердин санынан да ашып түшөт. Окуучулар агартуу мекемелерине караганда диний жайларга көбүрөөк каттап калышты, ал жактарда эмнелерди окутуп жатышат.

- Облустук бийлик материалдык-техникалык базасынын жоктугуна, кадрлардын сабатсыздыгына жана окуу куралдарынын жетишсиздигине байланыштуу 16 медресенин 13үнүн ишин убактылуу токтотту. Мындан тышкары мечиттердин ишин да кайрадан караштырып жатышат.

Кыргызстанда диний кырдаал бүгүн өтө татаал, өтө оор. Эмнеге дегенде, өзүңүздөргө белгилүү болсо керек, Кыргызстанда бүгүнкү күндө 2158 ар кыл диний агымдар катталган. Бул биздин Кыргызстан үчүн өтө көп. Мейли эки миң эмес 5-10 миң болсун. Бирок булардын көпчүлүктөрүнүн максаттарын карап көрсөнүздөр, мисалы

¹⁰¹ Марип ТАЙЧАБАРОВ. Диний жоопкерчилик күчөтүлбөсө күлгө отуруп калабыз Диний жоопкерчилик күчөтүлбөсө күлгө отуруп калабыз.- // "Кыргыз Туусу", 11. 2008.

¹⁰² «Дин кызматкерлеринин сабатсыздыгы экстремисттердин көбөйүшүнө ыңгай жаратууда», - // «Инфоцентр Антитеррор», 30 января 2009.

миссионерлердин жасаган иштерин. Дин тутуу эркиндиги жөнүндө мыйзам 17 жыл мурун кабыл алынган, ошого да туура келбеген иштерди жасашкан. Ошонун негизинде бүгүнкү күндө Кыргызстан үчүн керек болсо коркунуч туудуруп атат. Мисалы ала турган болсок «Хизб-ут Тахир» партиясынын жасаган иштери, Кыргызстанда бул партияга тыюу салынганына карабастан ал өз ишин активдүү жүргүзүп атат. Христиан - баптисттер, Иегова күбөлөрүнүн жасап аткан иштери чындыгында ойго сыйбай турган нерселер.

Күрөшүү үчүн дагы бир башкача мыйзам керек. Ал эми биздин жасаган мыйзам бул кырдаалды тартипке салыш үчүн керек. Бардыгыбыз эле Кудай деген жанбыз, бирок ошол эле учурда, бизде медреселер, баптисттердин сыйынуу, дуба кылуу үйлөрү бар. Бардыгын карап көрсөнүздөр, Кудайдан башка эч нерсени үйрөтпөй атат. Биз билим берүү системасын да караганбыз бул жерде. Мисалы кечке эле Куранды окутуп, же Кудай дей берсеңиз дагы болбой калат. Бизде билим берүү жөнүндө закон бар. Себеби медреседе, Ислам университетинде, же баптисттердин, христиандардын өздөрүнүн дуба кылуу үйлөрүндө окугандарга философия, математика, история, химияга окшогон сабактар дагы кириш керек. Мына ошондо гана билим алып аткан балдарыбыз ар жактан өркүндөгөн болуп саналат.

Сурамжылоодо респонденттерге, «Сиз эмнеге ишенесиз» - деген сурообузга 98 % респондент «Аллага ишенем /Кудайга/» ишенеринен маалымат беришти. Бирок, алардын 4 % Кудайга кээде ишенсе, кээде ишенбейт, 2 % респондент өздөрүн атеист экендигин белгилеп өткөн. Ал эми, Табигый күчтөргө 26 % ишенет, Астрологияга 22 % ишенет.

Таблица 3.21.

Респонденттердин ишеними

№		Жооп (% менен)		
		Ооба	Жок	Жооп бере албайм
1.	Аллага ишенем /Кудайга/	98	0	2
2.	Кудайга кээде ишенсем, кээде ишенбейм	4	72	24
3.	Табигый күчтөргө ишенем	26	60	14
4.	Астрологияга ишенем	22	70	8
5.	Атеист	2	86	12

Динге ишенгендердин 41 % ишенген дининдеги жөрөлгөлөрдү дайыма жасашат. Жөрөлгөлөргө куран окуу, намазга жыгылуу, зияратчылык кылуу, орозо тутуу ж.б. жөрөлгөлөр боюнча сөз болгон. Жалпы респонденттердин 42,6 % жөрөлгөлөрдү сакташат, бирок такай эмес. 6 % респондент, ислам динин туткан жаштар жөрөлгөлөрдү жасашпайт жана 11,1 % респондент бул суроого жооп бере алган жок.

Таблица 3.22.

Диндеги жөрөлгөлөрдү сактоо

№		Жооп (%)
1.	Дайыма жасайм	40,7
2.	Сактайм, бирок такай эмес	42,6
3.	Жасабайм	5,6
4.	Жооп бере албайм	11,1

Диндеги жөрөлгөлөрдү сактоодо, Сиз мечитке барасызбы, барсаңыз кандай убакыттын аралыгында? – деген сурообузга 48 % респондент «жумасына бир жолу», 8 % - «айына бир жолу», 4 % - «жарым жылда бир жолу», 6 % - «жылына бир жолу» барышат экен. Респонденттердин 34 % - мечитке барбайт. Алардын көпчүлүк пайызын кыздар белгилешти. Жаштардын арасында 48 % жумасына мечитке барышын эки көз карашта карасак болот. Биринчиден жаштардын ислам динине жакшы көз карашта карап, жаман жолдорго барбагандыгы, коомго тийгизген таасиринин, адамкерчилик, ыйман, боорукерлик жана башка жакшы жөрөлгөлөр менен алектенүүсү. Экинчиден, окуп жаткан жаштар, жума күнү мечитке жума намазга барууну мактанчылык катарында, сабактан качып, калптарды айтып, андан кийин өз кызыкчылыктарын көздөп кеткендер да жок эмес. Андан тышкары айрым жерлерде терротистик көз караштагы ислам динин жабынып алган молдолордун сөзүнө киришип, коом үчүн коркунуч алып келүүдө. Сурамжылоонун негизги жыйынтыктары менен диаграммадан танышсаңыздар болот.

Жаңы муундун үйдөгү же мектептеги алардан талап кылынган иштерге каршы чыгууларынын көп себептерин азыркы кезде чечмелей алаттырбыз. Бул – ата же мугалим тараптан келген көрсөтмөнүн бала менен эч кандай байланышы болбогондугунда б.а. сүйүү сезимдеринин ишти аткарууга түрткү берүүчү сезимдерин сүйүү мамилелер менен байланышта толук кандуу болбогондугунда.

Сурамжылоого алынган респонденттердин 47,6 % үй-бүлөдөгү тарбиянын негизинде динге ишенип калышкан. Ошону менен бирге, 19 % жаштар руханий жактан изденүү жана айланасындагы адамдардын

тийгизген таасиринен динге ишенген. 9,5 % диний адабияттардын тийгизген таасири астында ишенсе, 4,8 % материалдык кыйынчылыкка дуушар болгондо ишенүүгө мажбур болгон.

Таблица 3.23.

Динге ишенүүгө түрткү болгон таасирлер

№		Жооп (%)
1.	Руханий жактан изденүү	19,0
2.	Материалдык жактан кыйынчылык	4,8
3.	Үй-бүлөдөгү тарбия	47,6
4.	Айланамдагы адамдардын тийгизген таасири	19,0
5.	Диний адабияттардын тийгизген таасири	9,5

Тарбиялоочуларга балдар менен иштеше ала турган чөйрөнү жаратууга активдүү иш-аракеттерди кылуусу зарыл. Бул үйдүн ичинде да сыртында да болот.

Динге ишенген респонденттер, Аллага /Кудайга/ ишеними 39,2 % белгилегендей, «жашоонун маанисин» ала алышат. Руханий жактан 23,5 % байыса, 27,5 % жашоодогу туруктуулукту ала алат. Болгону 9,8 % моралдык колдоого ээ боло алат.

Таблица 3.24.

Аллага /Кудайга/ ишениүү эмне берет

№		Жооп (%)
1.	Жашоонун маанисин	39,2
2.	Руханий жактан баюу	23,5
3.	Моралдык колдоо	9,8
4.	Жашоодогу туруктуулукту	27,5

Сиз башка динге кандай мамиле кыласыз? – деген сурообузга, 12,2 % жактыруу менен карашат, 28,6 % сыйлоо менен карашат, 10,2 % айырмасы деле жок же б.а. кайдыгер мамиле кылышат. Ошондой эле 30,6 % респондент жактырбайт жана 18,4 % тескери мамиле кылат.

Эмне себептен, 30,6 % респондент башка диндерди жактырбоо менен карагандыгы, Кыргызстандагы ар кандай диндердин көптүгү жана башка диндердин маанисин түшүнбөгөндүгү жана аларга 18,4 % тескери, агрессивдүү мамиле кылышат.

Таблица 3.25.**Башка динге болгон мамиле**

№		Жооп (%)
1.	Жактыруу менен	12,2
2.	Сыйлоо менен	28,6
3.	Айырмасы деле жок	10,2
4.	Жактырбайм	30,6
5.	Тескери	18,4

Сурамжылоого катышкандардын дээрлик теңи 45,7 %, динге байланышкан мыйзамдарды билишпейт. Ошого карабастан, 37 % респондент Кыргызстандагы динге байланышкан мыйзамдарды билишет. Ал эми 17,4 % респондент жооп бере албайт. Анткени алардын мындай мыйзамдар менен кабары жок.

Таблица 3.26.**Респонденттердин Кыргызстандагы динге байланышкан мыйзамдарды билүүсү**

№		Жооп (%)
1.	Ооба	37,0
2.	Жок	45,7
3.	Жооп бере албайм	17,4

Диний маалыматтарды жаштар көбүнчө 60,9 % диний китептерден ала алышат. Демек, диний китептердин ичиндеги маалыматтарды мамлекеттик тараптан көзөмөлдөөнү күчөтүү зарыл. Диний баракчалар да бирин-бири кайталаган жана бекер таратылгандыктан көчөдө, дааратканаларда, таштандыларда калып жаткандыгы да диний маалыматтарга болгон ишенимден иренжитип койбосуна ким кепилдик бере алат. Ошого карабастан, 8,7 % респондент маалыматтарды диний баракчалардан ала алышат. Радиодон диний көз караштагы маалыматтарды сурамжылоого тартылган бир да респондент маалымат булак катары белгилеген жок жана телеберүүдөн болгону 2,2 % респондент маалымат алган. Башка маалыматтардан, кошуналарынан, үй-бүлөсүнөн, туугандарынан, досторунан, дааватчылардан, мечит, медреселерден жана маалымат алышпайт ала алышат. Жаштар биздин келечегибиз болгондуктан, аларга тура маалымат берүү келечектин ишин алга алган болобуз. Окуу жайларында да тура маалыматтар жөнүндө камтыган сабактар, окуу программалары иштелип чыкса абдан жакшы болот эле.

Таблица 3.27.

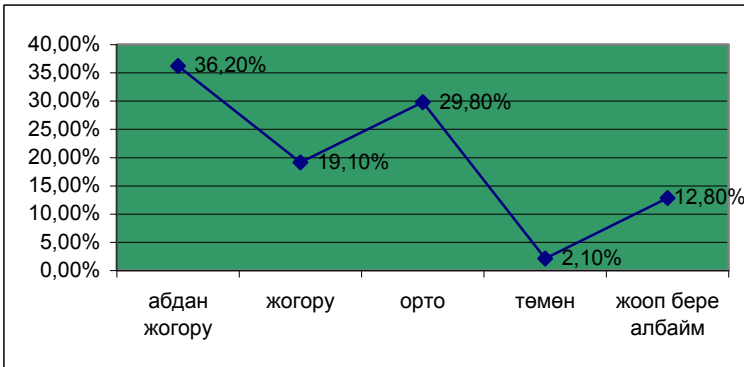
Респонденттер үчүн диний маалыматтар боюнча негизги булактар

№	Маалыматтар	Жооп (%)
1.	гезит, журнал	4,3
2.	телеберүү	2,2
3.	радио	0,0
4.	диний китептерден	60,9
5.	диний баракчалар	8,7
6.	башка	23,9

Сиз алган маалымат булактар Сизге канчалык деңгээлде таасирин тийгизет?- деген сурообузга, респонденттердин 36,2 % абдан жогору баалап беришкен. 29,8 % орто деңгээлде деп жооп беришти, 19,1 % жогору бааласа, 2,1 % төмөн баалады. Анын ичинен 12,8 % жооп бере алган жок, анткени алар дин тууралуу маалыматтар менен тааныштыгы жок.

Диаграмма 3.6.

**Сиз алган маалымат булактар
Сизге канчалык деңгээлде таасирин тийгизет**

Азыркы учурда жаштар үчүн абдан актуалдуу болгон маселелердин бири үй-бүлө куруудагы салтанаттуу жөрөлгөлөр боюнча респонденттер төмөндөгүдөй жоопторду берди. ЗАГС жана Нике аркылуу үй-бүлө курууга аракет кылышат. Бул болсо, мамлекет менен диндин шайкеш өнүгүүсүнөн кабар берет. 23,4 % Нике аркылуу үй-бүлө куруусун жашырган жок, анткени алар Кудай алдында ак болсо болдук деп эсептешет. 2,1 % респонденттер жарандык үй-бүлөдө

жашаганды жактырышат. Ал эми 4,3 % жаштар бул маселе боюнча ойлонуша элек.

Таблица 3.28.

Сиз үй-бүлөлү же үй-бүлөсүз болсоңуз төмөндөгү жооптордун кайсынысына кошуласыз

№		Жооп (%)
1.	ЗАГС аркылуу	4,3
2.	Нике аркылуу	23,4
3.	ЗАГС жана Нике аркылуу	66,0
4.	Жарандык (гражданский брак) Үй-бүлө	2,1
5.	Жооп бере албайм	4,3

Келечекте диндин негизинде чыр-чатактар чыгышы мүмкүнбү? – деген сурообузга 56,3 % респондент «ооба, мүмкүн» деп жооп беришти. Анткени акыркы учурдагы түштүк аймагында болуп жаткан окуялар ушундай тыянак чыгарууга мажбур жасайт. Алардын 25 % бул скроого «жооп бере албайт» жана 19 % «жок, чыкпайт» деп жооп беришти. Бирок, оптимистердин айтымы боюнча, ушундай социалдык-экономикалык абалда жер-жүзүндө тынчтык орносо экен. Буга албетте, мамлекеттик, дүйнөлүк, жергиликтүү деңгээлде чара көрүшүбүз керек.

Сиздин оюңуз боюнча, эмне үчүн жаштар секталарга кирип кетип жатышат? – деген ачык сурообузга, жаштар диндин так маанисин билишпегендиктен, материалдык жактан муктаж болгон учурларында ар кандай секталарга өтүп кетишүүдө.

Жаш балдарды тарбиялоодо, ири диндердин көргөзмөсү боюнча тарбиялоо зарыл. Ата-эненин же бала тарбиялоочунун айткан акыл-насааттары динсиз бала үчүн жетишсиз же балага акыл-насаат айтканда бийик даражада турган дининин көргөзгөн адеп-ахлагына чыйратыш керек. Себеби, эгерде жаш өспүрүм динисиз тарбияланса ал тарбия ага жетишсиз же жетиштүү болгон күндө да анын ислам динине болгон сүйүүсү жана көз карашы өспөйт.

Элдин пикирин билүү үчүн бөлөк кызматтардын курамына төмөнкү 15 кызмат киргизилип, алардын учурдагы деңгээли, сапаты, жеткиликтүүлүгү боюнча жооптор жана сунуштар алынды: 1.Мектептерди кармоо; 2.Бала бакчаларды кармоо; 3.Физкультура жана массалык спортту өнүктүрүү; 4.Айылдык китепканаларды кармоо; 5. Айылдык клубдарды кармоо; 6. Коомдук тартипти сактоо; 7. Үй куруу үчүн жер берүү; 8.Кайра бөлүштүрүү жерлерин (ФПС) жана жайыттарды башкаруу; 9.Айылдык саламаттыкты сактоо мекемелерин кармоо; 10.Аз камсыз болгондорго социалдык жардам

көрсөтүү; 11.Маалымат менен камсыз кылуу; 12.Техсервис; 13.Мончо; 14.Справкаларды берүү; 15.Ветеринардык кызматтар.

Сурамжылоого катышкан респонденттердин 92 – 96 % айыл өкмөтү тарабынан мектептерди, ФАП, справка берүү, ветсервис сыяктуу кызматтарды көрсөтөрүн айтышса, 76 – 89 % респондент коомдук тартипти сактоо, үй салууга жер берүү, ФПС жана социалдык жардамдарды көрсөтөт дешсе, 46 – 55 % сурамжылоого катышкандардын ою боюнча бала бакчага жардам берүү, спорт, китепкана, клуб жана маалымат берүү кызматын көрсөтүшү керектигин белгилеп өтүштү. Ал эми мончо – 24,6 % жана техсервис - 23,7 % айыл өкмөтү тарабынан көрсөтүлүшүн белгилешсе, респонденттердин төрттөн бир бөлүгү айыл тургундары жеке жактарга акысын төлөп керектелүүчү кызматты алышаарынан кабар беришти.

Көрсөтүлүп жаткан кызматтарын өткөн жылга салыштырмаалуу респонденттер өз бааларын белгилеп өтүштү. Орточо эсеп менен алганда төмөндөгү таблицادا так көрсөтүлгөн, эң жогорку шкала «16», орточо «8» жана эң төмөнкү шкала «4». Эң жогорку шкаланы көрсөтүлгөн кызматтардын бирөө да ала алган жок, бирок ФПС – «15,72». Жогоруда көрсөтүлгөн айыл өкмөтү тарабынан көрсөтүлгөн кызматтардын баардыгы респонденттер тарабынан төмөнкү шкаладагы көрсөткүчтөргө бааланышты. Таблицаны караңыз.

Таблица 3.29.

Көрсөтүлгөн кызматтардын 4-16га чейинки шкалада бааланышы

Кызматтар	Көрсөтүлгөн кызматтардын бааланышы
ФПС	15,72
Маалымат	13,05
Спорт	13,02
Соцжардам	12,88
Үйгө жер берүү	12,86
Китепкана	12,73
Техсервис	12,19
Коомдук тартип	10,55
Бала бакча	10,05
Клуб	9,15
Мончо	7,44

Мектеп	7,24
Справка берүү	4,77
Ветсервис	4,53
ФАП	4,21

Анкетага кирген 15 кызмат боюнча респонденттердин үчтөн бир бөлүгү конкреттүү өз сунуштарды берүүдөн баш тартышты, себеби бул кызматтарды айрымдары эч качан пайдаланышкан эмес жана айтылган сунуштар аткарылбайт деген көз караш менен жооп берүүдөн баш тартышты. Алардын бардыгы төмөнкү таблицаларда берилди.

Таблица 3.30.

Кызматтар	Кызматтар көрсөтүлөбү?											
	«ооба»		«жок»		жакшырды		мурункудай		начарлады		билбейм	
	Адам	%	адам	%	адам	%	адам	%	адам	%	адам	%
Мектеп	1699	94,4	101	5,6	749	41,6	782	43,4	47	2,6	111	6,2
Бала бакча	834	46,3	960	53,3	357	42,8	373	44,7	22	2,6	82	9,8
Спорт	878	48,8	921	51,2	172	19,7	512	58,6	76	8,7	113	12,9
Китепкана	989	54,9	811	45,1	99	10,1	679	69,0	83	8,4	123	12,5
Клуб	954	53,0	846	47,0	196	20,8	534	56,7	133	14,1	79	8,4
Коомдук тартип	1377	76,5	423	23,5	128	9,4	949	69,7	149	10,9	135	9,9
Үйгө жер берүү	1505	83,6	294	16,3	196	13,2	893	59,9	213	14,3	188	12,6
ФПС	1558	86,6	242	13,5	137	8,9	1032	67,0	126	8,2	246	16,0
ФАП	1658	92,1	142	7,9	648	39,5	882	53,7	62	3,8	49	3,0
Соцжардам	1604	89,1	196	10,9	192	12,1	1050	65,9	149	9,4	202	12,7
Маалымат	981	54,5	819	45,5	84	8,8	620	65,1	127	13,3	122	12,8
Техсервис	426	23,7	1373	76,3	90	21,2	250	58,8	34	8,0	51	12,0
Мончо	442	24,6	1357	75,4	220	50,5	176	40,4	10	2,3	30	6,9
Справка берүү	1754	97,4	46	2,5	692	40,1	924	53,6	45	2,6	63	3,7
Ветсервис	1733	96,3	67	3,8	726	42,5	868	50,8	56	3,3	58	3,4

Таблица 3.31.

**Мектепке, бала бакчага, китепканага байланышкан
кызматтар боюнча сунуштар**

Кызматтар	сунуштар	бардыгы	
		адам	%
1. Мектеп	Мектептерди капиталдык оңдоо	406	22,6
	Айыл өкмөтү, мамлекет тарабынан колдоо	179	10,0
	Ата-энелердин колдоо көрсөтүүсү	44	2,5
	Мектептердин материалдык-техникалык базасын чыңдоо (доска, стол, отургуч ж.б.)	226	12,6
	Жылытуу системасын жакшыртуу	67	3,7
	Жаңы мектеп куруу	120	6,7
	Окуучулардын тамак-ашын жакшыртуу	28	1,6
	Мугалимдердин эмгек акысын көтөрүү	119	6,6
	Окуу китептери менен камсыз кылуу	96	5,4
	Коопсуздук кызматын киргизүү	24	1,3
	Окутуунун сапатын көтөрүү	120	6,7
2. Бала бакча	Жаңы бала бакча куруу	877	48,9
	Эски бакчаларды ремонттоо	139	7,7
	Айылдарга бакчалардын кереги жок	48	2,7
	Бакчадагы шарттарды жакшыртуу (оюнчук, эмерек сатып алуу)	154	8,6
	Балдардын тамак-ашын жакшыртуу	75	4,2

	Спорт аянтчаларын куруу	89	5,0
3. Китепкана	Жаңы китепкана куруу	351	19,6
	Жаңы китептер менен камсыз кылуу	750	41,9
	Китепкананы каржылоо	69	3,9
	Эмеректерди, китеп текчелерин жаңылоо	41	2,3
	Айыл жашоочуларын маалымат менен камсыз кылуу	487	27,2
	Окурмандарды тейлөөнү жакшыртуу.	34	1,9

Таблица 3.32.

**Клубга, спортко, маалыматка, ФАПка байланышкан
кызматтар боюнча сунуштар**

Кызматтар	сунуштар	бардыгы	
		адам	%
4. Клуб	Музыкага үйрөтүү боюнча кружокторду уюштуруу	200	11,1
	Жаңы клуб куруу	433	24,1
	Клубду оңдоо	263	14,7
	Музыкалык инструменттер жан жаңы эмеректер менен камсыздоо.	123	6,9
	Клубдун бош бөлмөлөрүн ижарага берүү (мисалы, тигүүчү цехке)	18	1,0
	Артистердин кийимдерин, репертуарларын жаңылоо.	37	2,1
	Ыр кеселерди, дискотекаларды, концерттерди уюштуруу	141	7,9

5. Спорт	Спорткомплекс куруу	840	47,1
	Мелдештерди уюштуруу	173	9,7
	Жаштарды спортко тартуу	146	8,2
	Машыктыруучуларды ишке алуу	55	3,1
	Жаш спортчуларды айыл өкмөтү тарабынан колдоо	117	6,6
	Спорт комплексин ремонттоо	358	20,1
	6. Маалымат	Уюмдар иштеген жерлерге маалымат доскаларын орнотуу.	351
	Гезит-журнал саткан дүкөнчө ачуу.	104	5,9
	Маалымат борборун ачуу.	175	9,9
	Коомдук радио ачуу	222	12,5
	Оргтехника менен камсыз кылуу.	56	3,2
	Интернет менен камсыз кылуу.	575	32,4
	Жыйналыштарды тез-тез өткөзүү.	100	5,6
7. ФАП	Оорукана, аптека, төрөт үйүн куруу.	427	23,8
	Медициналык жаңы жабдуулар менен камсыз кылуу.	296	16,5
	Материалдык-техникалык базасын жакшыртуу.	44	2,5
	Сапаттуу жана арзан баадагы дары-дармектер менен камсыз кылуу.	145	8,1
	Атайын медициналык техника бөлүү.	30	1,7
	Жаңы адистерди ишке тартуу	139	7,8
	Пландуу жана үзгүлтүксүз медициналык текшерүүлөрдү жүргүзүү	64	3,6
	Оорукананын айланасын көрктөндүрүү.	84	4,7
	Дарылоонун сапатын жогорулатуу.	105	5,9

Таблица 3.33.

Калган кызматтар боюнча сунуштар

Кызматтар	Сунуштар	бардыгы	
		адам	%
8.Коомдук тартип	Жаштардан ыктыярдуу кошундарды түзүү	446	24,9
	Милиция менен тыгыз иштөө	417	23,3
	Тартипти орнотуу, инспектордук штат ачуу	85	4,7
	Аксакалдар сотунун ишин жандандыруу	239	13,3
	Ата-энелердин жоопкерчилигин күчөтүү	503	28,1
9.Үй курууга жер берүү	Жаш үй-бүлөлөргө жана жашы жетелектерге жер участкаларын берүү	660	37,3
	Жаштарга турак-жай салуу үчүн үстөксүз кредиттерди берүү.	52	2,9
	Заманбап үйлөрдүн долбоорлору менен камсыз кылуу.	188	10,6
	Жаш үй-бүлөлөргө турак-жай салуу үчүн жерлердин аянтын кобойтуп беруу.	42	2,4
	Коррупцияны жоготуу, контролду күчөтүү.	168	9,5
10. ФПСтын жерин башкаруу	Жайлоолордун аянтын кеңейтүү.	102	5,7
	ФПСтын жерлерин ачык сынак, аукцион аркылуу жергиликтүү тургундарга берүү.	426	23,9
	Жайыттарды көзөмөлгө алууну мурдагыдай айыл окмотко беруу.	159	8,9
	Маалымат, отчет берүү.	43	2,4
	Жер салыгын азайтуу	85	4,8
	Муктаж үй-бүлөлөр үчүн ФПСтын жерин иштетүүгө шарт түзүү.	46	2,6

11. Социалдык жардам	Майыптарга айыл өкмөтү тарабынан гуманитардык, финансалык жардам көрсөтүү.	881	49,3
	Жөлөк акчаларын убактысында төлөө.	50	2,8
	Адистер, социалдык кызматкерлер менен камсыздоо.	65	3,6
	Жеңилдетилген баада көмүр, отун менен камсыз кылуу.	33	1,8
	Жерди иштетүү үчүн үстөгү аз кредиттер менен камсыз кылуу.	38	2,1
	Демөөрчүлөрдү табуу.	50	2,8
	Пенсия, пособияларды көбөйтүү.	130	7,3
12. Справка берүү	Справканы өз убагында, ашыкча проблемаларсыз берүү.	276	15,5
	Справканы айыл башчы аркылуу берүү.	188	10,6
	Бирдей төлөмдөрдү киргизүү.	87	4,9
	Справкалардын баалары көрүнүктүү жайларда илинип турушу керек.	122	6,9
	Справка берүүнүн эреже-тартиптерин жеңилдетүү, тургундардын укугун сактоо.	83	4,7
	Эч кандай проблема жок.	155	8,7
13. Ветсервис	Ветаптека ачуу	238	13,3
	Айылдарды ветврачтар менен камсыздоо.	260	14,5
	Дары-дармектер, вакциналар үчүн акчалай каражат бөлүп берүү.	136	7,6
	Малды өз убагында эмдөө	353	19,7
	Айылдарды кыдырыш үчүн ветврачтарды транспорт менен камсыздоо.	68	3,8

	Сапаттуу жана арзан баадагы дары-дармектер менен камсыз кылуу.	134	7,5
14. Техсервис	Техсервис ачуу.	763	42,5
	Айыл өкмөтү тарабынан айыл-чарба техникасы менен камсыздоо.	309	17,2
	Кооперативдерди түзүү.	30	1,7
	Финансалык каражаттарды бөлүштүрүү.	16	0,9
	Тажрыйбалуу адистерди ишке тартуу.	23	1,3
	Арзан баадагы тетиктер менен камсыздоо.	42	2,3
15. Мончо	Мончо куруу.	1085	60,5
	Тейлөө комплексин ачуу (мончо, сауна, душ, кир жуучу жай).	156	8,7
	Мончонун капиталдык ремонту үчүн акча каражаттын бөлүү.	85	4,7
	Мончону эмеректер менен камсыздоо, айлана- тегерегин жакшыртуу	35	2,0

3.3. Антропосоциеталдык өзгөрүүлөрдө социоэкологиялык кырдаал

Ааламдаштыруу шартында маалыматтык жана технологиялык өзгөрүү болбостон, дагы бир социалдык-экологиялык модернизация процесси жүрүүдө. Социалдык-экологиялык модернизация ааламдаштыруу шартында коомдо жана мамлекеттин ичинде өнүгүүнүн процесси. Янецкий Н.О. социалдык-экологиялык модернизацияны бир эле убакта бир нече максаттарга жетүүнү камсыздоо: туруктуу өнүгүү, экономикалык күчтү өнүктүрүү жана жашоо чөйрөсүн өзүнө тартуу менен экономикалык коопсуздукту минималдуу тобокелдүүлүктө жергиликтүү экосистеманы жана биосфераны коргоо менен пайдалануу.

Дүйнө жүзүндөгү ресурстардын баардыгын «адам» жана «жаратылыш» деп эки түрдө болуп кароого болбойт, себеби: адам экологиялашкан, жаратылыш социалаштырылган. Бул теорияда ушундай камтылган. Тажырыйбада социалдык-экологиялык модернизация конфликтүү процесске айланат, себеби, жаратылыш менен талаптандыруучу коом жашайт жана алардын мамилелери – түнт айлана. Бүгүн талапнадыруучулар тарабынан чыгарылган «ташандылар» туура пайдаланбагандыктан, жаратылышка сокку уруу, адам баласына ар тараптан жоопторун берип койуп жатат. Тескерисинче адам баласындагы төрөлүүнүн азайышы, ар кандай оорулардын жана өлүмдөрдүн өсүшү, миграциялык чыгымдардын өсүшү жана эң негизгиси климаттын глобалдуу өзгөрүшү жооп катарында кайрылууда. Ошондуктан, жаратылышты коргоо боюнча социалдык тартип керек. Ресурстар адамдар үчүн болгон күндө да экологиялык туризм, рекреациялык мергенчилик, ландшафтын айланасында жөн эле эс алуу, айыл чарба өндүрүү социалдык-экологиялык модернизация чордону болуп эсептелинет ¹⁰³. Дүйнө жүзүндөгү ааламдык маселелердин бири-коом менен жаратылыштын, адам менен айлана чөйрөнү, саясат менен экологиянын байланыштарын изилдөө. «Экология» термини 1866-жылы Э.Геккел киргизген. Анын негизинде биринчиден, биологиянын бир бөлүгү, биосистеманын ар кандай деңгээли менен айлана чөйрөнүн байланыштарын изилдейт. Экинчиден, коом менен жаратылыштын,

¹⁰³ Яницкий О.Н. Экологическое мышление эпохи “великого передела”. М.: РОССПЭН, 2008.

айлана чөйрөнү коргоо менен жаратылыш байлыктарын пайдаланууну байланыш маселелерин аныктайт. Социалдык-экологиялык теория коом жашаган аймактагы көптөгөн социалдык өзгөрүүлөрдүн, социалдык жүрүшүндөгү мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана байланыш түрлөрүн изилдейт. XIX кылымда америкалык окумуштуу Д.П.Марш адам менен жаратылыштын ортосундагы тең салмактуулук түрлөрүн бузулуштарын иликтеп, жаратылышты коргоо программасын түзүп чыккан.

Коом менен жаратылыштын ички байланыш маселелери адамдын абалы менен тыгыз байланышта. Ушуга байланыштуу орус жазуучусу Н.Г.Чернышевскийдин: «Адамдын эркин кыймыл-аракеттери жаратылыштын табигый жүрүшүн кыжырлантпай койбойт; жаратылыш жана анын мыйзамдары өзүлөрүнүн укуктарын кордогондугу үчүн каршы чыгышат; натыйжада адамдын кыймылы кайгырууга жана кыйроого учурайт, эгер ошол кыймы күчтүү болсо, анда андан да күчтүүрөк болот да, кайгылуу окуялардын баардыгы ошондо келип чыгыт ... Ал өзүнүн мыйзамы менен түбөлүктү, ал адам жөнүндө билбет жана анын бактысы, кайгысы жөнүндө иши да жок; жаратылыш адамга кумарсыз, ал душман жана дос эмес;».¹⁰⁴ Айткандары бүгүнкү күнгө жооп боло алат.

Чындыгында адам жаратылыштын байлыктарысыз жашоого мүмкүн эмес, анын мыйзамдарына баш ийүү, сыйлоо, коргоо бүгүнкү күндүн эң орчундуу маселелеринин бири. Алардын ортосундагы байланыштын ажырашына адамдардагы рухий байлыктын жоголушу түрткү берет. Андыктан маанилүү маселелерден болуп экологиялык тарбия, элди дүйнөлүк, мамлекеттик, жергиликтүү экологиялык абал, шарт менен тааныштыгы. Ага адамдын күнүмдүк талаптарында, жашоо-турмушунда жаратылышка болгон гумандуу мамилеси, экологиялык аң-сезимин, ойлоосун жогорулатуу.

Азыркы көп өлчөмдүү, терең трансформациялануу жүрүшүнө дуушар болгон коомдук өнүгүү мезгилинде адам менен жаратылыштын ортосундагы байланыштардын уламдан-улам татаалданышы, карама-каршылыктардын курчушу, экологиялык көп кырдуу натыйжалардын келип чыгышы табияттык жана социалдык бытиелердин биримдигине өзгөчө мамиле жасоону талап кылууда. Адам цивилизациясынын өнүгүшү, анын курчап турган чөйрөгө тийгизген таасиринин кеңейиши, социум менен табияттын ортосундагы зат, энергия алмашуу жүрүшүнүн болуп көрбөгөндөй

¹⁰⁴ Н.Г.Чернышевский. Эстетическое отношения искусства к действительности //Соч.В 2-х т. 1986.С.96-97.

ылдамдашы, адамзаттын буюмдук-тажырыйбалык ишмердигинин натыйжасында жаратылыш курамындагы тең салмактуулуктун бузулушу, геосфера жана биосферанын өз ара аракеттенишүүлөрүнүн жаңыча татаалданышы өзгөчө кубулуштун-экологиялык кырдаалдын пайда болушуна алып келди.

Экологиялык кырдаал өзгөчө бир социотабийгый феномен, бытие (болмуш) катары жаратылышты өзгөртүү, анын байлыктарын кеңири пайдалануу мүмкүндүгүнүн эбегейсиз өсүшү ошол табияттын мыйзам ченемдүүлүктөрү жөнүндөгү билимдердин али жетишсиздигинин ортосундагы карама-каршылыктардын туюнтулушу, адамдын чыныгы турмуштук жашоосу, чыгармачылыгы мүмкүн болбой турган чөйрөдөгү антропогендик өзгөрүүлөрдүн абалы. Социумдун ар тараптуу таасири сиңирилип «адамдаштырылган» чөйрөнүн «өзүн өзү» алып жүрүү тенденциясы, коом менен жаратылыштын ортосундагы мурунтан калыптанган мамилелердин ыдырап бузулушу, табияттын уламдан-улам «социалданышы» жана ал жүрүштүн көп түрдүү, адам али күтпөгөн, анын оюуна да келбеген социоэкономикалык, социомаданий, табигый, нравалык, психологиялык натыйжалары ж.б. экологиялык кырдаалдын мазмуунун түзөт.

Локалдык экологиялык кырдаал табияттын тигил же бул өзүнчө бир чакан чөйрөсүндө пайда болот да, андагы адамдын буюмдук-тажырыйбалык иш-аракеттеринин натыйжасында заттык-энергиялык айлантмалардын, экологиялык байланыштардын өзгөрүшүн билдирет. Регионалдык экологиялык кырдаал ар кандай географиялык чөйрөлөрдөгү табийгый тең салмактуулуктардын бузулушун, жаратылышын комплекстеринин өзүнөн-өзү калыбына келтирүү потенциалынын төмөндөшүн, геосфера менен биосферанын негизги экологиялык оор абалдардын келип чыгышын туюнтат. Планетанын ар кандай жериндеги чыныгы локалдык жана регионалдык экологиялык кырдаалдардын курчушунун негизинде глобалдык экологиялык кырдаал пайда болот да, анын мейкиндик-мезгилдик тутумда уламдан-улам татаалданышы экологиялык кризиске алып келиши мүмкүн ¹⁰⁵.

Мезгил өткөн сайын, коом жаңы өзгөрүүлөргө дуушар болгон сайын, социалдык экологиялык жаңы маселелер пайда болду: саясий дезинтеграция, улут аралык чыр-чатактар, экономикалык мейкиндиктин бузулушу, коомдогу социалдык чыңалуулар ж.б. Ошону менен бирге мамлекеттин саясатында жаңы экологиялык салык,

¹⁰⁵ Жумагулов М. Жаңы геосаясий мейкиндиктеги экологиялык ситуациянын табияты.// - «Построение гражданского общества» (научно-теоретическая конференция, спонсируемая Фондом СОРОС- Кыргызстан), 1996. 43-44-бет.

экологиялык фонддорду, коомдорду түзүү программалары кабыл алынууда. Ааламдаштыруу маселелеринен алдынкыларынан экологиялык маселе ээлеп калды.

Экология жана айлана-чөйрөнү коргоо маселеси Кыргызстанда коомдун жана мамлекеттин көңүлүнүн борборунда турат. Тийиштүү мыйзамдар жана башка расмий актылар кабыл алынып, адистештирилген мамлекеттик органдар түзүлүп, баардык окуу жайларында экология окуу предмети катары программалар киргизилген, бул маселени жалпыга маалымдоо каражаттарында такай чагылдырылат. Айлана-чөйрөнү чарбалык булгануудан коргоо боюнча жагдайларда карама-каршы эки тенденция пайда болду. Алардын бирөө өнөр жайлык жана айыл чарбалык өндүрүштүн төмөндөшүнөн келип чыкты жана табигый чөйрөгө күч келүүнүн азайышынан көрүнөт. Экинчи да экономикалык кризиске байланыштуу келип чыккан жана назик табигый байлыктарга (жер, токой, суу ресурстары) жеңил ойлуу жана көп учурда айосуз мамиле жасоодон көрүнөт. Экологиялык талаптын төмөндөшү же аларды этибар албоо, айлана-чөйрөнү коргоо чыгымдардын азайышы орун алууда. Табигый чөйрөгө кысым келтирүү экологиялык тең салмакты сактоо боюнча максат көздөгөн иш чараларды жүргүзүү жолу менен азайтылууга тийиш¹⁰⁶.

Экономикалык иштердин жүрүшүнөн жаратылыш байлыктарын пайдаланууда аяр мамиле жасалбагандыктан начарлай баштады. Өткөөл шартта базар экономикасына өтүү балык уулоо, аң уулоо эрежелерин одоноо бузуулар акыркы убактарда көбөйүп кетти, сейрек кездешүүчү жаныбарлар азайууда.

Экологиялык курамда жогорудагы маселелерди чечүү үчүн багыттар төмөнкүчө:

- 1) негизги экологиялык булак катары бүгүнкү жана келечектеги муундарга айлана чөйрөнү жакшыртуу;
- 2) адамдын ден-соолугун жаман залалдардан коргоо;
- 3) экологиялык кызматтар (канализация, таза суу менен камсыз кылуу, таштандыларды тазалоо) коомдун бардык катмарына ыңгайлантуу, өзгөчө жакырларга;
- 4) туруктуу узак мөөнөттөгү өнүгүүгө зыянын тийгизбеш үчүн, жаратылыш байлыктарын акыл-эстүү пайдалануу;
- 5) экологиялык тобокелди башкаруу менен камсыз кылуу.

Эксперттердин экологиялык суроолорго төмөндөгүдөй жоопторду беришти. Кандай гана экологиялык маселелер болбосун, жергиликтүү

¹⁰⁶ Кыргыз Республикасын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери. Б.: 2001. 38-бет.

денгээлде өтө маанилүү экендигин төмөндөгү таблицадан байкасаңыздар болот.

Айыл тургундарынын жашоодогу камсыздануусун аныктоодо айыл чарбасынын деңгээлине жараша үй чарбачылыгынын абалын диаграммаларды колдонуу менен анализ чыгарууга аракет кылдык. Эки үй чарбачылыгы тандалып алынды. Алардын акыбалынын сүрөттөлүшү кеңири келтирилген.

Сурамжылоого катышкан респонденттер негизинен айыл өкмөтү тарабынан көрсөтүлүүчү коммуналдык кызматтардын төмөнкү түрлөрү боюнча өз пикирлерин, суроо-талаптарын, сунуштарын билдиришти: тазалык; ички жолдорду кармоо/ондоо; ички көчөлөрдү кармоо/ондоо; жалпы пайдалануудагы жерлерде/көчөлөрдө жарык берүүнү уюштуруу; көчөлөрдү/айылдарды жашылдандыруу иштери.

Ушул кызматтарга байланышкан төмөнкү суроолорго жооптор алынды: Коммуналдык кызматтар көрсөтүлбү? Коммуналдык кызматтарга байланышкан коомдук иштерге кандай катышасыздар? Коммуналдык кызматтардын учурдагы деңгээли кандай? Коммуналдык кызматтарды жакшыртуу боюнча кандай сунуштарды бересиздер?

Айрыкча ички жолдор менен көпүрөлөр каралбайт жана маал-маалы менен ондоого дуушар мезгилде кечиктирилүү менен кызматтар көрсөтүлөрүн айтып өтүштү. Ош областынын респонденттери белгилегендей, жарык берүү (87,1 %) кызматы көрсөтүлбөйт, карангыда ууруларга, кышмыттуулукка жакшы шарт түзүлүп жаткандыгын айтып өтүштү.

Таблица 3.36.

Коммуналдык кызматтар көрсөтүлөбү

Кызматтар	Ыссык-Көл			Ош		
	<i>ооба</i>	<i>жок</i>	<i>билбейм</i>	<i>ооба</i>	<i>жок</i>	<i>билбейм</i>
1. Тазалык	50,2%	45,6%	4,2%	42,4%	56,9%	0,7%
2. Ички жолдор	35,4%	60,0%	4,6%	75,6%	23,7%	,8%
3. Көпүрөлөр	30,6%	64,7%	4,8%	51,4%	45,2%	3,3%
4. Жарык берүү	40,9%	54,8%	4,3%	11,1%	87,1%	1,8%
5. Көрктөндүрүү	48,9%	46,6%	4,4%	78,3%	20,8%	0,9%

Таблица 3.37.

Коммуналдык кызматтар кайсы/ким тарабынан көрсөтүлөт (% менен)

Кызматтар	Айыл өкмөтү	Өзүбүз	Жеке уюмдар	Мамлекеттик уюм	Айыл башчысы	билбейм
1. Тазалык	71,6	7,3	14,7	0,2	1,4	4,8
2. Ички жолдор	69,0	9,3	13,8	0,9	0,2	6,8
3. Көпүрөлөр	79,5	1,9	12,4	0,4	0,3	5,6
4. Жарык берүү	64,6	1,5	3,7	7,4	0,9	21,8
5. Көрктөндүрүү	64,4	0,5	26,1	0,9	0,1	8,0

Коммуналдык кызматтарды респонденттердин теңинен көбү айыл өкмөтү көрсөтүш керектигин баса белгилешти. Тазалыкты сактоодо (7,3 %) жана ички жолдорду (9,3 %) өзүбүз деген жоопторду айтып өтүштү, респонденттердин үчтөн бир бөлүгү жеке уюмдарга акысын төлөсөк, ылдам жана сапаттуу кызмат көрсөтүшөөрүн белгилешти. Өкүнүчтүүсү айыл башчынын кылган милдети жана кызматын коомчулук билбейт жана аларда калкка эч кызмат көрсөтпөгөндөй сезилет. 21,8 % сурамжылоого катышкандар жарык берүү кызматын ким жана кайсы уюмдар тарабынан көрсөтүлөрүн билбегендигин айтышты.

Айылдардагы тазалыкты сактоого, акыр-чикирлерди чыгарууга, көчөлөрдү, көпүрөлөрдү ондоого жана курууга, коомдук жайларды, көчөлөрдү жарык кылууга жана көрктөндүрүүгө байланышкан түрдүү коомдук иштерге респонденттердин Ош областы боюнча 77,4 % «катышабыз» дешсе, Ыссык-Көл областы боюнча экиден бири 57,9 % «катышышат», ал эми 42,1 % «катышпайбыз» деген жоопторду беришти.

Катышкандардын 96 % кол күчү менен, 3,3 % - акчалай көмөк көрсөтүшөт, калгандары материалдык-техникалык жактан кол кабыш кылышат.

Коммуналдык кызматтардын учурдагы абалына респонденттердин басымдуу көпчүлүгү канаттандырарлык деп баалашкан. Сурамжылоого катышкандардын «эң жакшы, жакшы» деген бааларына караганда «жаман, өтө жаман» деген баалар басымдуулук кылып кетти. Себеби, санитардык тазалык жок (47 %) анын кесепетинен ар кандай оорулар чыгууда жана жапайы ит-мышыктар көбөйүүдө, алар да ра кандай ооруларды адамдарга жуктурууда. Айыл өкмөтү эч кандай чара көрбөйт (6,9 %) жана коом алдында

жоопкерсиздик мамиле жасасат (17,4 %). Жылдан жылга ички жолдордун абалы начарлап баратат, 30-40 жылдан бээри коомчулук жана мамлекет тарабынан каралбай, арык суулары ташкындап, жаратылыштын ар кандай аламаттары аркылуу кыйроого учураган жолдордун абалы өтө оор (62,2 %). Ошол эле мезгилде 27,3 % «жергилктүү салыкка түшкөн каражат менен жыл сайын бирден көчөнү ондосо деле онолмок» - деген респонденттер айыл өкмөтүнүн жоопкерсиз, кайдыгер мамилесин белгилеп өтүштү. Көпүрөлөрдүн начар абалынан малдар эле эмес, адамдар да кырсыкка учурап жатышат, өзгөчө жаз мезгилинде суу каттуу кирип, бир айылдан бир айылга өтүүгө мүмкүн болбой калууда дегендер 48,6 % түзсө, 20,3 % респондент ага айыл өкмөтүнүн өз убагында чара көрбөстүгүн жана жоопкерсиздигин айтышты. «Көчөлөр карңгы, кеч киргенде көчөгө чыккандан коркобуз, карагайлар бар, бирок, жарыктандыруу жок»- деген респонденттер 72,3 % түздү. 44,2 % респонденттер акыркы жалдарда эч кандай көрктөндүрүү боюнча иш чаралар жүргүзүлгөн жок, 19,8 % айыл өкмөтү тарабынан уюштуруу иштери жокко эсе, 26,3 % «көрктөндүрмөк турмай, өсүп жетилген бак-дарактарды отун катары пайдаланып жатабыз»- деп жооп беришти. Бул берилген баалар, албетте айыл өкмөтүнүн жүргүзгөн ишине жана коом арасындагы кадыр-баркынан кабар берет.

Таблица 3.38.

Көрсөтүлгөн кызматтарга берилген баалар (% менен)

Кызматтар	Эң жакшы	Жакшы	Канааттан дырарлык	Жаман	Өтө жаман	Билбейм
Тазалык	1,2	16,3	51,1	11,8	5,3	14,3
Ички жолдор	0,2	18,3	45,8	18,9	5,7	11,1
Көпүрөлөр	0,2	9,5	49,6	18,4	5,5	16,8
Жарык берүү	0,1	7,6	28,4	32,0	11,1	20,8
Көрктөндүрүү	0,8	19,6	54,2	9,5	4,2	11,7

Таблицада берилген маалыматтарга ылайык коммуналдык кызматтардын деңгээли мурунку абалында. Бул көрсөткүч айрыкча айрым коммуналдык кызматтар боюнча «начарлады» деген баалар 10 %а чейин жеткен. Жыйынтыктап айтканда, анкетага киргизилген коммуналдык кызматтардын бардык түрлөрүнүн учурдагы абалы жергиликтүү тургундарды жакшы канаттандырбайт жана алар айыл өкмөтү бул багыттагы иштерин жакшы жолго салуу керектигин ортого салышат.

Коммуналдык кызматтарды жакшыртуу боюнча сурамжылоого катышкандардан көптөгөн сунуштар түштү. Таблицада көрсөтүлүп тургандай таштандыларды чыгаруу үчүн атайын техника бөлүү, тазалыкты сактабагандардын үстүнөн көзмөлдү күчөтүү, жашоочуларды тазалыкты сактоо иштерине көбүрөөк тартуу, таштандылар үчүн контейнерлерди орнотуу жана атайын жайларды уюштуруу, туруктуу графиктерди түзүү боюнча сунуштар респонденттердин эң көп добуштарын алды. Айыл өкмөтү тазалык боюнча кызматты жакшыртууда элдин ушул жана башка сунуштарын эске алат деп ойлойбуз.

Таблица 3.39.

Тазалыкты сактоо, таштандыларды чыгаруу боюнча сунуштар

Сунуштар	Бардыгы (адам)	%
Таштандыларды салуу үчүн атайын контейнерлерди орнотуу.	283	15,7
Таштандыларды ташып чыгаруу үчүн атайын техника менен камсыз кылуу.	254	14,1
Ар бир кожолук короо-жайынын тегерегиндеги тазалыкты сакташы керек.	252	14,0
Тазалыкты сактабагандарга айыл өкмөтү тарабынан айып салууну күчөтүү.	121	6,7
Таштандыларды чыгаруу боюнча туруктуу графиктерди киргизүү.	153	8,5
Таштандылар үчүн айылдын сыртында атайын орун/жай бөлүштүрүү.	251	13,9
Таштандылардан тазалоо ишин системалаштыруу.	41	2,3
Тазалык боюнча айылдарда, көчөлөрдө атайын сынактарды өткөзүү. Жеңүүчүлөрдү сыйлоо.	98	5,4
Билбейм	347	19,4

Таблица 3.40.

Ички жолдорду жакшыртуу боюнча сунуштар

№	Сунуштар	Бардыгы	
		адам	%
1.	Жолдорду оңдоо үчүн атайын техника менен камсыз кылуу (грейдер, кран).	513	28,5

2.	Жолдорго кум, шагыл, майда таш төгүү.	589	32,7
3.	Капиталдык ремонт жүргүзүү.	115	6,4
4.	Донорлор менен иштешүүнү жөнгө салуу.	111	6,2
5.	Жергиликтүү бюджеттен каржылоо.	72	4,0
6	Билбейм	398	22,1

Таблица 3.41.

Ички көпүрөлөрдү оңдоо/куруу иштерин жакшыртуу боюнча сунуштар

№	Сунуштар	Бардыгы	
		адам	%
1.	Капиталдык ремонт жүргүзүү.	668	37,1
2.	Курулуш материалдары менен камсыздоо	601	33,4
3.	Айыл өкмөтүнүн жана коомчулуктун чогуу аракеттениши.	190	10,6
4.	Жергиликтүү бюджеттен каражат бөлүү.	91	5,1
5.	Атайын техника менен камсыз кылуу.	25	1,4
6	Билбейм	225	12,4

Таблица 3.42.

Көчөлөрдү жарык менен камсыз кылуу кызматын жакшыртуу боюнча сунуштар

№	Сунуштар	Бардыгы	
		адам	%
1.	Көчөдөгү столбаларга фонарларды орнотуу.	1318	73,2
2.	РЭСтен жардам алуу	103	5,7
3.	Финансалык каражаттарды табуу.	80	4,4
4.	Так жооп бере албайм	299	16,6

Коммуналдык кызматтарды жакшыртуу боюнча келип түшкөн сунуштардын жалпы саны 25. Эң көп сунуштар тазалыкты сактоо, таштандыларды алып чыгуу кызматы боюнча түштү. Бул сунуштар реалдуулугу жана конкретүүлүгү жагынан да айырмаланып турат. Жалпылап айтканда, коомчулук бардык беш багыт боюнча каралган

коммуналдык кызматтардын жакшыруусун каалашат жана өздөрүнүн салымын кошконго даяр. Өзгөчө Кыргызстанда жайыт маселеси бирден бир жергиликтүү бийликтин иш аракетине түздөн-түз тиешеси бар болгондуктан, жакырчылыктан чыгуунун бирден-бир тармагы катарында жайыттардын маселелерин толук чечмейин, жергиликтүү элдин жашоо денгээлин көтөрүү абдан орчундуу маселе. PRA ыкмасын колдонуу менен Темир айыл өкмөтүндөгү жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктарында алгылыктуу өнүктүрүүнүн матрицасы түзүлдү. Төмөндө матрица толугу менен келтирилген.

Таблица 3.43.

Көчөлөрдү жашылдандыруу иштерин жакшыртуу боюнча сунуштар

№	Сунуштар	Бардыгы	
		адам	%
1.	Жаштардын, окуучулардын жардамы менен көчөттөрдү отургузуу иштерин жүргүзүү.	880	48,9
2.	Ар бир кожолук короолорунун айланасын көрктөндүрүүсү керек.	262	14,6
3.	Айыл өкмөтүнүн жардамы талап кылынат.	167	9,3
4.	Эс алуу жайларын калыбына келтирүү: селкинчектерди, олтургучтарды, таштандылар үчүн атайын чакаларды орнотуу.	75	4,1
5.	Так жооп бере албайм	416	23,3

Ар кандай социалдык-экономикалык абалдагы топтордун айырмачылыктарын так далилдөө үчүн колдонулду. Фермерлер менен жумушсуздардын ичиндеги социалдык-экономикалык айырмачылыктарынын алгылыктуу багыттарын аныктадык.

Демек, изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, жайыттарды колдонуудагы көрсөткүчтөрдүн эң көп эскерүүлөрү жайыттарды пайдаланбоо жана билимдин жетишпегендиги аныкталды. Маселелерди талдоо боюнча анын схемасын түздүк.

Таблица 3.44.

Маселелерди талдоо схемасы

№	Маселе	Себеби	Чара көрүү	Мүмкүнчүлүктөрү
1	Жашоо шартына байланышкан айылдан негизги маселелери жана ден-соолук суроолору	Ичүүчү суунун жетишпегендиги жана сапатынын начарлыгы; Медикаменттердин жокко эселиги; Медициналык тез жардамдардын өз убагында көрсөтүлбөгөндүгү; Өзгөчө кыш мезгилиндеги жашоо шартынын начарлашы, отундун жетишпегендиги; Таштандыларды чогултуу жана өз убагында чыгаруу маселелесинин чечилбегендиги; Коомдук мончонун жоктугу.	Ичүүчү сууну кайнатуу же тундуруу; Салтык медицина; Тезек менен үй шартын жылытуу жана бактарды сураксыз кыйюу; Таштандылар айылдын көркүн бузууда.	Айылдарды борборлоштурулган суу түтүктөрү менен камсыздоо; Медициналык профилактика, санитардык иштерди жергиликтүү бийлик тарабынан көзөмөлдөө; Коомдук мончо куру.
2	Жумушсуздук	Дыйкан чарбаларынын жана фермерлердин жогорку проценттүү кредиттердин айынан жумушсуздар санына кошулушту; Республикалык деңгээлде өз убагында фермерлерди колдоо программасынын иштебегендиги.	Кичи ишканаларды куру	Жумушсуздукту жоюу боюнча ар бир айылдын алглыктуу багыттарын талдап чыгып, эт, сүт, консерва, устачылык ж.б. ушулар сыяктуу чакан кайра өндүрүү ишканаларын ачуу керек.
3	Айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү боюнча ишканалардын	Кызыгуучу тараптардын жоктугу жана материалдык-техникалык базанын алсыздыгы	Айдоо жерлерин туура пайдалануу, малдарды убагында сатуу үчүн базарларды уюштуруу,	Калктын кирешесинин жогорулашы, жумушсуздукту жана жакырчылыкты төмөндөтүү.

	жоктугу		тоюттун жана асыл тукумду сапатын жогорулатуу	
4	Малдын абалы (ден-соолугу)	Жаңы оорулардын пайда болушу; Ветеринардык кызматтардын өз убагында көрсөтүлбөгөндүгү; Тоюттун сапатынын төмөндүгү жана жетишпегендиги.	Ветеринардык кызматтардын жылына эки жолу көрсөтүлүшү; Кыш мезгилинде тоютту кымбат баада сатып алуусу.	Ветеринардык кызматтын баасын төмөндөтүү; Медикаменттер менен камсыздоо; Малдарды вакцинациялоо.
5	Жайыттар	Түздүктөгү жайыттар гана колдонулууда; Алыскы жайыттардагы жолдордун жоктугу.	Огоо чөптөрдү жоготуу, үрөөн чөптөрүн айдоо.	Алыскы жайыттарды пайдаланууга жергиликтүү бийлик тараптан мүмкүнчүлүк түзүү.
6	Билимдин жетишпегендиги	Тиешелүү кеңеш берүү мекемелердин жоктугу	Кеңеш берүү жана кыса курстардан өткөрүү	Маалыматтарга өз убагында жетишүү жана сапаттуу, мобилдүү кызматтарга жетишүү, жакшы шарт түзүү.

Ушул эле ыкманы колдонуу менен айыл жериндеги ар кандай топтордун бири-бири менен болгон мамилесин аныктадык, кызыл сызыктын ичиндеги топтор өз алдынча четте калгандар. Төмөндөгү схемадан карасаңыз болот.

Бүгүнкү күндүн жер-жерлерде жалпы коомчулуктун глобализацияга болгон мамилесин билүүдө эксперттерге «Сиздин оюңузча, жергиликтүү жетекчи үчүн карапайым калктын дүйнөлүк маселелерди жана мүмкүнчүлүктөрүдү түшүнгөнү кандай жардам бере алат?», - деген сурообуздун жооптору толугу менен чагылдырылды. 49,2 % маанилүү дегендин себептерине: коомчулуктун ааламдагы маалыматтарды жакшы түшүнүүсү, кыргыз коомчулугундагы бир катар маселелерди түшүнүүсүнө чоң жардам болот; инвестициянын жана туризмдин өнүгүүсүнө, демократиялык баалулуктардын коомдо тез оорун алышына таасирин тийгизет. Андыктан, цивилизациялардын кагылышуусунан пикир келишпестиктерди улуттук өзгөчөлүккө айландырууда жергиликтүү бийлик өзгөчө элет жерлерине дүйнөлүк маалыматтарды (теле берүүлөр, гезит, журналдар) жеткизүү милдеттери алдыда турат. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары элдин жардамы менен башкаруу, бул кандайдыр бир жергиликтүү коомдун атуулдары жыргалын да, азабын да тең бөлүшөт дегенди билдирет. Өз алдынча башкаруунун милдетин моюнга алуу менен ар бир муун өзүлөрү жеңип алган жеке эркиндиктин, адам укугунун, адилеттүү мыйзам өндүрүшүнүн энчисин келечек муун үчүн мурас катары сактап калууга умтулат. Ар бир коомдо жана ар бир муунда мурунку принциптерди жаңы доордо жана өткөөл шартта коомдун тажырыйбасында колдонуусу зарыл. Нобель сыйлыгынын лауреаты, Россияда туулган акын Иосиф Бродский «Эгер эркин адам жыгылса, ал эч кимди күнөөлөбөйт» деп жазгандай, өзүбүз тандап алган коомду өзүбүз чоң жоопкерчилик менен колдонууга тийиш болгондуктан, коомчулукту ааламдаштыруу да чоң мааниге ээ.

12,5% «мааниси жок» деген жоопторго ааламда дүйнө жүзү үчүн берилген инсандардын өтө аздыгы болсо керек. Андан соң, адам баласынын аң-сезиминде дүйнөлүк байланыш түшүнүгү жокко эсе. Смит айткандай «Дүйнөлүк коомчулукта бирдиктүү элес жок. Ал эми социалдык элес-коомчулуктун өзгөчөлүктөрүнүн элестеринин маңызын түзөт. Дүйнөлүк элестин кайрадан жаралуусуна мүмкүнчүлүк бере турган болсок, улуттук маданий элестердин элеси кыйроого учурайт»,¹⁰⁷ - дегендей глобалдуу маданиятты түзүүгө аракет болсо, анда ар кандай элдердин элесин жана өзгөчөлүгүн белгилеп, бирок баркталбай калмак.

¹⁰⁷ Smith A. National Identity. London, 1991, P 159.

Таблица 3.45.

Жергиликтүү жетекчи үчүн элдин дүйнөлүк маселелерди түшүнүүнүн маанилүүлүгү (% менен)

	Республика боюнча	Шаарлар боюнча	Райондор боюнча
Мааниси жок	12,5	8,33	4,2
Маанилүү	49,2	22,5	26,7
Өтө маанилүү	37,5	17,5	20
Жооп жок	1	0	0,8

Кээ бир ааламдаштыруунун терс жактарын, улуттук маданият жоголуп кетет деп коркпостон, адамдардагы патриоттуулук сезимин жогорулашы жана вестернизациянын, инновациянын терс жактарын тез кабылдабастан, тескерисинче, жакшы тажырыйбаларды байытып, улуттук маданиятты кайрадан жандандырып, башкаларга үлгү болууга аракеттениш керек.

Жер-жерлерде коомчулук жана бийлик чакан жана орто бизнести өнүктүрүү максатында чет элдик инвестиция менен экономикалык абалды гана оңдобостон, туристерден бир катар сабактарды алуу маселелерди чечүүгө жардам бербей койбойт. Ошого байланыштуу эксперттерге «Жергиликтүү бийликтер өзлөрүнүн жер-жерлерде чет элдик бизнести жана туризмди кандай деңгээлде тартышы керек?» - деп берген суурообузда 62,5 % «чоң деңгээлде» деп жооп беришти. Чет элдин инвестицияларды өзгөчө айыл жерлерине тартуу менен жергиликтүү бийлик калкты иш менен камсыз кылуугу, жергиликтүү бюджетти топтоого, алардын көргөскөн жардамдары менен айрым бир маселелерди чечүүгө чоң өбөлгө түзөт.

Экономиканы жана инвестицияны өнүктүрүү, инвестициялык жүрүштүн механизминин бир калыпка салыш үчүн көптөгөн программалар болду. Кыргыз Республикасынын 2010-жылга чейинки өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздеринде «Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн гарантиясы менен алынуучу чет өлкөлүк карыздар туруктуу өнүгүүнү камсыздоого жумшалчу ички жана тышкы түз инвестициялар менен орчундуу даражада алмаштырууга тийиш.

Таблица 3.46.

Жергиликтүү бийлик өзлөрүнүн жер-жержеринде чет элдик бизнести жана туризмди кандай деңгээлде тартышы керек (% менен)

	Республика боюнча	Шаарлар боюнча	Райондор боюнча
Бул иш менене такыр иштебеши керек	2,5	2,5	0
Айрым бир чектүү деңгээлде	33,3	15,8	18
Чоң деңгээлде	62,5	30,8	32
Жооп бере албайм	1,67	0,83	0,8

Жеке сектор чет өлкөлүк инвесторлор менен келечектеги экономикалык өсүш үчүн жоопкерчиликтин негизги үлүшүн өзүнө алууга тийиш. Чет өлкөлүк түз инвестициялар менен финансылык ресурстар эле эмес, жаңы технологиялар жана башка рынокторго чыгуу мүмкүндүгү да кошо келет. Ишкердиктин өнүгүшүнө дем берүүчү ыңгайлуу инвестициялык климатты түзүү үчүн зарыл болгон укуктук, институционалдык жана финансылык реформалар улантылат».¹⁰⁸ Деги эле инвестиция деген эмне? Инвестиция-кандайдыр бир ишке же өндүрүшкө чет өлкөлөр тарабынан узак мөөнөттөгү капиталдык жардам болуп жаткандыктан, алардын Кыргызстандын аймагында тийгизген таасирин аныкташ үчүн эксперттерге «Жеке секторду өнүктүрүүдө төмөнкү көрүнүштөр сиздин шаардын (райондун) турмушуна кандай деңгээлде таасирин тийгизе алат?» - деген суроону берүүгө туура келди. Экономиканы бир калыпка салууга жана коомду ааламдаштыруу маселелерде жеке сектордун оорду зор. КОР программасында бекитилгендей, «Ыңгайлуу ишкердик чөйрөнү түзүү шаарларда жана элеттик райондордо да чакан жана орто ишканалардын көбөйүшүн камсыздоо жогорку артыкчылыктан милдеттеринин дагы бири болуп эсептелет. Бул жеке сектордун жеке адамдары жана юридикалык жактары иштелип жаткан укуктук, көзөмөлдөөчү жана финансылык тармактарда реформа жүргүзүүнү, ошондой эле тийиштүү рыноктук инфраструктураны өнүктүрүүнү көздөйт. Жеке сектор транспорттун,

¹⁰⁸ Кыргыз Республикасын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери. Б.: 2001. 42-бет.

телекоммуникациялардын, энергетиканын, турак жай куруунун, ошондой эле ишкердиктин финансы, туризм жана агробизнес сыяктуу потенциалдуу жогорку майнаптуу тармактарын андан ары өнүктүрүүгө тартылмакчы. Жеке, чакан жана орто бизнес калктын иш менен камсыздалышын жогорулатуунун булагы жана жеке сектордун өсүшүнө негиз болот»¹⁰⁹-дегендей, жергиликтүү башкаруунун алдында дагы бир чоң милдеттер турат.

Биздин изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, экологиялык маселелер Кыргызстанда жайыттар менен тыгыз байланышкан. Ошондуктан, түздүктөгү жайыттарды гана экологиялык чыгымга алып келбестен, алыскы жайыттарды да максаттуу пайдалануу бүгүнкү күндүн талаптарынан. Аны менен бирге айылдын социалдык-экономикалык маселелрин да бир кыйла жеңилдете алмакбыз. Кыргыз Республикасы агрардык мамлекет болгондуктан, жайыттардын менен мал чарбачылыгын өнүктүрүү керек. Эң негизгиси жайыттарды пайдалануу, мал чарбачылыгын өнүктүрүү боюнча эски ыкмалар менен бирге жаңы ыкмаларды бириктирүү менен жергиликтүү фермерлерге окуу курстарын уюштуруу керек.

¹⁰⁹ Кыргыз Республикасын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери. Б.: 2001. 42-бет.

4 БАП. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ АЙМАКТАРДА БИЙЛИК УЮМДАРЫН МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО ПРОЦЕССИ

4.1. Кыргызстандагы бийлик органдарына болгон калктын ишеним деңгээли

Жергиликтүү башкаруу түзүлүшүнүн башкаруу формасын жогорку бийлик тарабынан ары бери калчоо эч кандай жакшы жыйынтыктарга алып келген жок. Жергиликтүү бийлик аймактарда социалдык маселелерди чечүү үчүн ийгиликтүү экономикалык саясаты, өндүрүштүк жана айыл-чарбалык өндүрүмү жана жергиликтүү калкты иш менен камсыз кыла албаса, ички жана тышкы миграция процессин токтотуу кыйын. Ошону менен катар, акыркы убактардагы өлкө абалы көрсөткөндөй, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары өз милдеттерин аткара албай жатат жана аша чеккен саясатташуу менен алек.

Бул изилдөөдө респонденттердин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына болгон мамилеси, ишеним деңгээли жана алардын тиешелүү маалыматтар менен камсыз болуулары, миграция сыяктуу маселелери анализденген. Изилдөө түштүк аймагында Ош, Жалал-Абад жана Баткен областарында жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары кеңири падаланылды.

Социалдык жашоону анытоочу түрлөрүнөн: кызыкчылык, муктаждык, сезимдер, көңүлдөр, багыттар ж.б. Муктаждыктар жана кызыкчылыктар инсандын жашоону пландаштыруусуна, келечекке үмүт менен кароого чон өбөлгө түзөт. Жашоого болгон умтулууну үч түргө бөлүүгө болот: туруктуу-кызыкчылыкты, багытты аныктоо; жетишпеген туруктуулук-ишенимсиздикти аныктайт; начар туруктуулук-баштапкы максатты аныктоо, алынын келишинче шартка баа берүү¹¹⁰.

Сезим - Артемовдун В.А. айтуусу боюнча, адамдын жашоо-турмушка жана жаратылыштагы мамилесин мүнөздөгөн коомдук жана жеке жашоосундагы кызыгуулардын өзгөчө бир эмоциялык (таасирдүү) кайгыруу жана кубануусу¹¹¹. Социалдык сезимдин түшүнүктөрүнө коомдун жашоого болгон канаттануусу, оптимистик көз караштары кирет. Алар бир эле убакта кыска же узак мөөнөттүү, туруктуу же туруксуз, оңой же оор болушу мүмкүн. Коомдун социалдык сезимдери мамлекеттин саясатынын деңгээлин айкындайт.

¹¹⁰ Личность и ее ценностные ориентации. - М., 1969, стр.18.

¹¹¹ Артемов В.А. Курс лекций по психологии. Харьков, 1958, 276С.

Себеби коомчулуктун жашоосундагы талаптары канчалык денгээлде аткарылса, ошончолук социалдык сезимдер жогорку денгээлде болот. Социалдык-саясий, экономикалык, маданий өзгөрүүлөрдүн коомдо канчалык денгээлде канаттангандырганын калктын көңүлүнөн, пейилинен билүүгө болот. Үй-бүлөдөгү социалдык көңүлдүн начарлашы коомго түздөн-түз таасирин тийгизбей койбойт. Айрыкча өткөл мезгилдеги, ааламдаштыруунун негизинде өлкөнүн ичиндеги саясий-экономикалык, демократиялык баалулуктардын күч алыш маселелеринен улам, коомдун сезимдери туруксуз, көңүлдөрү чөккөн жана коллективизм, патриотизм идеясы четте калып, индивидуализм жана эгоизм алдыга суурулуп чыкты. «Эгоизм»-өтө берилгендик менен жеке керт башын сүйүү жана өз гана кызыкчылыгын ойлоо. «Индивидуализм» - жеке адамдын коомчулукка карама-каршы койгон көз-карашы.

Демократиянын теңдик, эркиндик баалулуктары жаңы байлардын тынчын алып, жаңы жакырларга «ашар» ыкмасында жардам беришүүдө. Адамдардын бирин-бири туура түшүнүү коомдогу маселелерди чечүүгө чоң өбөлгө түзөт.

Коомдогу адамдардын өз ара ишенүүсү, ошондой эле өзүнчө бир тааныбаган инсанга болгон ишенич - демократиялык институттар менен байланышып, өкмөткө оппозицияга жана жалпы жонунан учурдагы коомдогу саясатты жазагандарга болгон ишеним. Биз көргөскөндөй, бир калыптагы демократияда бардык бийлик түзүлүштөрү массалык ишеничке муктаж, өз ара жеке ишенич, баштапкы шарттардын негизи болуп эсептелинет жана саясий жашоого жарандардын катышуусунун мүнөзүн аныктайт ¹¹². Өз ара ишенич коомго болгон жакшы катнашты чагылдырат. Ошонун негизинде «океан тамчыдан куралат» демекчи, өз ара ишенич коомдук ишеничти түзүп, көптөгөн маданий эрежелерди жана баалулуктарды алып келет. Ишеним убакытка көз каранды.

Адамдардын ишенүүсү - жашоонун булагы, негизинен демократиялык мамлекеттин түзүлүшүндөгү байлыктарды башкаруудагы кыймыл-аракеттерди колдоо. Ишеним демократиянын жашоого болгон умтулуусун жана чыдамдуулугун камсыз кылуу. Саясий ишеним менен жеке адамдардын ортосундагы ишенимдердин айырмалары өтө чоң: бийликтин маңызына, анын институттарына,

¹¹²Рукавишников В.О., Лук Халман, Питер Эстер. Политические культуры и социальные изменения. Международные сравнения.-М.: «СОВПАДЕНИЕ», 1998.-152 с.

конкреттүү инсанга, анын башкаруучуларына болгон ишеним; жалпы эле адамдарга болгон ишеним.

Демократиянын баалуулуктарына ишенүү - бул элдин бийликке болгон мамилеси. Демократиянын жаратылышына: эл аркылуу шайланган президент, парламент, айыл өкмөттөрү, эркин прессага терең ишенүү. Мамлекетибиздин башкаруу мекемелеринен көптөгөн иштерге берген убадаларынын кагаз беттеринде калышы жана бюрократиялык жолдор менен чечилүүсү элдин ишеничин төмөндөтүүгө өздөрү жол берүүдө. Андан тышкары демократиянын өнүгүүсүнө болгон мамилелердин жат көрүнүштөрүн сүрөттөөдө.

Коомдогу адаттарды эрежелерди адам ыңгайга карап мамиле кылыш керек. Бул эрк менен тыгыз байланышта болгондуктан, өлкөдө экономиканын өнүгүшү мамлекеттин саясий абалынын туруктуулугу жарандар менен мамлекеттин ортосундагы ишеничти бекемдээри белгилүү болду. Мамлекетке болгон ишенүү жогорку деңгээлде болсо, анда демократиянын институттарынын деңгээли да жогору, тескерисинче, мамлекетке болгон ишенич төмөн болсо анда демократиянын институттарынын деңгээли да төмөн деп билсек болот.

Көпчүлүк учурларда, жарандардын коопсуздугу, чоң жана кичине деңгээлдеги коопсуздук ишенимге чоң таасирин тийгизет. Бир жагынан демократия жана эркин базар экономикасы өз ара тыгыз байланыштарында, өз ара келишүүлөрдө байкалып, өз ара ишенич коопсуздуктан да көз каранды десек эч жаңылыштык болбос эле. Биз жаңылышкан жокпуз. Башта тандап алган саясий-экономикалык реформа логикалык жактан аныкталат деп ойлогонбуз, бирок акыркы абалга 59,2% эксперттер өтө эле ишене берүүгө болбойт деген тыянакка келип, коомчулукта мамлекеттин саясатына шектенүүлөр, күмөн саноолор пайда болду. Бийликке ишенүүнүн кризиси коомдогу жүргүзүлүп жаткан реформадан байкалууда. Көпчүлүк мурунку социалистик коомдогу мамлекеттер «терең ишеничсиздиктин тузагына» туткун болушту.

Мамлекеттин негизги максаты өлкөнүн жарандарына экономиканы, саясаты, социалдык-маданий маселелерди бирдей деңгээле чечүүгө укуктук мүмкүндүк берүү. Андыктан жарандардын мамлекеттик-коомдук деңгээлдеги иштерге караганда аймагындагы жер-жерлерде жигердүүлүгү чоң мааниге ээ.

Социалдык сезимдин түшүнүктөрүнө коомдун жашоого болгон канаттануусу, оптимистик көз караштары кирет. Алар бир эле убакта кыска же узак мөөнөттүү, туруктуу же туруксуз, оңой же оор болушу мүмкүн. Коомдун социалдык сезимдери мамлекеттин саясатынын деңгээлин айкындайт. Себеби коомчулуктун жашоосундагы талаптары

канчалык деңгээлде аткарылса, ошончолук социалдык сезимдер жогорку деңгээлде болот. Социалдык, саясий, экономикалык, маданий өзгөрүүлөрдүн коомдо канчалык деңгээлде канаттандырганын калктын көңүлүнөн, пейилинен билүүгө болот. Үй-бүлөдөгү социалдык көңүлдүн начарлашы коомго түздөн-түз таасирин тийгизбей койбойт. Айрыкча өткөл мезгилдеги өлкөнүн ичиндеги саясий-экономикалык, демократиялык баалулуктардын күч алыш маселелеринен улам, коомдун сезимдери туруксуз, көңүлдөрү чөккөн жана коллективизм, патриотизм идеясы четте калып, индивидуализм жана эгоизм алдыга суурулуп чыкты. «Эгоизм» - өтө берилгендик менен жеке керт башын сүйүү жана өз кызыкчылыгын ойлоо. «Индивидуализм» - жеке адамдын коомчулукка карама-каршы койгон көз-карашы.

Адамдардын ишенүүсү – жашоонун булагы, негизинен демократиялык мамлекеттин түзүлүшүндөгү байлыктарды башкаруудагы кыймыл-аракеттерди колдоо. Ишеним демократиянын жашоого болгон умтулуусун жана чыдамдуулугун камсыз кылуу. Саясий ишеним менен жеке адамдардын ортосундагы ишенимдердин айырмалары өтө чоң: бийликтин маңызына, анын институттарына, конкреттүү инсанга, анын башкаруучуларына болгон ишеним; жалпы эле адамдарга болгон ишеним.

Таблица 4.1.

Респонденттердин бийликтин институттарына болгон ишеними (% менен)

Көрсөткүчтөр	Ишенем	Ишенбейм	Билбейм
Өлкөнүн Президентине	31,5	64,5	4,0
Өлкөнүн Өкмөтүнө	37,3	57,5	5,1
Парламентке	43,9	49,0	7,1
Областык аткаруу бийлигинин башчасына	39,9	49,9	10,1
Саясий партияларга	53,9	33,1	13,0
Сотторго	49,4	43,3	7,3
Укук коргоо органдарына	46,9	47,0	6,2
Армияга	76,1	23,0	5,6
Массалык маалымат каражаттарына	33,3	61,2	5,5
Чиркөөгө, мечитке, дин кызматкерлерине	64,8	29,3	5,9
Медициналык кызматкерлерге	76,7	20,3	3,1
Өзүнө	94,3	3,9	1,9

Көпчүлүк сурамжылоонун жыйытыгы чагылдырылгандай респонденттердин дээрлик 94,3 % өзүнө ишенишет экен. Ал эми экинчиден медициналык кызматкерлерге (76,7 %), армияга (76,1 %) ишенерлерин билдиришсе, үчүнчүдөн, дин кызматкерлерине (64,8 %), Өлкөнүн Президентине (64,5 %), массалык маалымат каражаттарына (61,2 %) өздөрүнүн ишенбестиктерин билдиришти. Өлкөнүн башка институттарына салыштырмалуу аз көрсөткүчтө респонденттер ишенишет.

Демократиянын баалуулуктарына ишенүү – бул элдин бийликке болгон мамилеси. Демократиянын жаратылышына: эл аркылуу шайланган президент, парламент, айыл өкмөттөрү, эркин прессага терең ишенүү. Мамлекетибиздин башкаруу мекемелеринен көптөгөн иштерге берген убадаларынын кагаз беттеринде калышы жана бюрократиялык жолдор менен чечилүүсү элдин ишеничин төмөндөтүүгө өздөрү жол берүүдө. Андан тышкары демократиянын өнүгүүсүнө болгон мамилелердин жат көрүнүштөрүн сүрөттөөдө.

Коомдогу адаттарды эрежелерди адам ыңгайга карап мамиле кылыш керек. Бул эрк менен тыгыз байланышта болгондуктан, өлкөдө экономиканын өнүгүшү мамлекеттин саясий абалынын туруктуулугу жарандар менен мамлекеттин ортосундагы ишенич бекемдери белгилүү болду. Мамлекетке болгон ишенүү жогорку деңгээлде болсо, анда демократиянын институттарынын деңгээли да жогору, тескерисинче, мамлекетке болгон ишенич төмөн болсо анда демократиянын институттарынын деңгээли да төмөн деп билсек болот.

Бир жагынан демократия жана эркин базар экономикасы өз ара тыгыз байланыштарында, өз ара келишүүлөрдө байкалып, өз ара ишенич коопсуздуктан да көз каранды десек эч жаңылыштык болбос эле. Биз жаңылышкан жокпуз. Башта тандап алган саясий-экономикалык реформа логикалык жактан аныкталат деп ойлогонбуз, бирок азыркы абалга 59,2 % эксперттер өтө эле ишене берүүгө болбойт деген тыянакка келип, коомчулукта мамлекеттин саясатына шектенүүлөр, күмөн саноолор пайда болду. Респонденттердин 25,1 % көпчүлүк элге ишенүүгө макул эмесмин деп берген жоопторуна эмнелер, кимдер себеп болду экен. Бул табышмактуу суроого жооп табуу келечектеги кеңири илимий изилдөөнү талап кылат. Бийликке ишенүүнүн кризиси коомдогу жүргүзүлүп жаткан реформадан байкалууда.

Салыштыра келгенде массалык сурамжылоо менен эксперттик сурамжылоонун «көпчүлүк элге ишенсе болот» деген жоопторунда

эксперттердин 35,5 % макул болуша, респонденттердин 35 % толугу менен макул болушту. Бул суроонун жоопторун жогорудагы диаграммадан кеңирирээк карасаңдар болот.

Мамлекеттин негизги максаты өлкөнүн жарандарына экономиканы, саясаты, социалдык-маданий маселелерди бирдей деңгээлде чечүүгө укуктук мүмкүндүк берүү. Андыктан жарандардын мамлекеттик-коомдук деңгээлдеги иштерге караганда аймагындагы жер-жерлерде жигердүүлүгү чоң мааниге ээ. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу мекемелери мамлекет менен карапайым калктын ортосунда «элчи» катары дипломатиялык иш алып баруу менен жер-жерлердеги жарандардын социалдык жигердүүлүгүнө дем-күч берүүгө чоң өбөлгө түзүүлөрү өткөөл шарттын талабы.

Жүргүзүлгөн социологиялык изилдөөлөрдүн маалыматтары карама-каршы жоопторду берди. Бир жагынан демократиянын жүрүшүнө ишенишсе, башка жагынан алганда жарандар өздөрүнүн ойлорун билдирүүдөн чочулашат жана бийликтин айрым чечимдерине карама-каршы тура алышпайт. Эксперттердин билдирүүсүндө элдер жергиликтүү администрациянын иштеринде жигердүүлүгүн көрсөтөт дешсе, көпчүлүк сурамжылоодо жарандар жергиликтүү өз алдынча башкарууда кызыгуулары төмөн. Эксперттер менен көпчүлүк сурамжылоого катышкандардын берген жоопторунун дал келишпестиги коомдук мамилелердеги лабилдүүлүгүнөн (туруксуздук) жана жарандык коомдун калыптанбагандыгынан келип чыгууда. Азыркы учурда жарандар өз жоопкерчиликтерин коомдо жогорулатууда (сапаттуу билим алууда, турак жай шарттарын жакшыртууда, иш менен камсыз кылууда), бирок ошол эле учурда өздөрүнүн жоопкерчиликтерин мамлекет менен жергиликтүү бийликке жүктөгөндөр да жок эмес. Мындай түшүнүү бүгүнкү шартта чындыкка жакын, андыктан коомдун жана коомдук мамилелердин өнүгүүсүн эске алуу керек.

Жер-жерлерде өз элинин социалдык-экономикалык, саясий, ал тургай үрп-адатын жакшы түшүнгөн, кадыр баркка ээ чыгаандары (айыл өкмөттөрү) карапайым калктын социалдык жигердүүлүккө арттыруу менен демократиялык жаңы баалулуктарды акырындап киргизүүгө зор күч кубат берет. Өткөөл шарттагы катаал мезгилде демократиялык баалулуктар элдин социалдык күүлөнүсүнө, ар бир жарандын кааласа да каалабаса да коомдук окуяларга катышуусун талап кылат.

Ал талаптар референдум (бүткүл элдик добуш берүү), президентти, парламентти, айыл өкмөттөрдү шайлоо, сөз эркиндиги, адам укукунун корголушу ж.б. баалулуктар менен чектелет. Социалдык активдүүлүкө карама-каршы социалдык кайдыгерлик. Социалдык кайдыгерлик жарандарда социалдык-экономикалык маселелер коомчулту канаатандырбаганда, бийликтин убадаларынын аткарылбагандыгынан чарчаганда, үй-бүлөлүк мейкиндикте начар материалдык рухий байлыктын азайуусунда дуушар болушат. Чындыгында эксперттер өздөрүү баалашкандай салыштырмалуу социалдык жигердүүлүк «аз деңгээлге» түшүп кетти. Жарандардын коомго болгон активдүүлүгү бүгүнкү коомдо жергиликтүү бийликтин кылган иш-аракеттерине баа берип койбостон туура эмес кеткен жерлерин оңдоого жардам да бериш керек. Бирок, бийлик менен айрым жигерлүү жарандардын ортосундагы пикир келишпестик, тагыраак айтканда оппозиция менен бийлик түпкүрүндө бийликке ээ болуу максатында карапайым элди эки жаатка бөлүү менен тескери жакка активдүү болуп кеткен учурлары кездешпей койбойт. Мындай көрүнүштөр коомдогу көпчүлүктү кыжырлантпай койбойт. «Сиз жашаган шаардагы (райондогу) адамдар бийликтин чечимине каршы чыга алышабы?» - деген сурообузга эксперттердин шаарлар - 68,4 %, райондор - 75 % «жок», шаарлар - 31,6 %, райондор - 25 % «ооба» деп жооп беришти.

Социологияны өз алдынча илим катары негиздөөчү О. Конт: «Эл кандай болсо-коом да ошондой»¹¹³. Жол башчылар, элиталар, масса өзлөрүнүн конкреттүү саясий кыймыл-аракеттери менен коомдук өнүгүүнүн жүрүшүн ылдамдатат жана жайлатат. Ошол себептен, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдар эл менен тыгыз байланышта болгондуктан коомдун өзгөрүшүнө чоң таасирин тийгизет. Коомду демократиялаштырууда жол башчылардын социалдык өзгөрүүлөрдүн мыйзамына ар бир адамдын жана коомдун эркиндиги жана гуманизмге болгон аракеттерине себептүү мыйзам ченемдүүлүктөр тоскоол кылууда.

2007-жылдагы эксперттерге «жергиликтүү бийликтин чечимдерине адамдар канчалык деңгээлде жер-жерлерде чечимдерди кабыл алууга катышууда?» деген сурообузга, төмөндөгүдөй жоопторду алдык: жогорку деңгээлде – 73,3 % (шаарларда) жана 65,0 % (айылдарда); мурдакыдай эле – 25 % (шаарларда) жана 33,3 % (айылдарда); төмөнкү деңгээлде – 1,7 % (шаарда жана айылда). Өздүк

¹¹³ О.Конт «Дух позитивной философии» -Спб., 1910.

саясий, социалдык, экономикалык, психологиялык кыйынчылыктарда жарандар биринчи жардамдын муктаждыктарын мамлекеттен жана өзү жашап жаткан коомдон издейт, үмүттөр менен күтөт.

Жүргүзүлгөн социологиялык изилдөөлөрдүн маалыматтары карама-каршы жоопторду берди. Эксперттердин билдирүүсүндө элдер жергиликтүү администрациянын иштеринде жигердүүлүгүн көрсөтөт дешсе, көпчүлүк сурамжылоодо жарандар жергиликтүү өз алдынча башкарууда кызыгуулары төмөн. Эксперттер менен көпчүлүк сурамжылоого катышкандардын берген жоопторунун дал келишпестиги коомдук мамилелердеги туруксуздук жана жарандык коомдун калыптанбагандыгынан келип чыгууда. Азыркы учурда жарандар өз жоопкерчиликтерин коомдо жогорулатууда (сапаттуу билим алууда, турак жай шарттарын жакшыртууда, иш менен камсыз кылууда), бирок, жоопкерчиликтерин мамлекет менен жергиликтүү бийликке жүктөгөндөр да жок эмес. Мындай түшүнүү бүгүнкү шартта чындыкка жакын, андыктан коомдун жана коомдук мамилелердин өнүгүүсүн эске алуу керек. Кыргыз коомунун демократиялык эрежелердин негизинде өсүүсүнө жакырчылык жана жумушсуздук маселелери да чоң таасирин тийгизүүдө.

Бирок, кризис мезгилде мамлекет тарабынан жардамдар чектелген гана мөөнөттөгү мүмкүнчүлүктөргө ээ. Канчалык бардык тармактарда кризис көпкө созулса, ошончолук коомчулукта ызалык, көңүл калуулар пайда болот да, жарандардын мамлекетке болгон үмүттөрү төмөндөй баштайт. Коом аномияга учурайт, мамлекетти бир топ артка тартуулар байкалат. Материалдык-рухий байлыкка бай адамдарда жеке өз алдынчалуулукка умтулуу күч алат. Ал эми кайдыгерлик жаранды алда канча ылдыйкы деңгээлге чөктүрүп жиберет. Ошол тапта мамлекеттик деңгээлдеги иштердин терс жактары гана басымуулукта жарандардын көзүнө илине баштайт.

Жергиликтүү өз алдынча башкарууда адептик баалулуктарды көтөрүү үчүн өз алдынча окуп, үйрөнүү технологиясын колдонуу керек. Өзүнүн жергиликтүү аймагында жаңы жашоого жана элдин кызыкчылыктарын эске алуу менен жаңы жаратууларды үйрөнүү. Төмөндө социалдык өз алдынча мамилешүүнүн концептуалдык үлгүсү 1-тиркемеде келтирилген.

Төмөндөгүдөй чараларды колдонуу керек: - жергиликтүү өз алдынча башкарууну социалдык институт катары максатын жана милдеттерин аныктоодо жаңы эрежелерди жана баалулуктарды эске алуу зарыл; - иштелип чыккан баалулуктарды бекитүү жана жайылтуу,

турмушка ашыруу; - жат көрүнүштөгү социалдык эрежелерди өзгөртүү; - стимулдаштыруу, сыйлык төлөө, беделин көтөрүү; - жаңылыктар менен камсыз кылуу жана кызматкерлерге кайра даярдоо боюнча курстардан өткөрүү; - жергиликтүү өз алдынча башкаруунун негизги иштери жөнүндө элге ачык маалыматтарды берүү, түшүндүрүү; - социалдык жана экономикалык долбоорлорду элдин кызыкчылыгына буруу жана муктаждыктарын эске алуу; - мамлекеттик администрация, коммерциялык жана коммерциялык эмес секторлор менен кызматташтык мамилени тең укукка чыңдоо.

Жергиликтүү башкарууда жетектөө үчүн ар кандай мүнөздөгү: саясий, укуктук, экономикалык, социалдык, географиялык, маданий, демографиялык, илимий-техникалык ж.б. чечимдерди кабыл алууга туура келет, андыктан, маалыматтык булактарды кеңири колдонуу бүгүнкү күндүн талаптарынан. Ал талаптар референдум (бүткүл элдик добуш берүү), президенти, парламентти, айыл өкмөттөрдү шайлоо, сөз эркиндиги, адам укугунун корголушу ж.б. баалуулуктар менен чектелет. Социалдык активдүүлүкө карама-каршы социалдык кайдыгерлик. Социалдык кайдыгерлик жарандарда социалдык-экономикалык маселелер коомчулту канаатандырбаганда, бийликтин убадаларынын аткарылбагандыгынан чарчаганда, үй-бүлөлүк мейкиндикте начар материалдык рухий байлыктын азайуусунда дуушар болушат. Чындыгында эксперттер өздөрүү баалашкандай салыштырмалуу социалдык жигердүүлүк «аз деңгээде» 2,2% түшүп кетти. Жарандардын коомго болгон активдүүлүгү бүгүнкү коомдо жергиликтүү бийликтин кылган иш-аракеттерине баа берип койбостон туура эмес кеткен жерлерин оңдоого жардам да бериш керек. Бирок, бийлик менен айрым жигерлүү жарандардын ортосундагы пикир келишпестик, тагыраак айтканда оппозиция менен бийлик түпкүрүндө бийликке ээ болуу максатында карапайым элди эки жаатка бөлүү менен тескери жакка активдүү болуп кеткен учурлары кездешпей койбойт. Мындай көрүнүштөр коомдогу көпчүлүктү кыжырлантпай койбойт. «Сиз жашаган шаардагы (райондогу) адамдар бийликтин чечимине каршы чыга алышабы?» - деген сурообузга эксперттердин 71,7% «ооба», 28,3% «жок» деп жооп беришти. Мындай көрсөткүчкө бирден-бир далил катарында 2005-жылдагы 24-марттагы жана 2010-жылдагы 7-апрелдеги элдик көтөрүлүштөр. Анын себептерине: терең ойлонбостон өздөрү шайлаган башкаруучуларга каршы чыга алышпагандары, коомдо саясий жигердүүлүктүн, сабаттуулуктун төмөндүгү, жарандык коомдун түптөлө электиги, жарандардын өз ойлорун, талаптарын бийликтин ээлерине так, туура жеткизе албагандыктары, бийликтен пайдаланып башкаруучулардын жаңы

демократиялык баалулуктарды түшүнбөй, көмүскөдө калтырып, карапыйым калкка жалган маалыматтарды берүүлөрү, үстөмдүк кылуулары, көңүл коштук мамилелери жана элдин алдындагы жоопкерчиликтин төмөндүгү. Саясий мейкиндикте бир катар канга сиңип калган стереотиптер трайбализм (уруучулук), регионализм, консенсус (бир пикирге келүү), тең-тайлашуу, коррупция, бюрократия сыяктуу демократиянын жат көрүнүштөрү тоскоол болбой койгон жок. Мына ушундай маселелердин көптүгүнөн элдин алдына чыгып «демократия» деп кыйкырышып, өз ара таптакыр демократияга каршы иш-аракеттерди жазашып, карапыйым калктын алдында өздөрүн оңтойсуз сезишип, бийликтин өкүлдөрүнүн психологиялык чыңалуулары жарандардын социалдык жигердүүлүгүн каалабай турган учурлары кездешпей койбойт. Улуу кыргыз даанышманы Калыгул Бай уулунун айткандары бүт бойдон келип олтурат:

Акыр заман адамы,
Алым болот деп айткан.
Аяттык сөзүн бек тутпай,
Залим болот деп айткан.
Биринин тилин бири албай,
Жайыл болот деп айткан.¹¹⁴

Өздүк саясий, социалдык-экономикалык, психологиялык кыйынчылыктарда жарандар биринчи жардамдын муктаждыктарын мамлекеттен жана өзү жашап жаткан коомдон издей, үмүттөр менен күтөт. Бирок, кризис мезгилде мамлекет тарабынан жардамдар чектелген гана мөөнөттөгү мүмкүнчүлүктөргө ээ. Канчалык бардык тармактарда кризис көпкө созулса, ошончолук коомчулукта ызалык, көңүл калуулар пайда болот да, жарандардын мамлекетке болгон үмүттөрү төмөндөй баштайт. Коом аномияга учурайт, мамлекетти бир топ артка тартуулар байкалат. Материалдык-рухий байлыкка бай адамдарда жеке өз алдынчалуулак умтулуу күч алат. Ал эми кайдыгерлик жаранды алда канча ылдыйкы деңгээлге чөктүрүп жиберет. Ошол тапта мамлекеттик деңгээлдеги иштердин терс жактары гана басымдуулукта жарандардын көзүнө илине баштайт.

Андыктан жергиликтүү бийликтин өкүлчүлүктөрүнө жер-жерлердеги жарандардын социалдык-психологиялык абалын жакшыртуу, карапыйым калктын максат-мүдөөлөрүн аткаруу чоң милдет болуп калды.

¹¹⁴ Калыгул Бай уулу (элге кенен тараган ырлар жыйнагы). -Б.:1992, 27-бет.

Кыргызстанда турак жай структурасы Совет мезгилинде түптөлүп калган, бирок өткөөл мезгилде финансылык жетишпегендиктен, маал-маалы менен ремонт жасалбагандыктан жыл өткөн сайын начарлоодо. Турак жай маселесине суу түтүктөрү, таштандыларды тазалоо, электр, газ, жылуулук, жолдорду ондоо ж.б. кирет. Жогоруда саналып өткөн маселелерди чечүү жергиликтүү бийликтин мойнуна жүктөлдү. Айыл өкмөттөрү жана шаар мэрлери турак жайды ондоого алгылыктуу кирше башташты.

Калктын турак жай менен камсыздалышы анын турмуш деңгээлинин маанилүү индикатору болуп эсептелет. Кыргыз Республикасынын Конституциясы жарандардын турак жайга укугун декларациялайт, бирок бул укук көпчүлүгү үчүн жетишсиз ишке ашырылып жатат. 16 миңден ашык үй-бүлө турак жай алууга же аны жакшыртууга муктаж, 17 миңден ашык үй-бүлө жатаканада жашайт, 16 миңден ашык үй-бүлө турак жайы табигый кырсыктар жана башка өзгөчө кырдаалдар жагынан опурталдуу зоналарда жайгашкан жана алар коопсуз райондорго көчүрүлүүгө тийиш. Турак жайдын ыңгайлуулук деңгээли, зарыл шарттар менен, анын ичинде суу, канализация, жылытуу ж.б. менен камсыздалышы чет өлкөлүк көрсөткүчтөрдөн орчундуу артта. Үй-бүлөлөрдүн 65 % бир кишиге 5 м² дан кем турак жайда жашашат. Үйсүздөрдүн саны, айрыкча чоң шаарларда көбөйүп жатат. Курулган үйлөрдүн саны акыркы он жылда 5 эсе азайды. 2000-жылы 4,8 миң квартира пайдаланууга берилди, алардын 94 %и жеке адамдардын каражаттарынан курулган.

Айыл жергесинде дээрлик көпчүлүк респонденттер өздөрүнүн менчик үйлөрүндө жашашат 93 %. Минималдуу жашоочу бөлмөлөрү экөө – 31,7 %, ал эми максималдуу жашоочу бөлмөлөр жети – 7,0 %. Үйдүн кемчиликтери: тар – 30 %; муздак – 35,2 %; ызы-чуу – 6,1 %; караңгы – 1,7 % ал эми 27,0 % - эч кандай кемчилик жок дешти. Үй шартына толук канааттангандар 6,5 %, канааттангандар – 50,0 %, канааттанбагандар – 40,9 %, таптакыр канааттанбагандар – 2,2 %.

Баардык үйлөр меш менен жылытылат. 40,0 % - көмүр, отун колдонот, 50,0 % - тезек жана жыгач жагат, ал эми 10,0 % - электр энергиясы менен жылытат. Таза сууга төмөндөгүдөй баа беришти: жакшы – 15,2 %; жакшы эле – 14,8 %; жаман – 33,0 %; жаман эле – 37,0 %. Эгерде жаман суу болуп калса 10,9 % - кайнатышат (отун аз болгондуктан), тундуруп ичкендер – 30,4 %, марли менен тундургандар – 10,4 %, ал эми 16,5 % ошол эле сууну ичишет.

Ошону менен бир эле учурда мамлекеттик капиталдык салымдардын көлөмү кескин азайды. Инвестициялардын түзүлүшү өзгөрдү, аларда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн кепилдиги менен алынып конкреттүү долбоорлорду ишке ашырууга жумшалуучу тыштан алынган карыздардын салыштырма салмагы басымдуу. Ал долбоорлорду ишке ашыруу боюнча тендерлерде эреже катары чет өлкөлүк компаниялар жеңишип, алар ата мекендик курулуш уюмдарын жана курулуш материалдар өнөр жайынын ишканаларын өтө эле ыңгайсыз шарттарда ишке тартышат. Ушул жагдайлардын бардыгы курулуш комплексиндеги чоң жумушсуздукка, колдо болгон өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрдүн бош турушуна алып келди. Курулуш уюмдары өлкөнүн экономикасында айыл чарбасынан жана өнөр жайдан кийинки үчүнчү орунду ээлеп келгендигин эске алсак, бул тармактагы кризис жакырчылыктын жана жумушсуздуктун жалпы көрсөткүчтөрүнө орчундуу таасир тийгизип жатат. Ушуга байланыштуу базар мамилелерине негизделген жана Кыргызстандын Конституциясында гарантияланган турак жай укугун толугураак ишке ашырууга байланышкан иш чаралардын планын түзүп, ишке ашыруу жана өлкөнүн курулуш уюмдарынын өндүрүштүк мүмкүнчүлүгүн өлкөнүн экономикасынын жалпы өнүгүшү үчүн тийиштүү түрдө натыйжалуу пайдалануу талап кылынат. Турак жай курулушуна жеке инвестицияларды киргизүү ыңгайлуу шарттарды түзүүгө өзгөчө көңүл буруу зарыл ¹¹⁵. Жашоого канаттануу-жекече адамдардын өзүнүн жашоосуна болгон канаттануусун билдирет.

Экономиканын начарлашынан, жумушсуздук, жакырчылык даагы ушулар сыяктуу көптөгөн себептер тартипсиздиктердин санынын өсүшүнө өбөлгө болду: мал уурдоо, мас абалында уруп-согуу, зордуктоо, атайлап киши өлтүрүүлөр, наркотикалык банги затка байланыштуу кылмыштар, экономикалык кылмыштар. Жаштардын арасында алгоголдук ичимдикке, наркотикага берилүү, сойкулук, киши өлтүрүү, андан да кайгылуусу ата-энесиз калган жаш наристелердин саны барган сайын күч алууда.

Коомдук тартипти сактоо өлкөнүн тынчтыгын, бейкутчулугун сактоо. Айрыкча айылда да, шаар жергесинде да эмгекке жарамдуу курактагы жарандардын кылмыштуулукка барышы көбөйүүдө.

Коомчулук өзүн жаңы коомдо кайра жаратууда Жаңы мезгилге жооп бере турган Райнхард Козеллектин ¹¹⁶ зордук-зомбулук теориясы

¹¹⁵ Кыргыз Республикасын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери. Б.: 2001. 37-38-бет.

¹¹⁶ Kosellec R. Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der burgerlichen Welt. – Neuausgabe.-Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1973.

уят-сый, ыйман, ынсап менен чечмеленгендей, башкалардын алдында өзүнүн күнөөсүн сезүү эң чоң жоопкерчилик. Акыркы мезгилде коомчулук арасында жогоруда саналып өткөн чен-өлчөмдөр жоголуп баратууда. Зордук-зомбулукту жоюу, калктын саламаттыгын сактоодо жергиликтүү бийликтер оорукана, түрмөөлөрдүн имараттарынын, кызматкерлердин материалдык базасын чыңдоодо чоң жардам беришет.

Аялдар жана балдарды сатуу акыркы убакта көбөйүп, 1999-жылкы иликтөөдө 4000 адам азапка кабылган¹¹⁷. Алардын укуктары корголбой жатат. Мындай учурларда укуктук эрежелердин сакталбагандыгынан көптөр жапа чегишүүдө. Ал эми «укуктук эреже»¹¹⁸ болсо, жабыр тарткандарга мамлекет тарабынан чара көрсөтүү.

Кыргызстан эл аралык мамиледе тынчтык жана кызматташтык саясатын айныксыз жүргүзөт. Республика өзүнүн коңшулары, башка өлкөлөр жана эл аралык уюмдар менен региондук жана эл аралык коопсуздукту сактоо боюнча жигердүү кызматташууда. Ошондой болсо да, өлкөнүн тынчтыгына эл аралык терроризм, диний экстремизм, наркотиктерди мыйзамсыз соодалаган жана ташыган кылмыштуу топтор тарабынан чыныгы коркунуч келип жатат. Бул мамлекеттин тышкы коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик мекемелерди чыңдоону талап кылат. Жарандардын жеке жана мүлктүк коопсуздугун камсыздоо да олуттуу маселе. Кылмыштуулуктун жогоору деңгээлде жакырчылыктын, ошондой эле мамлекеттик механизмдин шайкеш эместигинин жана укуктук коргоо мекемелеринин ишиндеги кемчиликтерди түздөн-түз кесепети болуп эсептелет. Аны азайтуу үчүн укук тартибин сактоочу мекемелердин тармагында терең реформа жүргүзүүнү талап кылат. Өтө чектелүү байлыктардын орчундуу бөлүгүн өлкөнүн жана жарандардын коопсуздугун камсыздоого, табигый кырсыктардын жана техногендик кыйроолордун кесепетин алдын ала алууга жана жоюуга жумшоого туура келүүдө.¹¹⁹

«Аксакалдар соттору тараптардын макулдашуусу боюнча алардын кароосуна берилген мүлктү, үй-бүлөлүк жана мыйзамда белгиленген башка иштерди тараптарды жараштыруу жана мыйзамга каршы келбеген адилет чечим кабыл алуу максатында карашат»¹²⁰.

¹¹⁷ Система ООН в Кыргызской Республике: общая оценка страны (ССА).

¹¹⁸Общая теория государства и права./ Под ред. Марченко М.Н., Зерцало М.-М.: 1998. Т.2. с. 245.

¹¹⁹ Кыргыз Республикасынын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери. Б.: 2001. 39-бет.

¹²⁰ Конституция Кыргызской Республики.

Мыйзам чегинде өткөөл мезгилде коом маргинализацияга учурайт. Маргиналдарга¹²¹ - объективдүү жүрүштө социалдык коомдо өздөрүнүн белгилүү бир кейпин, кирешесин, абалын жоготкон адамдар. Аларга жумушсуздар, кылмышкерлер, тентигендер, сойкулар, үйү жоктор киришет. Көпчүлүк маргинализация демократиялык коомдун бекемделишине тоскоолдук кылат. Психологиялык жактан маргиналдар авторитеттүү инсандарды колдоого жөндөмдүү келишет.

Жергиликтүү башкаруу түзүлүшүнүн башкаруу формасын жогорку бийлик тарабынан ары бери калчоо эч кандай жакшы жыйынтыктарга алып келген жок. Жергиликтүү бийлик региондордо социалдык маселелерди чечүү үчүн ийгиликтүү экономикалык саясаты, өндүрүштүк жана айыл-чарбалык өндүрүмү жана жергиликтүү калкты иш менен камсыз кыла албаса, ички жана тышкы миграция процессин токтотуу кыйын. Ошону менен катар, акыркы убактардагы өлкө абалы көрсөткөндөй, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары өз милдеттерин аткара албай жатат жана аша чеккен саясатташуу менен алек.

Бул изилдөөдө респонденттердин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына болгон мамилеси, ишеним деңгээли жана алардын тиешелүү маалыматтар менен камсыз болуулары, миграция сыяктуу маселелери анализденген. Изилдөө түштүк аймагында Ош, Жалал-Абад жана Баткен областарында жүргүзүлгөн. Мерсико тарабынын каржыланып, конкреттүү сунуштар берилди жана алардын долбоорлору ишке ашыруудагы негизиг документтерден болуп калды.

Изилдөөнүн максаты жергиликтүү өз алдынча башкарууга элдин көрсөткөн ишенимин жана карым-катнаш деңгээлин аныктоо жана экономикалык иш чараларды жүргүзүүдө калктын керектүү маалыматтар булактары менен камсыздалуу.

Сурамжылоо 2007-жылдан октябрь-ноябрь айларында жүргүзүлгөн. Изилдөө өзүнө 600 респондентти камтыды же башкача айтканда 4791 үй-чарбачылыгынан 600 үй-чарбачылыгынын 18 жаштан өйдөкү такай жашаган тургуну сурамжылоого тартылды.

Жергиликтүү башкаруу менен жергиликтүү калктын өз ара аракеттенүүсү. Жалал-Абад областынын 41,7 % респонденттери белгилеп өткөндөй, жергиликтүү өз алдынча башкаруу бийлиги айылдын экономикалык өнүгүүсүнө таасирин тийгизе алат. Бул көрсөткүч Ош областында 30,8 %, Баткен областында 27,5 % көрсөттү. Жалпылап айтканда респонденттердин үчтөн бир бөлүгү жергиликтүү

¹²¹ Тодоров А. Маргинализация в условията на смяната на система. -Социологически проблеми, 1992, № 24, 2с.

бийлик айылдын экономикалык өнүгүүсүнө таасирин тийгизе алышат деген жоопторду беришти.

Сурамжылоого катышкандардын көпчүлүгү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы инфраструктураны жакшыртуу, жерлерди мыйзамдын чегинде бөлүштүрүү жана финансылык жардамдарды калкка көрсөтүү менен ниш алып барыш керектигин белгилешти. 13,5 % респонденттер жергиликтүү бийликтин эмне менен ниш алып баруусун билмек тургай алар жөнүндө кабарлары жок экендигин белгилешти. Андан тышкары таза суу менен камсыз кылуусун 27,3 % респондент баса белгилешти.

Социологиялык иликтөөлөрдүн көпчүлүгү далилдегендей, түштүк аймакта таза суу менен камсыздандыруу эң орчундуу маселелерден болуп калууда. Буга далил катары таза суу менен калкты камсыз кылбагандыктан, суу аркылуу жугуучу инфекциялык оорулар менен айрыкча түштүк аймагынын калкы жапа чегүүдө.

Жергиликтүү башкаруу органдарына сурамжылоого катышкандардын белгилөөсүндө жергиликтүү маселелерди чечүүдө гана кайрылышкан, башка убактарда алар менен байланыштары жокко эсе. Респонденттердин 28,5 % кыргыз, 9,8 % өзбек улутундагылар жергиликтүү бийликке кайрылышкан. 59,8 % респонденттер таптакыр жергиликтүү бийликке кайрылышкан эмес. Жогорудагы жыйынтыктардын анализи көрсөткөндөй жерлигиликтүү өз алдынча башкаруу менен калк арасындагы байланыш начар, жетишерлик деңгээлде эмес. Жаш курагы боюнча алганда жаштар (16-25 жаштагылар) жергиликтүү бийлик менен байланыштары жок болсо, 50 жаштан жогоркулардын көпчүлүгү биргелешип иш алып барышкан.

Таблица 4.2.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун айылды экономикалык өнүктүрүүдөгү муктаждыктарынын зарылдыгы (%)

ЖӨАБ функциялары	Жынысы менен		Жаш курагы		
	эркектер	аялдар	16-25	26-49	50 жаштан жогору
Финансылык жардам	17,6	20,1	22,1	18,7	15,9
Инфраструктураны жакшыртуу	19,1	18,2	19,5	19,2	17,0
Жаңы бизнести түзүү	5,9	7,5	6,5	7,7	4,5
Жерлерди бөлүштүрүү	19,1	13,2	19,5	13,7	19,3
Жеңилдиктерди көрсөтүү	3,2	6,9	6,5	5,5	2,3

(патенттер, лицензия)					
Укуктук жардам	4,3	6,3	2,6	4,9	8,0
Салыкты төмөндөтүү	8,5	3,8	3,9	7,7	5,7
Башка	11,2	7,5	5,2	8,8	14,8
Жооп бере албайм	11,2	16,4	14,3	13,7	12,5
Баардыгы	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жетишээрлик деңгээлде өзүнүн милдеттерин толугу менен аткара албай жатат. Респонденттердин жергиликтүү бийликке кайрылган негизги маселелеринен болуп - жер боюнча суроолор (28,9 %), коомдогу мамилелер (14,2%) жана турмуштук кызматтар (13,8 %). Коомдук мамилелер, турмуш-тиричилик суроолор жана башкалар боюнча кыргыздар көп кайрылышкан. Коопсуздук, укуктук жана саясий маселелер боюнча жергиликтүү бийликке кайрылуулар жокко эсе.

Таблица 4.3.

Жергиликтүү башкаруу органдарына респонденттердин кайрылган негизги маселелери %

Маселелер	кыргыз	узбек	башка	баары
Жеке	6,7	4,2	0,8%	11,7
Коомдук мамилелер	12,6	1,7		14,2
Ишке байланыштуу	8,8	2,5	0,8%	12,1
Жер маселелери	19,7	9,2		28,9
Турмуштук кызматтар	9,2	2,9	1,7%	13,8
Укуктук	3,8	1,7	0,4%	5,9
Коопсуздук	3,3	0,4	0,4%	4,2
Саясий	3,8	0,8	0,4%	5,0
Башка	1,7	0,8		2,5
Жооп жок	1,3	0,4		1,7
Баары	70,9	24,6	4,6	100,0

Жергиликтүү башкаруу органдарына болгон респонденттердин ишеним деңгээли. Изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына 63,7 % респондент ишенээрин жана алар менен иш алып барууга даярдыктарын

билгишти. Алардын 44,5 % кыргыздар түзсө, 17,3 % өзбек улутунун өкүлдөрү.

Жергиликтүү башкаруунун аткарган иштерине респонденттердин көпчүлүгү нааразы жана канааттанышпайт. 8,8 % респонденттер бул суроого жооп беришкен жок, себебин: айыл өкмөттөрүнө кайрылышпайт; жардам сурашпайт; өздөрүнүн маселелрин өздөрү чечишет. Жергиликтүү айыл өкмөттөрү менен иштегендердин ишине 16,7 % респонденттер «канааттанышкан», «толук канааттангандар» - 7 %, «көпчүлүк учурда канааттангандар» - 9,7 %.

«Канааттанбагандардын» арасында 26-49 жаштагылар басымдуулук кылган. Алардын Берген жоопторунда айыл өкмөтүнүн иши менен кабарлары жок, болсо да аларга канааттанышпайт. 14,8 % сурамжылоого катышкан жарандар таптакыр жергиликтүү бийликке кайрылганды каалашпайт. Мындай тенденция кыргыз жана өзбек улутунун өкүлдөрүнө бирдей таандык.

Таптакыр кайрылбагандардын ичинен себептери, 16,0 % респонденттин жообу боюнча жергиликтүү бийлик «коррупцияланган», үчтөн бир бөлүгү белгилегендей – «алсыз».

Таблица 4.4.

Жергиликтүү башкарууга кайрылууну каалабагандыктарынын себептери

Себептери:	Жынысы боюнча		Жаш курагы боюнча		
	эркектер	аялдар	18-25	26-49	50 жаштан жогору
ЖӨАБ алсыз	39,2	25,0	13,0	39,5	42,3
ЖӨАБ коррупцияланган	17,6	19,4	17,4	23,7	11,5
ЖӨАБ мен үчүн ачык эмес	9,8	8,3	13,0	9,2	11,5
Бул башка түзүлүштүн иштери	11,8	13,9	13,0	13,2	7,5
Билбейм	7,8	19,4	26,1	10,5	3,8
Башка	11,8	8,3	13,0	2,6	19,2
Жооп жок	2,0	5,6	4,3	2,6	3,8
Баары	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

ЖӨАБ системасына респонденттердин кайрылбагандарынын себептерине алардын алсыздыгын, коррупциялангандагын, мен үчүн ачык жооп ала албайм жана башка системага кайрылам деген жоопторду беришти.

Маалыматтардын жеткиликтүүлүгү. Биздин изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөндөй респонденттердин үчтөн бир бөлүгү

экономикалык иштер же киреше жөнүндө, көрсөтүлүп жаткан жаңы кызматтар жана кредиттер боюнча өз убагында маалыматтар «ачык эмес», «жеткиликсиз» деп эсептешет. 5,8 % респонденттер маалыматтарды өз убагында ала алышат жана аларга канаттанышат.

Негизги маалыматтык булак болуп (49,5%) телевидение эсептелет. Ар бир онунчу респондент жергиликтүү маалыматтарды жалпы чогулуштардан уга алышат. Ал эми үн алгыны анчалык деңгээлде колдонушпайт. Төмөндөгү таблицада кеңири чагылдырылган.

Таблица 4.5.

Маалыматтардын жеткиликтүүлүгүнүн деңгээли

Жеткиликтүүлүгүнүн деңгээли	Жынысы боюнча		Жаш курагы боюнча		
	эркектер	аялдар	18-25	26-49	50 жаштан жогору
Эч качан	33,3	27,2	32,0	29,7	29,9
Анда санда	18,6	11,9	15,0	13,3	19,5
Кээде	15,4	24,1	21,6	18,4	20,1
Тез-тез	15,4	18,0	11,1	20,8	14,3
Ар дайым	6,2	5,4	5,2	6,8	4,5
Билбейм	11,1	13,3	15,0	10,9	11,7
Баары	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Жаңы конуштарды сурамжыга алганыбызда 1000 респонденттер пайда болгон маселелери менен төмөндөгүлөргө кайрылышат:

- Кудайга - 88 %;
- Өз үй-бүлөмдүн мүчөлөрүнө - 46,2 %;
- Туугандарыма - 27,1 %;
- Баардык маселелерди өзүм чечем - 20,9 %;
- Досторума, тааныштарыма - 19 %;
- Тиешелүү мамлекеттик уюмдарга - 17 %.

Төмөндөгү таблицада чагылдырылгандай, 45,6 % тиешелүү мамлекеттик уюмдарына эч качан кайрылбастыгы менен жергиликтүү бийликке болгон ишенимдин төмөндүгүнөн кабар берет. Алар өз үй-бүлөсүнүн мүчөлөрү, достору жана тааныштары менен чечүүнү каалашат.

Демек, жалпылап келгенде, калктын бийликке болгон ишенимдеринин төмөндүгүнөн, кандайдыр бир маселелр пайда болсо тиешелүү мамлекеттик уюмдарга кайрылуулары келбейт. Себеби, акыркы жылдардагы Өлкөнүн эки Президентинин качып кетиши, өлкө ичиндеги болуп жаткан саясий-экономикалык окуялар калктын кыжырына, көкөйүнө тийгенсийит. Өзгөчө себептеринин бири – тиешелүү мамлекеттик уюмдарга кайрылганда да, бюрократиялык баскычтар, аткарылбаган кур убадалар, талаптардын өз убагынан

кечиктирилиши, мобилдүүлүктүн жоктугу, уюшкандыкта маселени так жана даана чечилбекстиги.

Таблица 4.6.

Жарандарда маселер пайда болсо кайрылуусу

Индикаторы	Ар дайым	Сейрек	Кээде	Эч качан	Жооп бере албайм
Тиешелүү мамлекеттик уюмдарга	17,0%	14,3%	19,0%	45,6%	4,1%
Досторуна, тааныштарыма	19,0%	33,7%	22,7%	19,1%	5,5%
Туугандарыма	27,1%	35,3%	18,4%	12,1%	7,1%
Кудайга	88,0%	3,2%	5,2%	1,7%	1,9%
Өз үй-бүлөмдүн мүчөлөрүнө	46,2%	13,7%	17,1%	7,6%	15,5%
Баардык маселелерди өзүм чечем	20,9%	14,4%	23,1%	35,0%	6,6%

Кыргызстандагы жергиликтүү башкаруу органдарына калктын ишеним деңгээли төмөн, ошондуктан, элдин бийликке болгон ишенимин жогорулатуу тууралуу программаларды, иш чараларды иштеп чыгуу керек. Кыргыз Республикасы социалдык мамлекет болгондуктан, калктын саясий эмес, социалдык маселелерин өз убагында чечүүнү талап кылат.

4.2. Жергиликтүү башкаруу тарабынан өткөөл мезгилде калкка көрсөтүлгөн кызматтар

Бүгүнкү күндө мамлекет тарабынан Кыргызстандын жарандарына көрсөтүлүп жаткан кызматтардын так саны, сапаты, көлөмү, стандарттары аныкталбай келт. Экономикалык көзөмөлдөө министрлиги тарабынан мамлекет калкка 21 миң түрдөгү кызматтарды көрсөтөрүн белгилешсе, Антимонополиялык мамлекеттик агенттиги тарабынан болгону 14 миңге жакын деген маалыматтарды беришти ¹²². 2006-жылы 22-августа бекитилген Өкмөттүн реестринде 127 кызматтын түрү бекитилген. Эксперттер тарабынан жүргүзүлгөн талдоого кайрылсак, 184 кызмат мамлекет тарабынан бекер кызмат

¹²² Сделал шаг – оплати, второй – ручку позолоти. // Вечерний Бишкек, от 3 декабря 2010 года. С. 6-7.

көргөсүлсө, 248 – акылуу ¹²³. Демек, мамлекет жана жергиликтүү бийлик тарабынан канча жана кандай кызмат көрсөтүлүп жаткандыгы так илимий талдоого алынышын талап кылат.

Кыргыз Республикасында жергиликтүү өз алдынча башкаруунун милдеттерин калкка көрсөткөн кызматы жана коомдогу аткарган ролу аркылуу аныктоого болот. Ошондуктан, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын иштериндеги маселелер коомдун жалпы абалына, ал гана эмес ар бир адамга терс таасирин тийгизбей койбойт. Жергиликтүү тургундар жер-жерлерде ар кандай кызматтардын түрүн мамлекеттик мекемелерден, жергиликтүү өз алдынча башкаруудан, коомдук жана жамааттык уюмдардан, бизнестен, жеке жактардан ала алышат. Калкка кызмат көрсөтүү – мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын негизги милдети. Кызмат көрсөтүү – бийлик органдары тарабынан чарбалык-турмуштук, социалдык-маданий калкты камсыздоо кызматтарын иш жүзүнө ашыруу, тартипке салуу, элге жашоо ыңгайын түзүү ¹²⁴. Убакыт көрсөткөндөй, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын көрсөткөн кызматтарынын процессине эл түздөн-түз таасирин тийгизе баштады. Ошону менен бирге жарандардын көрсөтүлүп жаткан кызматтардын сапатын жогорулатуу боюнча жергиликтүү бийлик менен болгон карым-катнаш механизми төмөн жана дээрлик тажырыйба жокко эсе.

Көрсөтүлгөн кызматтардын милдети өлкөнүн социалдык-экономикалык абалына; жергиликтүү бюджеттин чыгаша жана киреше түзүлүшүнө; климаттык-географиялык шартына жана жылдын мезгилине жараша; калктын көрсөтүлүп жаткан кызматтардын суроолору боюнча маалуматтуулугуна жана билимине көз каранды. Негизинен көрсөтүлүп жаткан жергиликтүү кызматтар калктын жашоо деңгээлин көтөрүүгө, демографиялык көрсөткүчтөргө, ички жана тышкы миграция процессин токтотууга, өлкө ичиндеги туруктуулукту сактоого жана коомду моралдык, руханий жактан колдоого ж.б. чоң таасирин тийгизет.

2009-жылы «Жергиликтүү көрсөтүлгөн кызматтардын сапаты» аттуу жүргүзүлгөн анкеталык сурамжылоонун айрым жыйынтыктарына көңүл бурсак. Долбоордун башкы максаты – айыл жергесиндеги жергиликтүү тургундарга көрсөтүлүп жаткан кызматтардын сапатын, туруктуулугун, жеткиликтүүлүгүн жана ачык-

¹²³ Сделал шаг – оплати, второй – ручку позолоти. // Вечерний Бишкек, от 3 декабря 2010 года. С. 6.

¹²⁴ Национальная концепция развития местного самоуправления в Кыргызской Республике на 2002-2010 годы.

айкындуулугун жакшыртууга жардам берүү. Аткарылып жаткан иштер негизинен жергиликтүү кызмат көрсөтүүчүлөр, анын ичинен айылдык кеңеш, айыл өкмөтү, коомдук бирикмелер, бюджеттик жана жеке уюмдар менен айылдардын жашоочуларынын ортосундагы эки тараптуу байланышты, ачык-айкын сүйлөшүүнү, пикир алмашууну түптөөгө жана өркүндөтүүгө багытталган. Кыргызстандын түндүк жана түштүк аймактарынан Ош жана Ыссык-Көл областырынан үчтөн айыл өкмөтү камтылап, 1800 респондент атайын даярдалган анкеталык сурамжылоого катышышты. Бул ишке чейин айылдардын жана айыл өкмөтүнүн деңгээлинде кызмат көрсөтүүчүлөр, жергиликтүү коомчулуктун өкүлдөрү менен жолугушуулар, тегерек столдор, фокус-топтор өткөзүлүп, ар бир айылда Долбоордун максаттары, милдеттери боюнча түшүндүрүү иштери уюштурулду. Аткарылган иштердин жыйынтыгында жергиликтүү кызматтардын элге эң керектүүлөрү аныкталып, алардын негизинде анкета түзүлдү.

Анкетага кызмат көрсөтүүчүлөр, айылдын жашоочуларынын өкүлдөрү сунуштаган төмөнкү кызматтар кирди:

Ичүүчү жана сугат суусу менен камсыз кылуу кызматтары; Коммуналдык кызматтар: тазалык, жашылдандыруу, ички жолдор жана көпүрөлөр; Башка кызматтар: мектеп, бала бакча, техсервис, ветсервис, клуб, китепкана ж.б.

Аталган кызматтар төмөнкү индикаторлор/көрсөткүчтөр боюнча элдин таразасына салынды: кызматтардын сапаты жана жеткиликтүүлүгү; кызмат көрсөтүүдөгү орчундуу проблемалар жана алардын себептери; кызматтардын жакшыруусуна коомчулуктун катышуусу; төлөмдөр жана алардын төлөнүшү, «кошумча» чыгымдар; кызматтар боюнча элдин маалыматтуулугу; анкетага киргизилген кызматтардын ээлеген орду/рейтинги; кызматтарды жакшыртуу боюнча элдин сунуштары.

Сурамжылоого Ош областынан (Кызыл-Октябрь айылдык округу Ноокат району; Мады айылдык округу Кара-Суу району; Кызыл-Тоо айылдык округу Өзгөн району) жана Ыссык-Көл областынан (Тору-Айгыр айылдык округу Ысык-Көл району; Түп айылдык округу Түп району; Кереге-Таш айылдык округу Ак-Суу району) үй-чарбачылыктардын жалпы санына жараша 1800 түтүн катышты. Жалпысынан 41 % аялдар жана 59 % эркектер сурамжылоого катышышты, анын ичинен 38-47-жаштагылар 32,6 %, 48-59-жаштагылар 30,3 %, 28-37-жаштагылар – 17,4 %, 14,7 % - 60 жаштан жогоркулар жана 18-27-жаштагылар болгону 5 % түздү.

Респонденттердин 57,4 % - орто, 23 % - атайын орто, 17,2 % - жогорку билимдүүлөр, 2,3 % - бүтпөгөн жогорку билимге ээлер.

Сурамжылангандардын 95,4 % жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында иштешпейт, ал эми 83 адам жергиликтүү бийликте кызматкер.

Жергиликтүү кызматтардын приоритеттүүлүгү жана рейтингдери

Төмөндөгү таблицада көрсөтүлгөндөй 1-ичүүчү суу; 2-сугат суусу; 3-мектептерге жардам; 4-көчөдөгү жарык; 5-ФАП кармоого байланышкан иштер эң маанилүү жана керектүү кызматтар катары эсептелет. Бул жерде айта кетүүчү нерсе айыл өкмөтүнүн деңгээлинде приоритеттүүлүк баскычы кызматтардын респонденттердин баасында канчалык көп санда тандалганына жараша түзүлдү. Ал эми ар бир айылдын эли үчүн кайсы кызмат канчанчы орунду ээлей турганын төмөнкү таблицадан караңыз.

Таблица 4.7.

Маселелердин приоритеттүүлүгү

Кызматтар	Хи-квадрат	Рейтинг
Ичүүчү суу	2778,429	1
Сугат суу	1355,299	2
Мектептерге жардам	164,425	3
Көчөдөгү жарык	156,499	4
Айылдык медициналык мекемени кароо (ФАП)	122,432	5
Бакчаларды иштетүү	96,680	6
Ветеринардык кызмат	81,983	7
Спортту өнүктүрүү	76,048	8
Социалдык жардам	71,239	9
Ички жолдор	66,936	10
Коомдук тартипти сактоо	55,364	11
Мончо	47,466	12
ФПС, жайыттар	44,000	13
Клубдарды иштетүү	43,986	14
Газалыкты сактоо	43,318	15
Техсервис	41,455	16
Жашылдандыруу	36,636	17

Китепканаларды иштетүү	36,535	18
Үй курууга жер берүү	32,848	19
Справка берүү	20,500	20
Ички көпүрөлөр	14,547	21
Маалымат кызматы	11,981	22

Таблица 4.8.

**Респонденттердин басы боюнча айыл окмоту
төмөндөгү кызматтарды көрсөтүшөт**

Услуга	хи-квадрат	Ранг
Справка берүү	1626,307	1
Ветеринардык кызмат	1544,685	2
Мектептерге жардам	1431,537	3
Айылдык медициналык мекемени кароо (ФАП)	1291,240	4
Социалдык жардам	1147,859	5
Жерлерди арендага берүү (ФПС)	1023,568	6
Үй курууга жер берүү	826,040	7
Коомдук тартипти сактоо	511,004	8
Техсервис	489,214	9
Мончо	460,08	10
Маалымат кызматы	22,942	11
Китепканаларды иштетүү	21,096	12
Бакчаларды иштетүү	8,849	13
Клубдарды иштетүү	7,244	14
Спортту өнүктүрүү	0,144	15

Ичүүчү суу менен камсыз кылуу кызматы жогоруда айтылгандай приоритеттүүлүгү боюнча биринчи оорунда. Ичүүчү сууну Ыссык-Көл областында басымдуулук коомдук түтүкчөлөрдөн (70,1%) алып ичишет, Ош областы боюнча да 55,2 % коомдук түтүкчөлөрдөн алып ичишет. 30,7 % Ош областынын тургундары ирригациалык канал/арыктардан алышат, 12 % булак/дарыялардан алып ичишет. Башка дегендерден 56 % булак, кошунанын үйүнөн алып ичебиз – 2,5 %, кошуна айылдан алып ичебиз – 4,5 %, 2,8 % - жаан, кар суусу.

Акыркы жылдарда ичиүүчү суу 72,7 % жетишпей калган учрлар болсо, респонденттердин 27,3 % мындай жетишпестик маселесин кезиктиштирген эмес. Өзгөчө кыш мезгилинде 61,2 %, жазында 25,8 %, жай айларында 12,9 %, күз мезгилинде 0,1 % жокко эсе. Толук малыматты төмөнкү таблицадан караңыз.

Таблица 4.9.

Ичүүчү суу булактары

Индикатор	Ыссык-Көл		Ош	
	Саны	%	Саны	%
Коомдук түтүкчөлөр	631	70,1%	497	55,2%
Үйдөгү суу түтүкчөсү (кран)	96	10,7%	16	1,8%
Короодо насос м/н чыккан суу	35	3,9%		
Ирригациалык канал/арык	60	6,7%	276	30,7%
Булак/Дарыя	1	0,1%	107	11,9%
Башка	77	8,6%	4	,4%
Баардыгы:	900	100,0%	900	100,0%

Респонденттердин баасы боюнча 1,3 % мамлекеттик органдар ичүүчү сууну калкка камсыз кылат деп жооп беришсе, айыл өкмөтү Ош обласы боюнча 34 %, 26,3 % - Ыссык-Көл областы, ИСКАКБ – 27,5 % кызмат көрсөтөрүн белгилешти, Жеке мекемелер - 2,5 %, ичүүчү суунун камсыз кылган мекеме жөнүндө маалыматы жок 9,6 % респонденттер Ыссык-Көл обласы боюнча болсо, Ош областы боюнча 28,3 % сурамжылоого катышкандар кабары жок, билбегендер - 10,3 %.

Сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча респонденттердин үчтөн бири гана ичүүчү сууга байланыштуу коомдук иштерге активдүү катышат. Алардын 77 % кол күчү менен, 22 % кол күчү менен жана акчалай, 1 % материалдык-техникалык жактан жардам кылышат. Ошол эле учурда 67 % респонденттер коомдук иштерге катышпайт.

Респонденттердин жообу боюнча, алардын 64 % сууга акы төлөшөт, 36 % төлөбөйт. Эгерде акы төлөсөңүз «Тарифти ким бекитет?» деген сурообузда 30,0 % - ИСКАКБ; 19,5 % - эл аралык уюмдар; 26,5 % - айта албайт, жооп берүүдөн баш тартышты; 12,1 % -

жеке жактар, жамааттар; 9,7 % - айыл өкмөтү, ал эми 2,3 % мамлекет тарабынан бекитилерин билдиришти.

Таблица 4.10.

Ичүүчү сууга төлөнүүчү акынын өлчөмүн ким бекиткендиги тууралуу жооптор төмөнкүдөй болду

Уюмдар/жактар	Саны	Процент
Мамлекет	26	2,3
Айыл өкмөтү	111	9,7
ИСКАКБ	342	30,0
Эл аралык уюмдар	222	19,5
Жеке жактар, жамааттар	138	12,1
Айта албайм	197	17,3
Жооп берүүдөн баш тартуу	105	9,2

Ичүүчү суу үчүн бекитилген тарифтер сурамжылоого катышкан респонденттердин 4,8 % гана толук канаттандыраса, 62,4 % - канааттандырат, 22,0 % - анча канаттандырбайт, ал эми 10,8 % такыр канаттандырбайт. Төлөнгөн акчага квитанцияны жалпы айыл өкмөтү боюнча респонденттерди 62,2 % алат, 23,5 % такыр албайт, 14,4 % кээде алат.

Ичүүчү сууга 26,6 % респондент таптакыр төлөшпөйт, мындай кызмат бар экенин да билбегендер 24,3 % же 1800 респонденттин ичинен 436 үй чарбачылыгы. Болжол менен 47,1 % респонденттин оюу боюнча айылда 100гө чейинки үй чарбачылыгы акы төлөбөсө, 23,9 % - 400дөн ашык үй чарбачылыгы акы төлөбөйт жана 100-200 үй чарбачылыгы акы төлөбөйт деп эсептегендер 15,9 % түздү. Суу түтүктөрүнө жергиликтүү тургундар тарабынан зыян келтиргендер жок эмес алар 6,9 % түзөт деп сурамжылоого катышкандар жооп беришти, алар суу түтүктөрүн уурдашат, сындырышат. Себебин, 67,4 % өспүрүмдөрдүн жоопкерсиздик мамилесин жана тентектиги менен баалашса, 16,8 респонденттин оюу боюнча өз талаптарын жогору коюшуп, уурдап өз үй чарбачылыгына пайдаланышат. 18,6 % респондент, мындай кызмат жок, ошондуктан ага зыян келтирүүгө да амал жок.

Сурамжылоого катышкандардын жообу боюнча, 30,8 % үй чарбачылыктары айрым учурларда бакчаларды сугарышат жана малдарын сугарышат. Арык системасынын жоктугунан 26,9 % пайдаланышат десе, сугат суусу жетишпегендиктен 64,7 % аргасыз

болушат, 2,2 % балдар ойноп сууну ачык тышпат коюушат дешсе, 3 % ондоо учурунда суу күнү-түнү ачык бойдон калат.

Эгерде ичүүчү суу менен камсыз кылуу кызматы жакшырса, анда респонденттердин 64,7 % учурдагы тарифтин көбөйтүлүшүнө каршы эмес. 35,2 % андай сунушка азырынча даяр эмес, анткени ичүүчү суу кызматынын абалынын жакшырып кетишине анча ишене беришпейт. Ичүүчү суу менен туруктуу камсыз болуу үчүн кызмат көрсөтүүчүлөргө белек-бечкек, белгиленген тарифтен бөлөк акча (пара) берсизби деген суроого болгону 2,2 % респондент «ооба» деп жооп берген. Төмөнкү таблицанда канча %га көп төлөгөнгө даяр экендиги маалымдалат:

Таблица 4.11.

Төлөнүп жаткан тарифтен канча процентке жогорулатса болот

	Саны	Процент
1-20%	594	52,9
21-40%	189	16,8
41-60%	219	19,5
61-80%	9	0,8
81-100%	93	8,3
100% жогору	2	0,2
Жооп бере албайм	17	1,5
Баардыгы:	1123	100,0

Эң орчундуу проблемалар кайсылар? – деген суроого, респонденттердин жообуна ылайык ичүүчү сууга байланыштуу негизги проблемалар – бул (1) электр энергиясынын тез-тез өчүрүлүшүнүн айынан суу түтүкчөлөрүнүн иштебей калышы, (2) башкы булактардагы суунун азайышы жана (3) кран, насостордун талкаланышы. Суунун ылайуулугу/кирдиги - чоң проблема.

Респонденттер проблемаларды чечүү үчүн кимге кайрылышат? Аталган проблемаларды чечүү боюнча суроо-талаптар менен көбүнчө ИСКАКБга жана Коммуналдык чарбага кайрылышат. Мисалы, 40,3 % респондент кайрылган, алардын 7 % - мамлекеттик уюмдарга, 8 % - айыл өкмөтүнө жана 63,8 % - Коммуналдык чарбага кайрылган. Респонденттердин 59,7 % ашыгы эч кимге кайрылышпайт, анткени

алардын 65,3 % кайрылуудан жыйынтык чыгаарына ишенишпейт, 32 % кимге, кайсы уюмдарга кайрылаарын так билишпейт.

Кайрылган 635 респонденттердин 371 (58,4 %) алар көтөргөн маселелердин чечилбегенин айтышкан. Болгону 78 үй чарбачылыгы алардын суроо-талабы канаттандырылганын билдиришкен. Бул кайрылгандардын 12,3 % гана түзөт. 11,3 % маселе чечилүү шартында турат, бирок качан чечилет билбейбиз деген үмүттө. Мындай көрүнүш ичүүчү суу менен байланышкан проблемаларды чечүүгө көбүрөөк жоопкерчилик менен мамиле жасоону, аткарылып жаткан иштер жана алардын жыйынтыгы тууралуу элди үзгүлтүксүз кабарлап турууну талап кылат. Респонденттер ичүүчү суунун учурдагы сапатын, жетиштүүлүгүн, тейлөө иштерин жана тариф өлчөмүн өткөн жылга салыштырмалуу төмөнкүчө баалашкан:

Таблица 4.12.

Жалпысынан кызмат көрсөтүүчүлөргө көрсөтүлгөн баа

Көрсөткүчтөр	Саны	Проценти
Эң жакшы	15	0,8
Жакшы	328	18,3
Канааттандырарлык	752	41,8
Жаман	435	24,2
Абдан жаман	95	5,3
Мындай кызмат жок	129	7,2
Жооп бере албайм	46	2,4
Total	1800	100,0

Бул таблицادا берилген маалыматтарга ылайык кызмат көрсөтүүнүн деңгээли мурункудан өзгөргөн эмес. Ошол эле учурда «жакшырды» деген жоопко караганда «начарлады» деген жооп дээрлик эки-уч эсе көп берилген. «Жакшырды» көрсөткүчү боюнча суунун сапаты 1-орунга, тейлөө иштери 2-орунга чыккан. «Мурункудай» көрсөткүчү боюнча биринчи жана экинчи орунга суунун сапаты жана тейлөө иштери чыккан. «Начарлады» көрсөткүчү боюнча акыркы 2 орунду суунун жетиштүүлүгү жана төлөмдөрдүн өлчөмү алган.

Ичүүчү суу менен камсыз кылуу кызматын мындан ары жакшыртуу боюнча сурамжылоого катышкан респонденттердин сунуштары:

Таблица 4.13.

Ичүүчү сууну камсыздоону жакшыртуу боюнча сунуштар

№	Сунуштар	Саны	%
1	Төлөмдөрдүн өлчөмүн азайтуу	116	6,4%
2	Төлөмдөрдүн өлчөмүн көбөйтүү	88	4,9%
3	Пайдалануудагы суу түтүктөрүн/системасын оңдоо	786	43,7%
4	Жаңы суу түтүктөрүн куруу	516	28,7%
5	Жаңы түшкөн көчөлөрдү/конуштарды ичүүчү суу менен камсыз кылуу	98	5,4%
6	Жергиликтүү бюджеттен акча каражаттарын бөлүү	16	0,9%
7	Республикалык бюджеттен акча каражаттарын бөлүү	10	0,6%
8	Кызмат көрсөтүүчүлөрдүн ишин жакшыртуу	42	2,3%
9	Суу акысын төлөбөгөндөргө көзөмөлдү күчөтүү	4	0,2%
10	Ичүүчү сууга байланыштуу проблемалар, өзгөрүүлөр тууралуу элге такай маалымат берүү	2	0,1%
11	ИСКАКБ түзүү	2	0,1%
12	Резервуарларга тазалоо системасын орнотуу	6	0,3%
13	Кошумча БСРларды куруу	78	4,3%
15	Коррупцияны азайтуу	12	0,7%
16	Айыл өкмөтүнүн жоопкерчилигин күчөтүү	24	1,3%

Ыссык-Көл областы боюнча сугат суунун негизги булактары болуп дарыя/каналдар – 27 %, 7,1 % - скважиналар жана тоо булактары (2,4 %) эсептелинет. Ош областы боюнча негизги сугат суусунун булагы катарында 48,7 % дарыя/каналдар, 1,3 % респонденттердин

жообу боюнча искусствалык БСР жана скважиналар. Толук маалымат төмөнкү таблицада берилген:

Таблица 4.14.

Сугат суусунун негизги булактары

№	Негизги булактар	Ыссык-Көл	Ош
1	БСР/БДР	7,5%	1,0%
2	Дарыя, сай, канал, арык	27,0%	48,7%
3	Скважиналар	7,1%	0,3%
4	Башка (тоо булагы, ичүүчү суу)	2,4%	0,1%
5	Билбейм	5,7%	0,2%

Айыл өкмөттөрдө Суу пайдалануучулардын Ассоциациясы (СПА-АВП), УОС бир нече жылдан бери иштеп, сугат суу менен камсыз кылуу боюнча айылдыктарга кызмат көрсөтөт. Кийинки диаграммаларда ар бир айыл боюнча респонденттердин ою боюнча бул багытта кайсы уюм кызмат көрсөтө тургандыгы тууралуу жооптору берилген. Жалпы айыл өкмөттөрү боюнча сурамжылоого катышкан 1800 адамдын 12,7 % - бул кызматты Айыл чарба суу башкармалыгы (УОС), 37,7 % - СПА көрсөтөөрүн айткан, 12,3 %, б.а. 54 киши «так жообун билбейбиз» дешсе, айыл өкмөтү – 19,4 % белгилеп, респонденттердин 17,5 % бул кызматты эч ким көрсөтпөйт, арыктан эле алабыз деп билгилешти.

Сугат сууга болгон муктаждыктын канааттанбагандыгын Ыссык-Көл областынын респонденттерди басым жасашты (13,2 %), болгону 24,6 % - 10 % - 50 %ке чейин канааттанышат. Ошол эле мезгилде Ош областынын респонденттери 51 % - 90 %ке чейин 26,5 % канааттанышат. Сугат сууга болгон муктаждыктын канааттандырылышы боюнча суроого респонденттер төмөнкү таблицада келтирилген жоопторду беришти.

Таблица 4.15.

Сугат суусуна канааттануунун деңгээли

Канааттануунун деңгээли	Ыссык-Көл		Ош	
	<i>респондент</i>	<i>%</i>	<i>респондент</i>	<i>%</i>

10%-30%	224	12,4%	165	9,2%
31% - 50%	184	10,2%	157	8,7%
51% - 70%	158	8,8%	258	14,3%
71% - 90%	83	4,6%	219	12,2%
91-100%	14	0,8%	93	5,2%
Канаттандырбайт	237	13,2%	8	0,4%

Сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча респонденттердин 76,9 % сугат сууга байланыштуу коомдук иштерге активдүү катышат. Алардын 94,8 % кол күчү менен, 4,5 % финансылык жактан жардам кылышкан. Ошол эле учурда 401 респондент 22,3 % коомдук иштерге катышпай тургандыктарын айтышкан.

Сугат суусуна акы төлөйсүзбү деген суроого респонденттердин 57,9 % «ооба», 41,4 % «жок» деп жооп беришкен. «Ооба» деп жооп бергендердин 33,6 % СЧБ-УОС тарабынан тариф бекитилээрин белгилешсе, 19,5 % айыл өкмөтү тарабынан бекилерин айтып өтүштү жана 30,2 % жооп бере алышпады. Таблицада көрсөтүлгөндөй респонденттердин жооптору түрдүү болду. Бул жергиликтүү тургундардын сууга болгон тарифтерди айылдык кеңеш айылдык жыйындардын чечимдеринин негизинде бекитээрин жакшы билишпегендигинен кабар берет. Эгерде төлөсөңүз тарифти ким жана кайсы уюм тарабынан бекитилет деген суроонун жооптору төмөнкүдөй болду.

Кызыктуусу сурамжылоого катышкандардын 2,7 % сугат суу акысын Айылдык кеңешке төлөйбүз дегендиги болду. Ал эми айрым 1,5 % респондент сууга толонуучу акыны жеке жактарга төлөй тургандыгы жөнүндө билдиришти. Респонденттердин үчтөн бир бөлүгү сугат суунун акысын айыл өкмөтүнө төлөй тургандыктарын белгилешти. Суу акысы кайсы уюмга төлөнө тургандыгы тууралуу жооптор төмөнкүдөй болду:

Таблица 4.16.

Акы төлөнүүчү мекемелер

Уюмдар	Ыссык-Көл	Ош
Мамлекеттик мекемелер	0,2%	0,2%
Айылдык Кеңеш	1,1%	1,6%
Айыл өкмөтү	13,6%	8,3%

СПА (АВП)	25,8%	41,3%
Жеке жактар	0,8%	0,7%
Так жооп бере албайм	2,0%	4,5%

Сурамжылоонун жыйынтыктарында көрсөтүлгөндөй сугат суу үчүн бекитилген тарифтер сурамжылоого катышкан 1800 респонденттин ичинен 55 адамды, б.а. 5,3 % - толук канаттандырат, 64,5 % - «канаттандырат», ал эми 8,7 % таптакыр канааттанбайт. «Төлөнгөн акчага квитанция алынабы?» - деген суроонун жообуна респонденттердин 86,3 % алат, 7 % такыр албайт. Кез-кезде 6,7 % респондент алып калат, себеби квитанция баракчасы түгөнүп калат же кийин жазып беребиз деген шылтоо менен албай калышат. Эгерде сугат суу менен камсыз кылуу кызматы жакшырса, анда респонденттердин 58,2 % көбүрөөк акы төлөгөнгө даяр, ал эми 41,2 % мындай кадамга даяр эмес экендиктерин айтышты. Акыны көбөйтүүгө макул экендиктерин билгизген респонденттердин 49,7 % азыркы тарифти орточо 20%га көтөрсө болотургандыктарын билдиришти.

Сугат суу менен туруктуу камсыз болуу үчүн кызмат көрсөтүүчүлөргө белек-бечкек, белгиленген тарифтен ашыкча акча (пара) бердиңиз беле деген суроого 1743 кишинин 97,9 % «жок» деп жооп беришкен. 1,7 % «бергенбиз» деп жооп беришсе, респонденттердин калган 0,4 % бул суроого жооп бериштен баш тартышкан.

«Эң орчундуу проблемалар кайсылар?» - деген сурообузга акыркы жылдары сугат суусуна байланыштуу проблемалар болдубу деген суроого респонденттердин 65,1 % «ооба», 34,2 % «жок» деп жооп беришкен. Негизги проблемалар катары суунун жетишпестиги, ремонт иштери жана анын туура эмес башкарылышы/бөлүштүрүлүшү аталган. Ремонт иштеринин өтө тез кайталанып турушун респонденттердин 60,1 % белгилеген. Ал эми суунун туура эмес башкарылышын/бөлүнүшүнүн өтө көп кайталанышын 18,7 % белгилеген, өзгөчө белгилей кетсек 14,3 уруулар өз ара уюшушуп, суу берүүнү туура эмес бөлүштүрүп, анда санда ар кандай чыр-чатактар чыгуусуна түрткү берет.

Маселелерди чечүү үчүн респонденттер кимге кайрылышат, респонденттердин 26,9 % «ооба» дешкен. Алар биринчи кезекте айыл өкмөтүнө (56,2 %), экинчи кезекте АЧСБ (УОС) (20,8 %) үчүнчү кезекте айыл башчысына (9 %) кайрылышкан. Ошол эле учурда респонденттердин 71,7 % эч кимге кайрылышпайт, анткени алардын 62,4 % кайрылуудан жыйынтык чыгаарына ишенишпейт, 33,2 % -

кимге, кайсы уюмдарга кайрылаарын так билишпейт. Кайрылгандардын суроо-талаптары канчалык деңгээлде чечилгендиги төмөнкү таблицанда берилген. Тилекке каршы, көтөрүлгөн маселелердин 8,5 % гана чечилип, 58 % чечилген эмес. Респонденттер сугат суунун учурдагы жетиштүүлүгүн, туруктуулугун, ага байланыштуу тейлөө иштерин жана төлөмдөрдүн өткөн жылга салыштырмалуу төмөнкүчө баалашкан (% менен):

Таблица 4.17.

Сугат суунун сапатына берилген баа

Көрсөткүчтөр	Баалар	Процент
1. Жетиштүүлүгү	Жакшырды	5,5
	Мурункудай	52,2
	Начарлады	27,7
	Мындай кызмат жок	14,6
2. Туруктуулугу	Жакшырды	2,6
	Мурункудай	60,2
	Начарлады	17,7
	Мындай кызмат жок	19,5
3.Тейлөө/башкаруу	Жакшырды	6,9
	Мурункудай	47,3
	Начарлады	9,0
	Мындай кызмат жок	36,8
4. Төлөмдөр	Жакшырды	2,7
	Мурункудай	46,4
	Начарлады	9,0
	Мындай кызмат жок	41,9

Сугат суусунун начарлагандыгы тууралуу 52,0 % суу ресерстары жетишпейт. 30,4 % кркакчылык жана скважиналар жарактан чыгып кеткен. Суу чарбасынын жоопкерсиздиги, айрыкча суу бөлүштүргөндө 11,1 % туруктуулугу начарлоодо. Коом алдындагы 53,9 % башкаруучулардын жоопкерсиздигин белгилеп өтүштү.

Сурамжылоого катышкан 45,9 % канааттандырарлык дешсе, 19,1 «жаман» деген баа беришти. Сугат суу менен камсыз кылуу кызматына жалпысынан айылдар жана айыл өкмөтү боюнча төмөнкүдөй баа беришкен.

Таблица 4.18.

Сугат сууга берилген жалпы баа

Баалар	Саны	Проценти
1. Эң жакшы	11	0,6
2. Жакшы	222	12,3
3. Канаттандыарлык	827	45,9
4. Жаман	342	19,0
5. Өтө жаман	128	7,1
6. Кызмат көрсөтүлбөйт	270	15,0

Сугат суу менен камсыз кылуу кызматын мындан ары жакшыртуу боюнча сурамжылоого катышкан 300 кожолуктан төмөнкүдөй сунуштар түштү:

Таблица 4.19.

Сугат сууну камсыздоону жакшыртуу боюнча сунуштар

№	Сунуштар	Бардыгы (адам)	%
1	Каналдарды/арыктарды оңдоо	1272	71,9
2	Төлөмдөрдүн өлчөмүн көбөйтүү	70	4,0
3	Төлөмдөрдүн өлчөмүн азайтуу	125	7,1
4	Жаңы каналдарды куруу	119	6,7
5	Кошумча суу толтуруучу БСР ди куруу	4	0,2
6	Резервуарларга чыпкаларды орнотуу, тазалыкты жакшыртуу	3	0,2
7	Жергиликтүү бюджеттен акча каражаттарын бөлүү	23	1,3
8	Сугат сууга байланыштуу проблемалар, өзгөрүүлөр тууралуу элге такай маалымат берип туруу	3	0,2
9	Сугат суу боюнча кызмат корсотуучулордун ишин жакшыртуу	15	0,8
10	Республикалык бюджеттен акча каражаттарын бөлүү	34	1,9

Сурамжылоого катышкан бардык респонденттер анкетанын суроолоруна ачык-айкын жана толук жооп бергенге аракет кылышты.

Басымдуу көпчүлүгү мындай иштерди үзгүлтүксүз жүргүзүп туруу керектигин белгилешти.

Рейтингдин «сапат», «байланыш», «мамиле» көрсөткүчтөрү боюнча алдынкы беш орунду айыл өкмөтү боюнча төмөнкү кызматтар ээледі: үй курууга жер берүү, коомдук жайларды, көчөлөрдү жарык менен камсыз кылуу, маалымат кызматы, бакчаларды кармоо.

Ичүүчү сууга, саламаттыкты сактоого, мектептерде билим берүүгө, ветеринардык тейлөөлөргө, справкаларды алууга, техсервиске байланышкан кызматтарда кошумча чыгымдардын көп экендиги белгиленди.

Бул кызмат приоритеттүүлүгү боюнча экинчи, рейтинги боюнча он төртүнчү орунда турат. Респонденттерди көп түйшөлткөн проблемалар – булар ичүүчү суунун жетишпестиги жана сапаты. ИСКАКБ жана анын аткарып жаткан иштери жөнүндө элдин маалыматтуулугу өтө төмөнкү деңгээлде. Учурдагы тарифтер респонденттердин 20-40%ке чейинкилерин канаттандырбайт. Эгер кызмат жакшырса, төлөмдөрдүн көбөйүшүнө респонденттердин 64 % каршы эмес. Тарифтерди ким бекитээрин жана акы кимге төлөнөрүн сурамжылоого катышкандардын көпчүлүгү так билишпейт. Сууга төлөнгөн акылар үчүн респонденттердин 92 % квитанция алышат. Кызмат көрсөтүүчү уюм менен кардарлардын ортосунда ырасмий келишимдер түзүлгөн эмес. Ичүүчү суу менен камсыз кылуу кызматынын учурдагы деңгээлин респонденттердин жарымынан көбү «канаттандырарлык» деп белгилешкен. Ичүүчү сууга байланыштуу коомдук иштерге респонденттердин 33% активдүү катышат. Суу менен такай камсыз болуп туруу үчүн дээрлик эч ким кызмат көрсөтүүчүлөргө үстөк акча төлөбөйт, белек-бечкек бербейт. Бул кызматты жакшыртуу боюнча 14 сунуш түштү, алардын ичинен эң көп добуш алганы кызмат көрсөтүүчүлөрдүн ишин жакшыртуу, колдонуудагы суу системасын оңдоо, жаңы суу түтүкчөлөрүн куруу ж.б. сыяктуу.

Сугат суу кызматы приоритеттүүлүгү боюнча үчүнчү, рейтинги боюнча 19-орунда турат. Сезон учурунда суунун тартыштыгы, башкаруу/бөлүштүрүү иштеринин калыс жүрбөшү – негизги көйгөйлөр. ИСКАКБга салыштырмалуу СПА жөнүндө маалыматтуулук бир канча жогору. Бирок респонденттердин 15 -21 % чейинкилери сугат суу боюнча кызматты СПА көрсөтөөрүн билишпейт. Сугат сууга байланыштуу коомдук иштерге респонденттердин 17%и гана катышат. Суу акысын сурамжылоого катышкан тургундардын 5% төлөшөт жана 53% квитанция алышат. Эгер кызматтын сапаты жакшырса алардын 46% учурдагыга караганда

көбүрөөк төлөгөнгө даяр. Тарифтин учурдагы өлчөмү суралгандардын 13% толук канаттандырат, 47% канаттандырат, 33% канаттандырбайт, ал эми 7% такыр канаттандырбайт. Сугат сууга байланыштуу проблемаларды чечүү үчүн дыйкандар биринч кезекте айыл өкмөтүнө (66%), андай кийин айыл башчысына (33%) жана Суу чарба башкармалыгына (19%) кайрылышат. Респонденттердин 81% алар көтөргөн проблемалардын чечилбегендигин белгилешкен. Суунун элге керектүү көлөмү мурунку жылдарга караганда начарлаган. Кызматты жакшыртуу боюнча 10 сунуш түшкөн, анын ичинен «каналдарды, арыктарды ондоо» сунушу көп добушка ээ болгон.

ЖЫЙЫНТЫКТОО

Кыргыз Республикасы – тоолу өрөөн, геосаясатта өзгөчө бир орду бар, анткени ачыла элек кендердин камылгасына жана энергетикалык ресурстарга бай. Социосаданий өзгөчөлүгү аймактар боюнча аз болсо да айырмаланат. Акыркы 20 жылдагы процесстер боюнча алып караганда ички жана тышкы миграциянын таасири астында калктын жашоо деңгээли, маданияты, көз карашы, социалдык мамилеси жана адеп-ахлактык эрежелер дээрлик өзгөрүүгө дуушар болду. Мындай абал аймактардагы калктын маргиналдуулугуна, социалдык чачырандыга жана коомдун люмпендүүлүгүнө айланышына жалпы дүйнөлүк ааламдаштыруу процессинин таатаалданышы социомаданий чөйрөгө айланды. Кандайдыр бир деңгээлде аймактардагы социомаданий жүрүшкө экономикалык абал шар түзгөнсүдү.

Кыргызстандын 1990-1991-жылдарындагы мамлекеттик бийликтин түзүлүшүнүн кризиске учурашынын натыйжасында бийликтин социал-саясий, экономикалык маселелерди, милдеттерди аткаралбай калгандыгы бирден-бир жакырчылыктын көбөйүшүн жана элдин жашоо шартынын начарлашына түрткү берген. Ошондуктан, жергиликтүү шартты жана анын өзгөчөлүктөрүн, кыргыз коомунун башкаруусунун тарыхында калыптанган демократиянын эрежелерин эске алуу менен бийликти борборсуздаштыруу максатында жергиликтүү өз алдынча башкаруу социалдык институтун кайрадан түптөндүрүү башталды.

Албетте, кыргыз коомчулугу азыр тарыхый татаал сыноонун алдында турат. Бирок, түрдүү факторлорду андап карап көргөндө, абалды оңдоого, ал гана эмес, жакынкы 5 жылда өнүгүүгө толук мүмкүнчүлүк бар. Ошондуктан кандай гана система болбосун өзүнүн приоритеттүү багыттарын так аныктаймын, ал баш аламандыкка, алабармандыкка, жогорку тобокелдүүлүккө өзүнөн-өзү шарт түзөт.

1. Жергиликтүү башкаруунун объектиси – муниципалдык аймактагы жашоочулар. Муниципалдык аймак кичи, чон айыл-кыштак, шаарча, шаарлар болуп аймактарга бөлүнөт. Башкаруунун максаты жана милдетин аныктоо. Жергиликтүү башкаруунун негизги максаты жана милдети аймактын социалдык-экономикалык абалын жергиликтүү кызыкчылыктарды, мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен пландаштыруу. Эгерде алдын ала стратегиялык пландаштырууну түзүп албасак, саясий, социалдык, экономикалык, каржылык, маданий жана башка кубулуштардын кыйрашын, коркунучун алып келет. Мындай иш-чаралар көптөгөн катчылыктарды жоюуга, каржылоону

үнөмдөөгө жана бирин-бири кайталоо иштерин жасаганга бөгөт түзүлмөк.

2. Башкаруунун сапаты жергиликтүү элдин ден-соолугу жана жашоо шарты менен аныкталат. Жергиликтүү башкаруу социалдык институт катарында сапаттуулуктун көрсөткүчтөрү төмөндөгү чен-өлчөмдөр менен чектелет: калктын туулгандыгы, өлгөндүгү, өмүрдүн узактыгы, никеге туруу, ажырышуу, киреше деңгээли. Бул көрсөткүчтөр боюнча так маалыматты жана анын сапатына жооптуу милдетин жергиликтүү өз алдынча башкаруу институту алышы керек жана ушул индикаторлорду башкарууда кеңири колдонууну сунуштоо талапка ылайык. Анткени, азыркы цивилизациялык шартта башкаруунун сапатын, деңгээлин жана кандай кемчилиги бардыгын Эл аралык стандарт менен салыштырып, талдап билүүгө чоң жардам берет. Демек, Кыргызстандын шартында жергиликтүү бийликтин азыркы учурдагы кызматкерлеринин саналып өткөн индикаторлор менен тааныштыгы да жок десек жаңылышпастырбыз. Жергиликтүү башкарууну социологиянын объектиси катары бир нече айыл өкмөттөгү элдин пикирин билүү максатында жүргүзүлгөн сурамжылоолордун жыйынтыктары далил боло алды.

3. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу азыркы учурдагы илимий-тажырыйбалык жактан мамлекеттик кызматкерлердин, өзгөчө жергиликтүү кеңештердин, айыл өкмөттөрүнүн, окумуштуулардын, жергиликтүү коомдоштуктардын кызматкерлеринин кызыгуусун туудурган коом үчүн өтө актуалдуу маселелердин бири. Жергиликтүү шартты, өзгөчөлүктү, тарыхый, демократиялык салттарды колдонуу аркылуу башкарууну борборсуздаштыруу келечектин эң негизги максаттарынан. Жергиликтүү өз алдынча башкарууну борбордон ажыратуу экономикалык жана саясий кайра түзүүлөрдөгү ийгиликтин өбөлгөсү экендигин дүйнөлүк тажырыйба айгинелеп турат.

4. Кыргызстандагы жүргүзүлүп жаткан ар тараптуу саясаттан улам, коом, аймак, адам, инсан маселелери күн санап курчуп баратат. Эң маанилүү маселелерден болуп, социологиялык изилдөөнүн жыйынтыктары чагылдыргандай - үй-бүлөө маселеси, анын ичинде 25 жаштан 55 жашка чейинки эркектер социалдык чыңалуунун чордону болуп калууда. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча сурамжылоого катышкан эркектердин 31 % жумушсуз.

5. Демократиялык эрежелердин жарандык коомдо калыптана албай жана бийлик толугу менен борборсуздаштырууга өтө албай жаткандыгы жергиликтүү өз алдынча башкаруу социалдык институт катары өз милдеттерин толугу менен аткара албай жаткандыгына таасирин тийгизүүдө.

6. Кыргыз Республикасы социалдык трансформация абалында, бүгүнкү күндө да кыргыз коому калыптануу, өзгөрүү шартында. Ааламдаштыруу шартында коомдук мамилелердин жана жарандык коомдун толук калыптанбагандыгынан, аймактардын жаратылыштык жана экономикалык өзгөчөлүктөрүнө жараша өлкөнүн өнүгүсүнүн негизги максаттарын аныктоо керек.

7. Мамлекеттик кызматкерлердин кесипкөйлүк сапаты азыркы учурдун талаптарына таптакыр жооп бербейт. Мамлекеттик бийлик менен жергиликтүү өз алдынча башкаруунун материалдык ресурстарында так чектөөлөр болбогондуктан бул түзүлүштүн натыйжалуулугун начарлатууда.

8. Көрсөтүлгөн кызматтардын милдети өлкөнүн социалдык-экономикалык абалына; жергиликтүү бюджеттин чыгаша жана киреше түзүлүшүнө; климаттык-географиялык шартына жана жылдын мезгилине жараша; калктын көрсөтүлүп жаткан кызматтардын сууроолору боюнча маалыматтуулугуна жана билимине көз каранды.

1) Муниципалдык менчиктерди башкаруу боюнча, көбүн эсе айыл округдарда жана шаарчаларда такталбаган, ээси жок объектилер учурайт, аларды мамлекеттик каттоо агенттиги менен бирге тактап чыгуу шартка ылайык. Ошондой эле жергиликтүү деңгээлде муниципалдык менчиктерди башкаруу боюнча ийгиликтүү чараларды көрүүдө объектилерди оңдоп ижарага берүү механизми толук иштей элек. Андан тышкары муниципалдык менчиктерди өз менчигиндей сактоо айрым жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын сезимин ойгото элек. Андыктан, жергиликтүү бийлик муниципалдык объектилерди киреше алып келүүчү бутак катары кабыл алмайынча, бюджетке кошумча киреше киргизе алышпайт.

2) Калк жашаган пунктарда ичүүчү суу менен камсыздоо боюнча биздин изилдөөлөрдүн жыйынтыктары чагылдыргандай эң орчундуу маселелердин катарына кирет. Жалпылап келгенде келечектеги багыт катарында 43,7 % -пайдалануудагы суу түтүктөрүн/системасын оңдоо, 28,7 % - жаңы суу түтүктөрүн орнопосо, алды 40-50-жылга чукулдап калган түтүктөр чирип, суунун сапатын жоготууда жана сарамжал пайдаланбай жатат. Мындан тышкары жаңы түшкөн көчөлөрдү/конуштарды ичүүчү суу менен камсыз кылуу, керектөөчүлөр алдында айыл өкмөтүнүн жоопкерчилигин күчөтүү, кызмат көрсөтүүчүлөрдүн ишин жакшыртуу боюнча шарт түзүү жана төлөмдөрдүн өлчөмдөрүн кайрадан карап чыгуу.

3) Калк жашаган пунктарды канализация жана тазалап-түзөө иштери менен камсыздоо боюнча капиталдык ремонт жүргүзүү – 37,1 %, канализацияны материалдар менен камсыздоо, өз убагында тазалап-

түздөө - 33,4 %, айыл өкмөтүнүн жана коомчулуктун бирдиктүү аракеттениши сыяктуу сунуштар келип түштү.

4) Тиешелүү калк жашаган пунктарды айыл округунда жана шаарларда муниципалдык жолдорду жана тратуарларды оңдоо маселеси эң орчундууларга кирет. Өз маалында жолдорго кум, шагыл, майда таш төгүү – 32,7 %, жолдорду оңдоо үчүн атайын техника менен камсыз кылуу (грейдер, кран) – 28,5%, капиталдык ремонт жүргүзүү жана донорлор менен иштешүүнү жөнгө салуу сунуштары келечектүү.

5) Коомдук жайларда көрктөндүрүүнү уюштурууда тарбия максатында жаштардын, окуучулардын жардамы менен көчөттөрдү отургузуу иштерин жүргүзүү – 48,9 % , ар бир үй чарбачылык короолорунун айланасын көрктөндүрүүсү керек – 14,6 %, өз убагында убакыттан артта калбастан ишке ашырыш абзел. Көчөдөгү столбаларга фонарларды орнотуу – 73,2% керектигин жана ал адамдардын коопсуздугу үчүн кепилдик болуп бере алат.

6) Мүрзөлөрдү кароо жана кызматтарды көрсөтүүдө күтүлбөгөн кырсыкка айыл өкмөтү тарабынан уюштуруу маселесине жардам берүү жана мүрзөлөрдүн тазалыгын, коопсуздугун көзөмөлдөө.

7) Коомдук жайларды көрктөндүрүү жана жашылдандырууда ар бир үй чарбачылыкты жигердүү катышууга тартуу саясатын иштеп чыгуу жана аны көздүн карегиндей сактап, коргоо.

8) Парк, спорттук клубдарды жана эс алуу жайларынын иштешин ааламдаштыруунун талаптарына жооп бергендей камсыздоо. Заманбап клубдарын куру – 24,1 %, оңдоо – 14,7 %, музыкага үйрөтүү боюнча кружокторду уюштуруу – 11,1 %, ыр кеселерди, дискотекаларды, концерттерди уюштуруу – 8%, музыкалык инструменттер жана жаңы эмеректер менен камсыздоо. Спорткомплекс куру – 47,1 %, жаштар арасында мелдештерди уюштуруу – 10 %, машыктыруучуларды иш менен камсыздоо жана бар спорт комплекстерин ремонттоо. Маалымат булактарын жергиликтүү тургандар туура пайдалануу максатында интернет менен камсыз кылуу – 32,4 %, уюмдар иштеген жерлерге маалымат доскаларын орнотуу – 19,8 %, коомдук радио ачуу – 12,5 %, гезит-журнал саткан дүкөнчө ачуу жана оргтехника менен камсыз кылуу.

9) таштандыларды тазалоо боюнча таштандыларды салуу үчүн атайын контейнерлерди орнотуу – 15,7%, таштандыларды ташып чыгаруу үчүн атайын техника менен камсыз кылуу – 14,1%, таштандылар үчүн айылдын сыртында атайын орун/жай бөлүштүрүү – 13,9%, тазалыкты сактабагандарга айыл өкмөтү тарабынан айып салууну күчөтүү, таштандыларды чыгаруу боюнча туруктуу

графиктерди киргизүү, тазалык боюнча айылдарда, көчөлөрдө атайын сынактарды өткөзүү. Жеңүүчүлөрдү сыйлоо.

10) Муниципалдык транспортторду иштетүү жана калктын пунктарынын чек-арасында чейин коомдук транспорт менен жарандарды камсыздоо маселеси боюнча айыл өкмөтү тарабынан калкты транспорт менен камсыздоо – 42,5 %, техсервис, автобазаны калыбына келтирүү, тарифтерди жашоочулардын экономикалык абалына жараша бекитүү.

11) Жергиликтүү маанидеги тарыхый байлыктарды жана маданиятты жайылтуу жана коргоо боюнча атайын программаларды иштеп чыгуу жана көздүн карегиндей сактоо. Жергиликтүү денгээлдеги китепкананы уюштуруу жана камсыздоо боюнча жаңы китептер менен камсыз кылуу – 41,9 %, айыл жашоочуларын маалымат менен камсыз кылуу – 27,2 %, жаңы китепкана куруу - 19,6 %.

12) Тиешелүү территориядагы экономикалык өнүгүүнү камсыздоо боюнча ижарага берилген кредиттердин пайызын жергиликтүү элдин талабына жараша чектөөгө укуктук милдет алуу жана жарандарга шарт түзүп берүү. Коомдук тартипти камсыздоо, көңүл ачуу жана коомдук эс алуу жайларына келечексиз коопсуздукту сактоо максатында иш режимин бекитүүдө жаштардан ыктыярдуу кошундарды түзүү – 24,9%, ата-энелердин жоопкерчилигин күчөтүү – 28,1%, милиция менен тыгыз иштөө - 23,3 %, аксакалдар сотунун ишин жандандыруу – 13,3 %, тартипти орнотуу, жаш өспүрүмдөргө инспектордук штат ачуу – 4,7 %.

13) Калк жашаган пунктарда жерди пайдалануу жана курулушту жүргүзүүнүн эрежесин орнотуу боюнча жаш үй-бүлөлөргө жана жашы жетелектерге жер участкаларын берүү – 37,3%, ФПСтын жерлерин ачык сынак, аукцион аркылуу жергиликтүү тургундарга берүү - 23,9 %, заманбап үйлөрдүн долбоорлору менен камсыз кылуу - 10,6 %, жайыттарды көзөмөлгө алууну мурдагыдай айыл округдарга берүү – 9,5 %.

14) Коомдук (муниципалдык) базарларды, сатуу точкаларын жана күнүмдүк тейлөөчү жайларды уюштуруу жана көзөмөлдөөдө санитардык-гигиеналык абалды жакшыртуу – 56 %, сатуучуларга шарт түзүп берүү – 23,7 %, кардарлардын талаптарын аткаруу боюнча жаңы кызматтарды киргизүү жана тартипти сактоо боюнча чараларды көрүү.

15) Калк жашаган аймакта көрнөктөрдү жайгаштыруу жана жайгаштыруунун эрежесин бекитүү. Ааламдаштыруу шартында аша

чеккен көрнөк жарнактардын маанисин чектөө жана калкка туура малымат катарында социалдык жарнактарды жайылтуу.

Сунуштар:

Биздин илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктары сунуштагандай ар бир милдеттерин ааламдаштыруу шартында ийгиликтүү аткарууга төмөндөгүдөй приоритеттүү сунуштар берилди:

1. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу социалдык институт катары өз максаттарын аткаруу үчүн административдик – аймактык кайра бөлүштүрүү зарыл. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу бийликтин түзүлүшүндө төртүнчү кабатта калууда: борбор, облус, район, айыл. Мындан ары өнүктүрүүнүн багытын күчөтүүдө башкаруунун денгээлин айыл, шаарларда колдоо шартка ылайык жана областарды жоюп салуу биринчи баскычтардан болмок. Ааламдаштыруу шартында борборсуздаштыруу саясатын кечиктирбестен жүргүзүү үчүн саясий эрк керек.

2. Айыл округдарда жашаган калктын саны 3 миңден кем болсо, жакынкы айыл округка кошуу менен административдик – аймактык кайра бөлүштүрүү зарылчылыгын чечүү керек. Себеби, 80 % жакын айыл өкмөттөр доцалык болгондуктан, жалпы мамлекеттин социалдык-экономикалык жана саясий саясаттарына бир топ жеңилдиктер болмок. 2007-жылкы маалыматтарга таяна турган болсок, 193 айыл округунда калктын саны 5 миңге чейин, областар арасында Чүй областы боюнча 53, Нарын областында - 49, Иссык-Көлдө - 35. Демек, мындай айыл округдарды аймакташтыгы, географиялык жакындыгы, социалдык-экономкалык абалына жараша кайрадан карап чыгуу зарыл.

3. Мамлекеттик бийликтин күзгүсүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары чагылдыргандыктан, мамлекет тарабынан белгиленген ыйгарым милдеттерин жергиликтүү бийлик сапаттуу, мобилдүү аткаруу үчүн алардын аткарган кызматынын акысын төлөп берүү жана ар кандай шарттарды түзүп берүү талаптандырылат. Борбордук, областык, райондук жана айыл округдардын калкка көрсөткөн кызматтарын так чектөө, кайталоолорду жоюу үчүн реформа жазоо керек. Кызмат көрсөтүүчүлөрдөн калк сапаттуулукту, мобилдүүлүктү, көп жактуулукту күтүшкөндүктөн өз убагынан кечиктирилген, сапатсыз көрсөтүлүп жаткан кызматтарга эл нааразы бойдон кала берет.

4. Жер-жерлерде айыл өкмөттөрүн жана шаар мэрлерине элдин камын ойлогонго саясий гана эрк бербестен, бюджеттик базасы чындалбаса эч кандай дотация менен элдин мүдөөлөрүн толук аткара албайт. Тескерисинче, тажырыйбаланып келген эки баскычтуу бюджет

реформасын кайрадан калыбына келтирүү үчүн укуктук-мыйзамдарын кайрадан карап чыгуу замандын талабы.

5. Аймактарда экономикалык туруктуулукту камсыз кылуу үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруунун деңгээлинде айыл-чарба өндүрүштөрүн жаратылыш-климаттык жана экономикалык шартка жараша аныктоо зарыл. Жалгыз гана айыл-чарба тармагы менен экономикалык абалды оңдоого болбойт, ошол себептен, оор жана жеңил өнөр жайларды активдештирүү саясатын жүргүзүү боюнча программаларды иштеп чыгуу керек.

6. Мамлекеттик башкаруу институтун социалдык институт катарында элдин алдында ишеним алып келүү үчүн, мамлекеттик деңгээлдеги социалдык маселелердин ыйгарым укуктарын жергиликтүү өз алдынча институтуна өткөрүп берүү керек. Айыл өкмөттөрдөгү жана шаарлардагы социалдык кызматкерлер 2007-жылдан бери өз милдеттерин так аткара албай келет, себеби райондук, шаардык министрликтин социалдык кызматкерлери тарабынан аткарган милдеттерин айыл өкмөттөрүнө бергилери келбейт. Ордон, кандай гана социалдык маанидеги суроолор болбосун районго бармайын чечилбейт, айыл өкмөттөгү социалдык кызматкер статистикалык каттоо менен гана алек. Бирден-бир орчундуу маселе, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына социалдык милдеттерди толугу менен ыйгарбасак, социалдык эмес саясий институт бойдон кала берет.

7. Ички жана тышкы миграция процесстерине бөгөт коюу үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу институту аймактарда климаттык өзгөчөлүктөрүнө жана экономикалык байлыктарына жараша иш алып барууга шарт түзүүсү үчүн мамлекеттик деңгээлде реформа жүргүзүү талаптандырылат. Жергиликтүү байлыктарды так далилдеп, аныктап, максималдуу колдонуу боюнча мамлекеттик программа иштелип чыгуу максаттандырылат.

8. Ааламдаштыруунун таасирин унутпастан жергиликтүү менталитетти эске алып, мамлекеттик башкаруунун кызматкерлерин сапаттуу даярдоо (атайын институттардан, факультеттерден) кайрадан даярдоодон өткөрүүнү (атайын курстардан), айрыкча аймактарда уюштуруу жана ишке ашыруу зарыл. Өзгөчө муниципалдык башкаруу, укук таануу, психология, компьютердик билим, документтер менен иштөө багыттарындагы билим деңгээлдери жетиштүү эмес.

9. Азыркы учурда коомдун антропосоциеталдык өзгөрүү абалынын натыйжалуулугун, сапатын аныктоо боюнча социологиялык мониторинг өткөзүүнү тажырыйбалоо келечектин максаттарынан. Эл менен жергиликтүү бийликтин ортосундагы мамилесинин

механизмдерин иштеп чыгып, бийликке болгон ишенимди кайтаруу үчүн жогорку категориядагы кызматкерлерди иш менен камсыздоо зарыл.

10. Ааламдаштыруу процессии менен келген гендердик саясат багытанда, эркектер менен аялдардын маселелерин чечүү үчүн кыргыз коомунда эркектердин статусун жогорулатмайын, үй-бүлөө маселелери чечилбейт. Ал эми үй-бүлөлүк бейкутчулук мамлекеттик социалдык-экономикалык маселелердин чордону. Ушул багытта тез аранын ичинде программаларды иштеп чыкпасак, үй-бүлөө институтун бузуп алсак, коом андан барып мамлекет бузулат.

11. Жергиликтүү бийликтин иштеринин жыйынтыктары демографиялык, социалдык-экономикалык көрсөткүчтөр менен аныкталат. Ал жалпы мамлекеттик деңгээлге таасирин тийгизет, андыктан, жергиликтүү өз алдынча башкаруу институтунун кызматкерлерин көрсөткүчтөрдүн сапатын жогорулатуу боюнча бирдей программаны эл аралык стандартта иштеп чыгуу менен бирге аларды маалыматтар менен камсыздоо керек.

12. Өз убагында коюулган милдеттерди так аткаруу үчүн мамлекеттик башкаруу уюмдарын жалпы электрондук базага өтүү үчүн шарт түзүү зарыл. Маалыматтар менен камсыздоо багытанда интернет ресурстарын кеңири масштабта жайылтуу абзел.

13. Өлкөдө туруктуулукту сактоо үчүн Бишкек жана Ош шаарларынын муниципалдык аймактык башкарууну реформалоо керек. Шаарлардын айланасындагы жаңы конуштардын маселелери калыптанып келген шаар инфраструктурасынан айырмаланат жана аларды чечүү ар башка жолдор менен чечилет. Ошол себептен, муниципалдык аймактык башкаруунун милдеттерин кайрадан карап чыгуу зарыл.

14. Ааламдаштыруу жүрүшүнүн тийгизген таасиринде жергиликтүү өз алдынча башкаруунун штаттык бөлүштүрүүсүнө социалдык кызматкер жана эколог деген адистерди сөзсүз камтуу керек. Бул замандын талабы жана ар кандай эспертизаларда бул адистери жок айыл өкмөтүн кызматкерлери жана калкы борборго же районго кайрылууга аргасыз болушууда.

Адабияттардын тизмеси:
Монографиялар, илимий басмалар

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.-Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999.
2. Аженов М.С., Бейсенбаев Д.Э. Социальная стратификация в республике Казахстан. – А., 1997.
3. Аитов Н.А. Социальное развитие регионов. – М. «Мысль», 1985.
4. Айтбаев А. Менталитет кыргызского народа: теория и практика. – Б., 2006.
5. Акаев А. История, прошедшая через мое сердце. Москва-Бишкек, 2003.
6. Алексис де Токвиль. Демократия в Америке: Пер. с франц./Предисл. Гарольда Дж. Ласки.-М.: Прогресс,1992 с. 65.
7. Акунов А.А. Государственное управление Кыргызстана в транзитный период: Моног. - Б.: КГНУ, 1999.
8. Акунов А.А., Керимбаева Ш.К. Политический Кыргызстан.- Бишкек, 2001.
9. Артыкбаев М.Т., Артыкбаев А.М. Политическая система в «открытых» и «закрытых» обществах (сравнительный анализ).-Б.: КГНУ, 1998.
10. Артыкбаев А. Политическая система Кыргызской Республики: опыт демократизации. – Б., 2009. 266 с.
11. Артемов В.А. Курс лекций по психологии. Харьков,1958, 276 с.
12. Асанканов А. Кыргызы: рост национального самосознания. -Б.: 1997.
13. Байдалова О.В. Развитие региона как социальной системы: социальные показатели и индикаторы. Волгоград, 2002.
14. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.- Б.: «Айбек», 1997.
15. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. М.: Прогресс-Традиция, 2000.
16. Бауман З. Свобода и безопасность // Индивидуализированное общество. М.: Логос, 2002.
17. Бектурганов К. Социологиянын негиздери: дарстардын курсу. – Б. 2010.
18. Бурдые П. Социологии политики./ Пер. с фран.- М.: 1993, С.330.
19. Борсокбаева С. С. Социология питания: методология и проблемы. - Бишкек, 2004.-170 с.
20. Борсокбаева С. С. Питание и здоровье населения Кыргызстана в переходный период.- Бишкек, 2009. 176 с.
21. Брушлинский А.В., Поликаров В.А. Мышление и общение. Самара: Самарский дом печати, 1999.
22. Вебер М. Избранные произведения. М.: «Прогресс», 1990. С. 628.

23. Вебер М. Понятие социологии и «смысла» социального действия // Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990.
24. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Обнинск, 1995. С. 56.
25. Гидденс Э. Социология. / Пер. с англ.- М.: 1999. С.97.
26. Графский В.Г., Ефремова Н.Н., Карпец В.И. и др. Сб. институты самоуправления: историко-правовое исследование. М.: 1995, «Наука», С. 120
27. Грановеттер М. Экономическое действие и социальная структура: проблема укорененности // Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики / Сост., науч. ред. В.В. Радаев. М.: ГУ ВШЭ, 2004.
28. Даль А. Роберт. Демократия жөнүндө. Лондон, Нью-Хэвен: Йель университетинин басмасы.- Б.: 2000.
29. Джекшенкулов А. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. – М., 2000.
30. Джунушалиев Д.Д., Какеев А.Ч., Плоских В.М. (ред.). Проблемы политогенеза кыргызской государственности. Бишкек, 2003.
31. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии.- М., 1991. С. 405.
32. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение. – М.: Канон, 1995. С.39.
33. Жоробеков Ж.Ж. Этнодемографические процессы в Кыргызстане: вчера, сегодня, завтра -Б.: 1996.
34. Жумагулов М. Жасы геосаясий мейкиндиктеги экологиялык ситуациянын табияты.// -«Построение гражданского общества» (научно-теоретическая конференция, спонсируемая Фондом СОРОС- Кыргызстан), 1996. 43-44-бет.
35. Жумалиев К.М., Ожукеева Т.О. XXI век: институт президентства в КР. Ч.1.-Б.: 1998.
36. Заславская Т.И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации: Учеб. Пособие. М.: Дело, 2004. 400 с.
37. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. М.: Политиздат, 1985.
38. Зиммель Г. [О реальности общества] Социальная дифференциация // Общая социология. Хрестоматия. Сост. А.Г. Здравомыслов и Н.И. Лапин. М.: Высшая школа, 2006. С. 32-36.
39. Зиятдинова Ф.Г., Кунаева Е.И. Российское село в рыночных условиях: монография. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008.
40. Иманалиев К. Кыргызстан: национальный путь (в поисках самидентификации). –Бишкек, 2009. – 192 с.
41. Исаев К. Моя свобода-Моя гордость (Пособие для изучающих социологию).-Б.: 2001. с. 144.
42. Исаев К. Кыргызстан кылымдар тогошкондо.-Б.: 2002.
43. Исаев К., Салморбекова Р.Б. Кыргызстандагы өз алдынча башкаруу жана демократия.-Б.: 2003.

44. Исаев К., Борсокбаева С.С., Молдокеева Ж.Ф., Салморбекова Р.Б. Условия, качество жизни и здоровье.- Б.: 2003.
45. Исаев К. 2005 год - начало обновления Кыргызстана. - Бишкек. 2005. 295с.
46. Исаев К. Коом жана ыңкылап. - Бишкек, 2011. – 160 б.
47. Калыгул Бай уулу (элге кенен тараган ырлар жыйнагы).-Б.:1992.
48. Калугина З.И., Фадеева О.П. Российская деревня в лабиринте реформ: социологические зарисовки. Новосибирск: Изд-во ИЭОПП СО РАН, 2009.
49. Карашев А.А., Тарбинский О.С. Кыргызстанда жергиликтүү башкарууну өнүктүрүү.- Б.: Салам. 2002.
50. Кахаров А.Г. Социология регионов. М., 1996.
51. Кеннеди Пол. Вступая в двадцать первый век: перевод с англ.-М.: «Весь Мир», 1997, с. 480.
52. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. М.: ТЕИС, 2000.
53. Ковалевский М.М. Социология. В 2-х т. Т.1. СПб., 1997. С. 15.
54. Ковалевский М.М. Политическая программа союза народного благоденствия. СПб., 1906. С.7.
55. Кожошев А.О., Шадыбеков К.Б. Основы местного самоуправления Кыргызской Республики: учеб. пособие. – Б.: 2006. 272 с.
56. Козубеков Э.Т. Местное самоуправление в Кыргызской Республике.-Б.: 1998.
57. Козлова Н.Ю. Институты самоуправления в Англии. Сб. институты самоуправления: историко-правовое исследование. М.: 1995, «Наука», С. 81-103.
58. Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения – М.: «Экзамен», 2007. С. 225.
59. Красинец Е., Кубишин Е., Тюрюканова Е. Нелегальная миграция в России: выбор стратегии регулирования. Иммиграционная политика западных стран: Альтернативы для России / Под ред. Г. Витковской; Междунар. орг. по миграции. Моск. исслед. программа по миграции. М.: Гендальф, 2002. С. 227-259.
60. Лапин Н.И. Антропосоциетальные основания общей социологии // Общая социология. М., 2006. Часть I.
61. Лапин Н.И. Проблема формирования современного социетального порядка в России // Вопросы философии. 2006. № 11.
62. Лапин Н.И. Социология / Под общей ред. - М., 2006.
63. Ленин В.И. Полн.собр.соч. Т.12, С.231-232.
64. Мадалиев М. Политическая элита Кыргызстана. Бишкек, 2002.
65. Макхиджани Арджун. От глобального капитализма к экономической справедливости. Устранение от мировой экономической системы нищеты, насилия, и ухудшения окружающей среды.-Новосибирск, 2000. с. 217.

66. Макрушина Ю.А. Риск как основополагающая общая категория исследования рынка. // Всероссийский социологический конгресс. – М.: «Альфа-М», 2003. Т.1. С. 422.
67. Малтабаров Б.А. Религия и социально-политические процессы в суверенном Кыргызстане. – Б., 2005.
68. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2 изд., Том 21. С. 310.
69. Мертон Р. Явные и латентные функции. В кн.: Американская социологическая мысль.-М.: 1994. С. 413-418.
70. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура // Социс, 1992, №3. С.105.
71. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Пер. с англ. М.: Смысл, 1999. С. 344.
72. Местное самоуправление в России. Теория и практика // Государство и право, 1993, №6, с. 141-147.
73. Мозговая А.В. Социология риска: возможности синтеза теории и эмпирического знания / Риск в социальном пространстве. – М.: Ин-т социологии РАН, 2001. С 21.
74. Московичи С. Индивид и масса // Век толп. М.: Центр психологии и психотерапии, 1996.
75. Новикова С.С. История развития социологии в России: М. 1996. С. 89.
76. Нурова С.С., Алышбаева Д.Т., Шадьманова Ж.Ж., Уркунчиева Р.Дж. Социология культуры и духовной жизни. – Бишкек, 2010. 200 с.
77. Нусупов Ч.Т. Истоки кыргызской государственности и Евразия. Бишкек, 2003.
78. Омельченко С.А. Самоуправление в феодальной Германии. Сб. институты самоуправления: историко-правовое исследование. М.: 1995, «Наука», С. 105-124. 223-225.
79. Омаров Н.М. Государства Центральной Азии в эпоху глобализации: поиски стратегии развития. – Б., 2008. 253 с.
80. Основы политической социологии. Под общ. ред. член-корр. РАН Ж.Т. Тощенко. М-Нижегород 1998. С.80.
81. Павлов К. Выбор оптимальной модели местного управления // Общество и экономика.1999.№5.С. 126.
82. Парсонс Т. Некоторые проблемы общей теории в социологии.- М.: ИНИОН РАН, 1994. С. 80.
83. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Под ред. Ковалевой М.С. – М.: Аспект Пресс, 1997. С. 24.
84. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Современная западная теоретическая социология. – М.: 1994. С. 104.
85. Политическая трансформация: опыт Кыргызстана в мировом контексте. Учебное пособие./Под ред. докт. филос. наук, проф. А.Б.Элебаевой/ Фонд «Сорос» Кыргызстан. – Б.: Илим, 2002.
86. Поппер К. Открытое общество и его враги.- М. 1992.

87. Постовой Н.В. Местное самоуправление: История, теория, практика. М.: 1995.
88. Рандалов Ю.Б., Хараев Б.В., Чукреев П.А. Миграционные настроения сельских жителей: действующие факторы и тенденции (по материалам социологических исследований в Республике Бурятия). Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2005. 71 с.
89. Садовский В.Н. Смена парадигм системного мышления // Системные исследования. Ежегодник - М.: Наука, 1996. С. 71.
90. Сарыгулов Б.А. Решающее влияние проблемы бедности на развитие народонаселения Кыргызской Республики на современном этапе. //КОР материалы семинара Сокращение бедности и социальная защита. Б.: 2000. С.25.
91. Социальный менеджмент/Ред. В.Н. Иванов, В.М. Патрушев. М.: Гардарики, 2009.
92. Социология: парадигмы и темы М., Издательство «АНКИЛ», 1998. С-19-24.
93. Социологический витализм: новые направления развития / Ред. СИ. Григорьев и О.Т. Корестелева. Москва-Барнаул, 2006.
94. Социально-экономическое развитие региона: методика и результаты исследования. Монография. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2008.
95. Сорокин П. Значимое социальное взаимодействие как родовое социальное явление // Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992. С. 218.
96. Сорокин П. Социологический реализм и номинализм // Сорокин П. Система социологии. М.: Наука, 1993. Т. 1. С. 316.
97. Спенсер Г. Синтетическая философия. Киев: Ника-Центр, 1997.
98. Стамова Р. Личность в современном Кыргызстане. НАН Кыргызской Республики; Ин-т филос. и права. – Б.: 2008.
99. Староверов В.И. Сельская социология. М., 2003.
100. Рукавишников В.О., Лук Халман, Питер Эстер. Политические культуры и социальные изменения. Международные сравнения.-М.: «СОВПАДЕНИЕ», 1998.-152 с.
101. Талгарбеков Б. Кыргызстан: Жер реформасы-айыл келечеги.- Б.: 2001. 110-бет.
102. Теннис Ф. Предмет обсуждения // Теннис Ф. Общность и общество. СПб.: «Владимир Даль», 2002. С. 9-15.
103. Тойнби А. Дж. Постигание истории. Сборник. Пер. с англ., М.: Прогресс, 1991, с. 106-142.
104. Томас В. Четыре желания и определение ситуации // Общая социология. Хрестоматия. Сост. А.Г. Здравомыслов и Н.И. Лапин. М.: Высшая школа, 2006. С.203-210.
105. Тощенко Ж., Харченко С. Социальное настроение. М., 1996
106. Тоффлер А. Третья волна. Пер. с англ.-М.: «Аст», 1999, с. 31-32.
107. Усубалиев Т. Эпоха. Созидание. Судьбы: Книга 1. – Бишкек, 1995. 258 с.
108. Хагуров А.А. Социология российского села /Ред. В.И. Нечаева. М., 2008.

109. Хапёрская Л.Л. Опыт этнополитического мониторинга ситуации в Киргизстане (2006/2008). / отв. ред. В.В. Степанов. - М.: Бишкек, 2008.
110. Чернышевский Н.Г. Эстетическое отношения искусства к действительности // Соч. В 2-х т. 1986. С.96-97.
111. Чиналиев У.К. Кыргызстан на пути к демократии: трансформация политической системы. Москва, 2004.
112. Штомпка П. Становление общества // Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. М.: Логос, 2005;
113. Штомпка П. Визуальная социология: фотография как метод исследования. М.: Логос, 2007.
114. Эдилова М. Жакырчылык-социалдык көрүнүш (өткөөл мезгилдеги Кыргызстандын мисалында). -Б.: 2000.
115. Элиас Н. Общество индивидов. М.: Практика, 2001.
116. Элебаева А.Б., Омуралиев Н.А. Межэтнические отношения в Кыргызстане: динамика и тенденции развития // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. № 3.
117. Энциклопедический социологический словарь. Общ. редакция академика РАН Осипова Г.В. – М.: 1995.
118. Эркинбеков Т.Ж. Региональные особенности социального неравенства в Кыргызстане. – Б., 2010. 210 с.
119. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. М.: Эдиториал УРСС, 1997.
120. Ядов В.А. Современная социологическая теория как концептуальная база исследований российских трансформаций. СПб.: Интерсоцис, 2006.
121. Яницкий О.Н. Экологическое мышление эпохи “великого передела”. М.: РОССПЭН, 2008.
122. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М.: «Республика», 1993, с. 121.
Периодикалык басмалардагы жана жыйнактардагы статьялар

1. Байбориев А. www.Zpress.kg. от 21.12.10.
2. Видюевич З. Либеральный тоталитаризм // Социол. исслед. 2007. № 12.
3. Гофман А.Б. Существует ли общество? От психологического редукционизма к эпифеноменализму в интерпретации социальной реальности // Социо. Исслед. 2005. № 1. С.19.
4. Гудков Л. Д. О ценностных основаниях и внутренних ориентирах социальных наук // Пути России: проблемы социального познания. М.: Интерцентр, 2006, С. 26–38.
5. Гудков Л. Д. О положении социальных наук в России // Новое литературное обозрение. 2007, № 1 (77), С. 314–339.
6. ДеБолт Дж.У. Причины и следствия неудач модернизации в России // Социол. исслед. 2006. № 1.
7. Дин кызматкерлеринин сабатсыздыгы экстремисттердин көбөйүшүнө ыңгай жаратууда. // «Инфоцентр Антитеррор», 30 январь 2009.

8. Дононбаев А., Наскеева А. Политическая культура и модернизационный процесс в государствах Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ, №1(31), 2004. –Б. 7-15.
9. Исаев К. «Цивилизация жана мамлекетүүлүк: өз ара калыптанышы жана өнүгүшү».-Б.: 2003. макаласынан кесири колдонулду.
10. Кененсариев Т. 7-апрель революциясы – тагдыр чечүү тарыхый окуя
11. Кенжетаева Ж. Качкындардын кайгысы. // Эркин ТОО, 18-июнь 2010.
12. Кирдина С.Г. Об институциональных матрицах: макросоциологическая объяснительная гипотеза // Социол.исслед., 2001, № 2. С. 13-23.
13. Койчубеков Т.К. Местное самоуправление в системе управления. / Местное самоуправление – фундамент кыргызской системы народовластия. / Сб. материалов республиканского собрания представителей органов местного самоуправления КР. – Б., 2002.
14. Кожошев А.О. Проблемы децентрализации межбюджетных отношений в КР // Саясат, № 11, 2004.
15. Кьюэн Ш.-А. В каком состоянии находится социология? // Социол. исслед. 2006. № 8. С. 15.
16. Лапин Н.И. Регион, его статус и функции в российском обществе: теоретико-методологические основы исследования // Социс. 2006. -№8 (268), - С. 30.
17. Махбуб уль Хак, адамдын өнүгүшү жөнүндө Баяндаманын негиздөөчүсү. – <http://hdr.undp.org/en/humandev/>
18. Мхитарян В.С., Рисс И. Анализ селективности в миграционных потоках в Израиль в 1974-2001 годах // Вопросы статистики, №7. 2005. С. 61-66.
19. Нурова С.С. Социальные сдвиги в современном Кыргызстанском обществе // Ориентир. Научный журнал ИСИ. -Б.2004. - №5.
20. Өмүралиев Т. Элдик бийлик өз алдынча башкаруудан башталат. // Эркинтоо., 29- октябрь 2004 – жыл.
21. Сделал шаг – оплати, второй – ручку позолоти. // Вечерний Бишкек, от 3 декабря 2010 года. С. 6-7.
22. Социальная стратификация и социальные процессы в Центральной Азии // Материалы международной научной конференции.-Алматы, 2002. - С.49.
23. Сыдыкбаев Ч.М. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун моделдеринин көп түрдүүлүгү. // Политика и общества. 2 (17), 2004.
24. Тайчабаров М. Диний жоопкерчилик күчөтүлбөсө күлгө отуруп калабыз Диний жоопкерчилик күчөтүлбөсө күлгө отуруп калабыз.- // «Кыргыз Туусу», 11. 2008.
25. Терборн Г. Мультикультурные общества // Социологическое обозрение. Том 1, №1, 2001. С. 50-67.
26. Тодоров А. Маргинализация в условията на смяната на система. – Социологические проблемы, 1992, № 24
27. Тогусаков О.А. Еще одна революция: что дальше. // Гуманитарные проблемы современности, НАН КР, - Б., 2010 С. 600.
28. Тощенко Ж.Т. Парадигмы, структуры и уровни социологического анализа // Социол. Исслед. 2007. № 9. С.9.

29. Хусаинова М. Воздействие кризиса на миграцию в Кыргызстане. //Реформа 1999.№2. С.67-69.
30. Шадыбеков К.Б. К исследованию вопросов правового регулирования и саморегулирования местного самоуправления. // Гуманитарные проблемы современности, НАН КР, - Б., 2006.
31. Штомка П. Теоретическая социология и социальное воображение // Социол. Журнал. 2001. № 1.

Нормативдик укуктук актылар жана официалдык документтер

1. Адам өнүгүшү боюнча улуттук отчет – 2002.
2. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию «Наше общее будущее» (1987), выполненной по заданию ООН под представительством Г.Х. Брундтланд.
3. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу аймактарды комплекстүү өнүктүрүүдө.-Б.:2001.
4. Кыргыз Республикасында Миң жылдык өнүктүрүү максаттарына жетүүдө прогресс жөнүндөгү экинчи иш баян. БУУӨП, 2009.
5. Кыргыз Республикасын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери. Б.: 2001.
6. Үй чарбанын бюджетине жана жумушчу күчүнө интеграцияланган тандалма изилдөө жүргүзүүнүн маалыматтары боюнча. Улуттук статистикалык комитеттин маалыматтары.
7. Калктын жашоо деңгээлинин негизги социалдык-экономикалык индикаторлору. Улуттук статистикалык комитеттин маалыматтары. 2005-2010.
8. Конституция Кыргызской Республики.
9. Кыргызстан в цифрах // Статистический сборник. - Б., 2009.
10. Уровень бедности в Кыргызской Республике в 2009 г.
11. Система ООН в Кыргызской Республике: общая оценка страны (ССА). Общая теория государства и права./ Под ред. Марченко М.Н., Зерцало М.-М.: 1998. Т.2. с. 245.
12. Социальные тенденции Кыргызской Республики 2004-2008 гг. -Б., 2010. - №5. -С. 25,45,51,52,55,67,71,97,98.
13. Социально-экономическое развитие КР. 1992-1996гг. – Б., 1998. -С.14.
14. Национальная концепция развития местного самоуправления в Кыргызской Республике на 2002-2010 годы.
15. Национальный отчет по человеческому развитию. Кыргызская Республика. 1999; 2000; 2001 гг.
16. Население Кыргызстана. -Б., 2004. 361 с.

Диссертациялар

1. Абдувалиева Р.Р. Демократические механизмы обеспечения политической безопасности Кыргызстана: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. к.п.н. – Б., 2006.

2. Абдыраманова Ч.Ш. Об основных организации и функционирования местного управления в Кыргызской Республике: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. к.п.н. – Б., 2008.
3. Акунов А.А. развитие системы государственного управления Кыргызстана: организационно-функциональный анализ: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. д.и.н. – Б., 2000.
4. Амираев Р.У. Политические конфликты в суверенном Кыргызстане: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. к.п.н. – Б., 2007.
5. Базакеева К.Ж. Политика подготовка государственных служащих в Кыргызской Республике: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. к.п.н. – Б., 2002.
6. Бектурганов К.Б. Методологические проблемы исследования общественного мнения как социального процесса: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. д.с.н. – Б., 2006.
7. Дононбаев А. Институциональный анализ политической культуры человека: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. д.п.н. – Б., 2006.
8. Дуйшо к. Нуржан. Жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруу: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. к.п.н. – Б., 2005.
9. Жоробеков Ж.Ж. Этнодемографические процессы и вопросы этнополитики Кыргызской Республики: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. д.п.н. – Б., 1998.
10. Мендибаев Н. Новые поселенческие общности: социальные проблемы. Дис. канд. соц. наук, -Туркестан 2000.
11. Нурматова Г.А. Реформирование местного самоуправления в Кыргызской Республике: политологический анализ: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. к.п.н. – Б., 2009.
12. Нусупов Ч.Т. Национальная идеология Кыргызстана и современность: демократические пути преобразования: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. д.ф.н. – Б., 2001.
13. Орозбекова Р.С. Совершенствование деятельности местных органов власти в современных условиях (сравнительный анализ на опыте Японии и Кыргызстана): Автореф. дисс. на соис. уч. ст. к.п.н. – Б., 2004.
14. Сыдыкбаев Ч.М. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун калыптанышында Эл аралык уюмдардын ролу: Автореф. дисс. на соис. уч. ст. к.п.н. – Б., 2006.
15. Шадыбеков К.Б. Правовое регулирование форм местного самоуправления в Кыргызской Республике (общетеоретический аспект): Автореф. дисс. на соис. уч. ст. к.ю.н. – Екатеринбург, 2001.

Чет тилдеги адабияттар:

1. Bunce O.B. Considerations for a new municipal system // Appleton's journal. 1873. Vol. 9, iss. 211 // <http://moa/umdl.umdl.umich.edu/cgi/sgrml/mon-idx?notisid-ACW8433-1335APPL-177>
2. Giddens A. The Consequences of Modernity. – Stanford: 1990; Modernity and Self – Identity. - Stanford: 1990. P. 45.
3. Simmel G. The Philosophy of Money. – London: 1978. P. 128.

4. Wolman H. Local government institutions and democratic governance // Theories of urban politics. L.; Thousand Oaks; New Delhi, 1997. P. 135-159.
5. Virtual Academy of Local Government Studies- <http://www.uta.fi/valogos/>.
6. Keating M. Size, efficiency and democracy: consolidation, fragmentation and public choice// Theories of urban politics.L.; Thousand Oaks; New Delhi, 1997. P.123-128.
7. <http://municipalkg.narod.ru/foreign.htm> Keating M. Size, efficiency and democracy: consolidation, fragmentation and public choice// Theories of urban politics.L.; Thousand Oaks; New Delhi, 1997. P.123-128.
8. <http://municipalkg.narod.ru/foreign.htm>

Сөздөрдүн түшүндүрмөсү

Ааламдаштыруу – дүйнөдөгү баардык өлкөлөрдүн бири-бирине көз карандылык процессинин өсүшү, бирдей дүйнөлүк социоэкономикалык чарбасынын системасын түзүү.

Аномия – дүйнөнүн баалуулуктарынын келишпестиги, базалык солкулдоо, үрп-адаттык идеялар, мыйзамдуулуктун жана мыйзамсыздыктын аралашмасы. Аномия социалдык түзүлүштүн элестеринин милдеттик келишпестигинде, социалдык топтордун жана муундардын ортосундагы чыр-чатактарда, девианттык тартипте, жашоого болгон үмүт үзүлгөндө, чындыктан качуу аракеттери. Саясатта аномия өзүн кысымдарда, саясаттык аша чегүүлөрдө, бийликтин деффузиясында (аралашмасында) байкалат.

Антропология – бул адам жөнүндөгү илим, грек тилинен которгондо *antropos* (адам) жана *logos* (окуу) дегенди түшүндүрөт. антропология эки өзгөчө вариант менен айырмаланат: эмпирикалык жана философиялык.

Антропосоциеталдык бүтүндүк – бул адам жана коомдун бирдиктүү социумдагы жупташкан адамдардын карым-катнаштарын жана кыймылдарынын бири-бирине сиңишкен компоненттерин түшүндүрөт.

Антропосоциеталдык ыкма – коомду ийкемдүү антропосоциеталдык система катарында түшүнүү, ал адамдардын каймыл-аракетинин жана өзгөрүүгө жөндөмдүүлүгүнүн натыйжасында тобокелдик коркунучтарына жооп бере алат.

Коомдук тобокелдик – У.Бектин теоремасы боюнча – азыркы социомаданий чындыктын бир сызыкта өнүкпөгөндүгүнөн келип чыгууда, тобокелдик өткөндү түп тамыры менен четке каккандыктан, өткөндүн негизги басымдуулук кылгын күчү азыркы коомдо өз баасын жоготууда. Анын оордуна азыркы жашоонун тиричилигинин себеби катарында келечекке умтулууда, б.а. элестетилген, боло элек жана божомолдонгон нерсеге багыт алуу.

Парадигма – окумуштуулар тарабынан кабыл алынган кандайдыр бир теориянын негизиндеги принциптердин жана жоболордун жыйындысы.

Социалдык революция – коомдук жашоодогу түп тамыры менен жүргүзүлгөн төнкөрүш, социалдык түзүлүштү, экономикалык, саясий институттардын статусун, милдеттерин сапаттуу өзгөртүү.

Социалдык трансформация – заманбап коомундагы социалдык өзгөрүүлөр, (коомду дискомфортко алып келди, объектилердин

баардыгын кайрадан жаңы ысым менен атоого, субъектилерди жаңы топторго бөлүүгө, социалдык жаңы статуска ээ кылууга жана коомдо башка ролдорду ээлөөгө түрткү берип, өзгөртүүдө).

Социеталдык процесс – бүткүл коомдук масштабта субъектилердин социомаданий талаада өз ара аракеттениши жана анын социеталдык-функционалдык түзүлүшү; акыр аягы ал социеталдык-түзүлүш процесс катары алдыда турат. Ар бир процесс бир канча этаптарды басып өтөт, алар механизмдери же субъектилердин өз ара аракеттениш жолдору менен айырмаланат, багытын жана стадиясында процесстин темпин аныктайт.

Тобокелдик (риск) – белгисиз абалдын пайда болушу, чындыкка жана мүмкүнчүлүккө негизделген: балким объективдүү жагымсыз натыйжага алып келиши мүмкүн, балким пайдаса жана жыргалчылыгы болуп калаар.

Тобокелдик социологиясы (социология риска) – социологиянын бир бөлүгү, коомдогу тобокелдик маселелери изилденет.

Философиялык антропология – адамдын философиялык көз карашынын эволюциялык өсүп-өнүгүүсү менен тыкмыс байланышта.

Эмпирикалык антропология биологиялык эволюциянын өсүү процесстерине байланыштуу болгондуктан, социология илиминде биологиялык антропологияны – «социобиология» деп атоого жетишти. Социобиологиянын негизги ой жүгүртүүсү жүрүш-туруштун ар кандай стратегиясында тең салмактагы эволюциясы эсептелинет.

PRA – айылдын муктаждыктарын изилдөө, социологиялык изилдөөнүн улундысы. Бул ыкма бир топ айылдын чечилбеген маселелериндеги түшүнүксүз, карама-каршы маселелерин аныктоо үчүн колдонулду. PRA ыкмасы топтор ичиндеги дискуссияларды өткөрүүдө, атайын иштелип чыккан көнүгүүлөрдү жазоо менен маалыматтарды сапаттуу чогултууга шарт түзөт.

Басмага берилди 11.05.2011
12,5 басма табак
Тираж 100 экз.